

Diplomová práce

2011

Jana Kolouchová

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
HISTORICKÝ ÚSTAV

DIPLOMOVÁ PRÁCE

„Smrti, smrti, tys stále tak po životech hladová.“
Mortalita a pohřební rituál na Chebsku ve druhé polovině
19. století

Vedoucí práce: **doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.**

Autor práce: **Jana Kolouchová**

Studijní obor: **Kulturní historie**

Ročník: **6.**

2011

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 29. dubna 2011

Jana Kolouchová

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi při psaní diplomové práce pomohli, především doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D. za řadu cenných rad a připomínek, ale také za trpělivost a laskavost, s nimiž se ujal dohledu nad vznikajícím textem. Za vstřícný přístup děkuji pracovníkům Státního oblastního archivu v Plzni, Státního okresního archivu v Chebu a knihovny Muzea Cheb. Ráda bych samozřejmě poděkovala i své rodině za podporu. Největší dík náleží mému příteli, který měl po celou dobu v mou práci důvěru a pochopení. Bez jeho konzultací by nemohly být použity přesné překlady a v neposlední řadě by nebylo možné zrealizovat kompletní terénní výzkum. Děkuji!

ANOTACE

„Smrti, smrti, tys stále tak po životech hladová.“ Mortalita a pohřební rituál na Chebsku ve druhé polovině 19. století

Předkládaná práce se na příkladu oblasti Chebska zabývá fenoménem smrti ve druhé polovině 19. století. Pramennou základnu vytvořily církevní matriky zemřelých, ale bylo pracováno i s normativními nařízeními a hmotnými doklady. Jako základní metodologické východisko byla zvolena historická demografie, ale byly využity i přístupy historické antropologie a dějin umění.

Největší důraz byl kladen na získání výsledků statistického výzkumu. Ukazatel problematiky úmrtnosti byl zkoumán z hlediska několika faktorů. Nejenže byly získány údaje o průměrné délce života, kojenecké a dětské úmrtnosti, sezónním pohybu, ale také byla provedena analýza příčin úmrtí. Pozornost byla soustředěna i na infekční onemocnění. Otázka šíření epidemií byla dána do širších souvislostí v následující kapitole, jež se zabývá vlivem prevence na postupné prodlužování délky života.

Pozornost byla věnována i analýze dochovaných náhrobků z druhé poloviny 19. století na základě terénní práce. Artefakty byly posuzovány z hlediska uměleckého ztvárnění. Zaznamenány byly i náhrobní nápisy, které napomohly k identifikaci konkrétních osob. Zakončení bylo učiněno v duchu zamyšlení se nad vandalstvím moderní doby a nad důležitostmi zachování dokladů pohřební kultury.

Hlavním cílem předkládané práce bylo zjistit, jaké byly ve sledované době úmrtnostní poměry, ale také jak se měnil pohřební ritus v důsledku emancipace měšťanské společnosti. Bylo poukázáno na souvislosti s raně novověkou tradicí velkých šlechtických smutečních obřadů. Komplexnost byla umocněna rozborem hesla „Smrt“ prezentovaného na stránkách dobových výkladových slovníků a exkurzem do lidových zvyklostí spojených s ukončením životní pouti vesnického obyvatelstva. Pro získání ucelenějšího pohledu nebylo možné pracovat pouze s výsledky statistiky, ale bylo žádoucí pokusit se o interdisciplinární přístup.

NOTICE

„Death, Death, you are always so carving of lives.“ Mortality and funeral ritual in Cheb in the second half of 19th century

Presented theses deals with the phenomenon of death in the second half of 19th century on the example of the area around the Cheb town. The source base is made up by information of Christian registers of deaths, by prescriptive regulations and tangible evidences. As a main methodological basis the Historical Demography was chosen, but the other approaches were used as a Historical Anthropology and Art History.

The most important emphasis was oriented on getting results from statistical research. The index of death issues was researched from several circumstances. Not only the data of approximate Life expectancy, infant mortality and seasonal movement was reached but also the analysis of the causes of death was made. The attention was oriented on infectious diseases too. The question of spread of epidemics is given into the wider context in the subsequent chapter, which is devoted to influence to prevent the gradual lengthening of life expectancy.

The attention was devoted to the analysis of preserved tombstones from the 2nd half of 19th century on the base of fieldwork. The artifacts were assessed from the point of view of artistic representation. The epitaphs were recorded too for the identification of specific persons. The end of this topic was the thought of vandalism of modern time and the importance of preservation of the testimonial of funeral culture.

The main aim of presented theses is to find out, what were the mortality situations at the monitored period but also the changes of funeral rite influenced by emancipation of bourgeois society. The connection with early modern period tradition of colossal noble funeral ceremony was pointed out. The complexity was amplified by the analysis of the term “the Death” presented on the pages of Glossaries from that time and by the excursion into the folk’s habits connected with the end of life journey of rural population. For obtaining the complete view, there was necessary to work not only with results of statistics, but also to consider the interdisciplinary approach.

OBSAH

I. Úvod	9
I. 1. Vymezení tématu	9
I. 2. Metodologie a literatura	12
I. 3. Prameny	23
II. Heslo „smrt“ z pohledu dobových výkladových slovníků	29
III. Mortalita v Chebu a okolních obcích v druhé polovině 19. století	36
III. 1. Průměrný věk zemřelých	36
III. 2. Kojenecká a dětská úmrtnost	40
III. 3. Sezónní pohyb úmrtí	44
III. 4. Příčiny úmrtí	53
III. 5. Infekční onemocnění. Hrozba epidemie?	59
III. 6. Anomálie stanovené společností	66
III. 7. Zhodnocení výsledků historicko-demografického výzkumu	69
IV. Vliv prevence a vývoje medicíny na mortalitní projevy	71
IV. 1. Zdravotní instituce a lékařský personál	71
IV. 2. Sanitární nařízení. Ukazatel ideálního stavu?	78
IV. 3. Zdravotní pojištění ve světle normativních pramenů	81
V. Exkurz do etnografické a folklórní problematiky smrti a pohřbu na Chebsku druhé poloviny 19. století	88
V. 1. Znamení blízké smrti tradující se v oblasti Chebska	91
V. 2. Poslední věci člověka. Urovnání pozemských záležitostí	92
V. 3. Okamžik smrti a příprava pohřbu	92
V. 4. Den pohřbu	95
<i>V. 4. 1. Pohřební průvod</i>	96
<i>V. 4. 2. Zahrada mrtvých</i>	99
<i>V. 4. 3. Modlitby za spásu duše</i>	99
<i>V. 4. 4. Pohřeb dítěte</i>	99
<i>V. 4. 5. Pohřební hostina</i>	100

VI. Druhý život 19. století. Místa a projevy pohřbívání	105
VI. 1. Hřbitov	105
<i>VI. 1. 1. Práce Johanna Philippa Jöndla</i>	107
<i>VI. 1. 2. Nový chebský hřbitov ve světle normativních pramenů</i>	108
VI. 2. Hrobník. Člověk na okraji společnosti?	113
VI. 3. Pohřební ústavy	115
VI. 4. Galerie funerálního umění	120
<i>VI. 4. 1. Normativní nařízení vztahující se k chebským náhrobkům</i>	124
<i>VI. 4. 2. Nenapravitelné zkázy</i>	126
<i>VI. 4. 3. Mezi hroby, aneb terénní výzkum</i>	129
<i>VI. 4. 4. Dochovaný stav náhrobků. Unikáty nebo projevy okázalosti?</i>	132
VII. Závěr	167
VIII. Seznam pramenů a literatury	177
VIII. 1. Prameny	177
VIII. 2. Literatura	178
IX. Seznam zkratk	188
X. Seznam vyobrazení v textu	189
XI. Seznam grafů v textu	191
XII. Seznam tabulek v textu	192
XIII. Seznam příloh	194
XIV. Přílohy	195

I. ÚVOD

I. 1. Vymezení tématu

Předkládaná práce si dala za úkol uchopit neuchopitelné. Smrt představuje nedílnou součást lidských životů. Bývá nazývána jako milosrdná, naplňující, neodvratná. Rozmanitosti pojmenování nedovolují vyslovit jednoznačnou definici. Snad právě proto stále přitahuje pozornost řady badatelů, kteří se potýkají s potřebou přesného označení souvisícího s překonáním hranice neznámého. Subjektivní přístupy napomáhají k odкрыtí nejhlubších úvah, které jsou typické svou originalitou a zároveň determinované předepsaným územ. Pro získání komplexního pohledu vyvstává potřeba začlenění tématu do širších souvislostí. Cílem práce je pokus o co nejucelenější pohled na fenomén smrti. Směřování sice vychází ze zásad historické antropologie¹ a dějiny mentalit, které ukázaly požadavky interdisciplinárních přístupů, ale hlavní těžiště bylo přeneseno na historicko-demografický výzkum mortalitních projevů.

Přístupů k problematice umírání a smrti je několik a na počátku vytváření textu musí být stanoveny zásadní otázky. V rámci diplomové práce není možné podrobně obsáhnout všechny aspekty. Proto i zde jsou vytyčeny prioritní části, ale je pohovořeno o sekundárních možnostech nazírání. Vytvořený text si určil hlavní úkol v zjištění statistických výsledků v oblasti Chebska ve druhé polovině 19. století. Nejzápadnější kout naší republiky nebyl vybrán náhodou. Doposud nebyl této lokalitě věnován dostatečný prostor. Do doby relativně nedávné se zde střetávaly světy německé a české populace. Jejich soužití bylo natolik samozřejmé, že umělé přerušení po druhé světové válce nebylo překonáno dodnes. Jelikož se doposud žádný badatel lokalitě nevěnoval z hlediska historické demografie, vyvstává na tomto místě mnoho otázek a odkrývají se nesčetná bílá místa. Byla míra úmrtnosti shodná se zbylým územím? Ovlivnil německý živel nějakým způsobem střední délku života? Je možné vysledovat podobnost v příčinách úmrtí? Lze doložit ukázkovou sezónnost? Jak se promítá charakter kraje do zjištěných poznatků o počtech úmrtí? Velký zřetel je dán i na infekční onemocnění, která ve sledovaném období byla díky medicínským objevům na ústupu. Ale jak vypadala praxe? Odpověď je nastíněna v následujícím textu, který se věnuje vlivu prevence na mortalitní projevy. Na základě normativního pramene sanitárního nařízení je prezentována představa o šíření dezinfekčních prostředků.

¹ K problematice např. Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.

Do souvislostí je dáno i snižování míry úmrtnosti se zavedením zdravotního pojištění. Hlavní důvod pro zpracování vzorku byl shledán převážně ve snaze učinit první krok a řadit oblast města Chebu a okolních obcí do probádaných rovin s možností komparace celorepublikových výsledků.

Časové ohraničení historicko-demografického výzkumu je zasazeno cíleně do druhé poloviny 19. století. Jedná se o období, kdy docházelo k nejzásadnějším změnám v důsledku opuštění starého demografického režimu. Tím začal rychlý přechod k systému, který je platný dodnes. Pro tuto dobu je charakteristická vysoká průměrná délka života spolu s nízkou porodností a směřováním ke stacionární společnosti. V letech 1800–1914 se evropská populace rozrostla ze 188 na 458 milionů obyvatel, což je téměř dvou a půl násobný přírůstek.² Přirozená dlouhověkost přestala být výsadou elity. Těhotenství, šestinedělí a kojení již nezabíralo veškeré reprodukční období života ženy a permanentní gravidita se stala jen pojmem odborníků. Emigrace nebyla více selektivním jevem a Evropa přispěla k osídlení starých i nových území. Tyto změny měly na demografické poměry hluboký dopad, který je srovnatelný s vlivem průmyslové revoluce. Demografickou dynamiku 19. století lze interpretovat jako výslednici oslabení daných faktorů předešlého režimu a posílení možností volby. Nárůst zdrojů, dostupnost nových území a změny epidemiologické situace dovolily opustit starý typ populačního vývoje. Zlepšování zdravotního stavu obyvatelstva, kontrola porodnosti, rostoucí význam individuálního rozhodnutí při uzavírání sňatků i snazší mobilita zvyšovaly možnost volby. To vše vedlo k růstu počtu obyvatelstva.

Druhá polovina 19. století nepřinesla pouze postupné prodlužování délky života, ale z hlediska předkládané práce i prameny hmotné povahy. Další zásadní směr ubírání se výzkumu představuje zmapování dochovaných náhrobků do dnešních dnů. Na základě terénního průzkumu bylo zanalyzováno 34 hřbitovů v oblasti celého Chebska. Byl zjištěn celkový vzorek ve výši 252 náhrobků. Po důkladném zvážení byl jako reprezentant vysoké kultury vybrán chebský hřbitov. I když databáze ukrývá i zdobnější a unikátnější projevy funerálního umění, doplňující literatura a prameny se vztahují právě k tomuto místu. I samotný historicko-demografický výzkum se věnuje konkrétně Chebu a okolním obcím. Cílem této kapitoly je ukázat nenahraditelnost dokladů vysoké pohřební kultury. Kvůli zachování stávajícího stavu je přistoupeno nejen k fotodokumentaci, ale také k zapisování náhrobních nápisů, které mají zabránit tomu, aby zemřelý upadl v zapomnění. Samotný výzkum náhrobků představuje sice

² Massimo Livi Bacci, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 154.

největší přínos kapitoly, ale je pojednáno i o celém prostoru hřbitova a jeho zaměstnancích, novém fenoménu pohřebních ústavů a oficiálním vandalství, které je společností tolerováno.

V sekundární rovině je pojednáno o projevech lidových tradic spojených s ukončením životní poutí člověka. Zohledněn byl i rozbor hesla „Smrt“ prezentovaného na stránkách dobových výkladových slovníků. Díky všem uvedeným přístupům se v prezentované práci odrazí snaha spojit historicko-demografické přístupy se studiem onemocnění, dějinami umění, ale i jazykovými rozbory. Na tomto místě vyvstává řada otázek, které je v rámci práce žádoucí zodpovědět. Jak vnímali lidé umírání svých nejbližších? Lze aplikovat teorie Philippa Arièse? Jaká byla průměrná délka života? Je možné doložit vztah rodičů a dětí na základě kojenecké úmrtnosti? Co bylo nejčastější příčinou skonu? Platí obecné závěry sezónního pohybu? Byl lékař nadále osobou nevěrohodnou? Čeho se obyvatelstvo nejvíce obávalo v období epidemických onemocnění? Znal preventivní opatření? Zůstal pohřební průvod přežitkem? Jaké zvyklosti si lidé přinesli do dnešních dnů? V čem se lišily velké šlechtické pohřby raného novověku oproti pompézním vyšší střední vrstvy druhé poloviny 19. století? Odkazují náhrobky na emancipaci měšťanů?

Mimo zodpovězení výše položených otázek by tato práce měla přinést i zcela nový pohled na pojetí fenoménu smrti. Předložený text představuje pouze skromný příspěvek k doposud opomíjené tematice smrti. Po podrobném studiu literatury a pramenů se otevírají další a další náhledy. Bohužel není možné v rámci diplomové práce pátrat po konkrétních osudech. Další výzkum by mohl přinést přiřazení tváře ke zmiňovaným osobám hrobníků, majitelů pohřebních služeb, ale i jménům vytesaných na náhrobních kamenech.

I. 2. Metodologie a literatura

Metodologické východisko statistické části představuje historická demografie,³ jež začíná vznikat po druhé světové válce jako interdisciplinární obor. Vystala s potřeby určité změny v pohledu na přístup uchopení historie člověka. Již od druhé poloviny 40. let 20. století se někteří historikové začali věnovat populačnímu vývoji. Převážně se jednalo o podnětné francouzské prostředí. Průběh přirozené měny obyvatelstva a migrací nebyl vnímán izolovaně, ale v souvislosti s hospodářskými a sociálními aspekty. Velkého ohlasu se dočkala zobecňující charakteristika populačního vývoje v rámci dějin mentalit.⁴

Za kmotry historické demografie jsou označováni Louise Henry a Michel Fleury, kterým se ve 40. letech minulého století podařilo na základě matriční evidence farnosti Crulai vytvořit novou metodu. Na základě matriční evidence doložili podstatu existence i fungování rodin, v jejímž rámci propojili údaje o porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti.⁵ Jejich význam byl zásadní, i když prosazování nových myšlenek naráželo na staré struktury.⁶ Postupně došlo k rozšíření i za hranice Francie. V Anglii se demografické výzkumy ubíraly zcela opačným směrem, od agregativní metody k uplatnění rekonstrukce rodin. Hlavním představitelem anglického prostředí je Anthony Wrigley, který pracoval s farností Colyton. Na základě odlišných počtů narozených, zemřelých a oddaných osob v jednotlivých letech se mu podařilo prokázat vliv vnějších faktorů na populační vývoj v zemi.⁷

Díky uvolňování politických poměrů 60. let pronikly zásady historické demografie i na území bývalého Československa. V roce 1967 vznikla při Historickém ústavu Československé akademie věd Komise pro historickou demografie, v jejíž kompetenci začal téhož roku vycházet časopis *Historická demografie*.⁸ Ovšem studium populačního vývoje je staršího data. O první ucelené zhodnocení

³ O disciplíně blíže Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008 (= Monographia historica (dále jen MH) X), s. 11–35; Týž, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146; Květa KALIBOVÁ, *Úvod do historické demografie*, Praha 2005; K. KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993; Z. PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘIKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986; Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965; V. SRB – Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA, *Demografie*, Praha 1971.

⁴ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 11–12.

⁵ Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004, s. 53.

⁶ Například Fernand Braudel považoval metodu za jakousi inovaci demografie. Zásadně postrádal smysl pro historii. Blíže Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 89, 1991, s. 519.

⁷ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 14.

⁸ Zásady a potřeby metody byly shrnuty v prvním čísle zmíněného časopisu.

situace na našem území se pokusila Ludmila Kárníková, která se zaměřila na období mezi léty 1754–1914.⁹ Její práce představuje snahu postihnout komplexní shrnutí vývoje obyvatelstva v českých zemích v kontextu nejen ekonomickém, ale i sociálním. Výběr časového období byl cílený. Autorka se mohla opřít o přesnější údaje získaných na základě sčítání obyvatelstva a zápisů přirozené měny. Jelikož byly záznamy pořizovány za účelem přesné evidence obyvatelstva, lze předpokládat vysokou vypovídající hodnotu. Dílo bylo několikrát použito v předkládaném historicko-demografickém výzkumu jako opěrný bod, který vytvořil konkrétní rámec a napomohl k začlenění získaných výsledků do obecných závěrů.

Přímou návaznost na práci Ludmily Kárníkové lze vysledovat u Václava Sekery. Autor se pokusil o další rozbor statistických údajů, které dokládají populační vývoj v českých zemích mezi léty 1754–1918.¹⁰ Významnou měrou přispěl k rozšíření pramenné základny potřebné k sledování přirozené měny. Společně se získanými poznatky dřívějších autorů i toto dílo napomohlo k vytvoření doposud nejnovější koncepti dějin obyvatelstva našeho území.¹¹

V předkládané práci bylo využito nejen závěrů zmiňovaných velkých syntéz, ale i dílčích sond. Je nutné zmínit, že demografický vývoj v lokálních podmínkách nebývá charakterizován izolovaně, nýbrž v širších souvislostech.¹² Z tohoto důvodu bylo přistoupeno k podrobné analýze všech ročníků a čísel již odkazovaného časopisu *Historická demografie*. Cílem bylo vyhledat vhodné články ke komparativní metodě. Samotné zjištění statistických údajů je jistě záslužné, ale své opodstatnění získá teprve srovnáním situace s jinou oblastí. V zásadě se dá předpokládat potvrzení již zjištěných faktů a srovnání lokalit státu, Evropy a snad jednou i celého světa. To se stále nachází pouze v prognózách. Z hlediska získání komplexního pohledu je studium dílčích výsledků zásadní.¹³ Další důvod představuje absence shrnutí dosavadních výsledků v moderní syntéze.

Jednotlivé statě byly posuzovány a tříděny podle vhodnosti komparace. Primárním úkolem bylo zajištění článků, které by nejen tématicky, ale také časově postihovaly sledovanou problematiku. Jak již bylo výše uvedeno, oblastí Chebska

⁹ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.

¹⁰ Václav SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I – II*, Praha 1978.

¹¹ Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva v českých zemích*, Praha 1996.

¹² Blíže J. GRULICH, *Historická demografie*, s. 128.

¹³ Na tomto místě je ještě důležité podotknout, že samotní autoři článků a studií také přispívají k velmi cenným teoretickým spisům o způsobu dalšího bádání v oblasti historické demografie. Blíže L. FIALOVÁ, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*, HD 24, 2000, s. 163–188.

se z hlediska historické demografie doposud nikdo nezabýval, proto hledat již publikované závěry je zcela marným úsilím. Neoblíba tématu byla vysvětlena preferováním studia údajů vztahujících se k životu. Toto zjištění se projevilo i na stránkách jmenovaného periodika. Obecně je možné konstatovat, že hlavní téma úmrtnosti bylo zjištěno pouze u čtyř příspěvků. Jmenovitě se jedná o práce Anny Kubíkové,¹⁴ autorské dvojice Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková,¹⁵ Jaroslava Láníka¹⁶ a Barbory Lašťovkové.¹⁷ Více jak patnáct let nebyl žádný nový příspěvek zveřejněn, proto i dnešní badatelé jsou z hlediska výzkumu mortalitních projevů odkázáni na starší poznatky z oblasti metodologie.

Po vytyčených kritériích je zřejmé, že pro další bádání lze zkonfrontovat zjištěné závěry pouze se článkem dvojice autorů Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková z roku 1987 a Jaroslava Láníka z roku 1989. Pro doplnění a vyjasnění pohledu na podobu úmrtnosti v celém 19. století je dobré zaznamenat článek i Anny Kubíkové a Barbory Lašťovkové. Příspěvky z konce 80. let se nezabývají konkrétní oblastí. Pověštinou vychází z již prezentované literatury, ať již se jedná o práce Ludmily Kárníkové¹⁸ či Antonína Boháče.¹⁹ Autoři zde předkládají jakýsi kompilát z použité literatury, který je vhodný pro začínajícího badatele, aby si utvořil všeobecnou představu o stavu úmrtnosti v českých zemích v jednotlivých desetiletích 19. století.

Jaroslav Láník²⁰ zvolil dnes již běžný postup při práci na výzkumu. Své závěry nejprve uvedl opět všeobecnou charakteristikou, ale následně vše dokládá na příkladu informací získaných hned na několika farnostech, což se jeví jako velmi rozumné pro utváření objektivních závěrů. Pro podrobnou analýzu úmrtnosti si autor vybral Plzeň, Ústí nad Labem, Jablonec nad Nisou, Liberec a Karlovy Vary. Podle výčtu je zřejmé, že se snažil o postižení mnoha oblastí Čech. Velmi vydařený je také nástin rozdílností mezi městy a jejich ekonomickými funkcemi. Tato práce představuje předobraz moderních způsobů bádání.

¹⁴ Anna KUBÍKOVÁ, *Úmrtnost na Vimperském panství v letech 1842–1849*, HD 8, 1983, s. 80–85.

¹⁵ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193–203.

¹⁶ Jaroslav LÁNÍK, *Development of mortality in czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries*, HD 13, 1989, s. 175–192.

¹⁷ Barbora LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 59–74.

¹⁸ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 129–132.

¹⁹ Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice, Československá vlastivěda II. Národopis*, Praha 1936.

²⁰ J. LÁNÍK, *Development*, s. 175–192.

Kategorické rozdělení přináší i text Barbory Lašťovkové,²¹ jejíž studie vychází z části diplomové práce. V příspěvku se zaměřila na vývoj úmrtnosti v letech 1695–1825, bližší pozornost věnovala věkové skladbě zemřelých, úmrtnosti kojenců a otázce sezónnosti. Co se týče formální stránky článku, za vydařené je možné brát již samotné rozvržení práce – i když autorka přímo úvod neurčila, je už od prvních řádků znatelná snaha rozdělit statě na menší oddíly. Z hlediska interpretace závěrů je nutné ocenit snahu autorky o vnitřní kritiku zásadního pramene a určení spolehlivosti matrik v určení úmrtního věku, protože jak sama uvádí, pravdivostí zápisu většina ostatních autorů neprověřovala. Je to však vcelku pochopitelné, jelikož takováto analýza může nastat jen v okamžiku po ověření s datem narození. Škoda jen, že se Barbora Lašťovková nezabývala vnitřní kritikou všech záznamů a zaměřila se pouze na spolehlivost matrik v určení úmrtního věku. I přesto se jedná o nezvyklý počín.

Odlišný způsob zpracování úmrtnostních poměrů prezentuje příspěvek Anny Kubíkové,²² která se v první polovině 80. let pokusila nastínit situaci úmrtnosti na příkladu Vimperského panství. Na této studii je nejvíce zajímavé, že autorka nepracuje s klasickými matrikami, ale s archivním materiálem, který je údaje nahradí – v případě soupisu zemřelých na panství Vimperk ve sledovaném období z let 1842–1849 je to Sterbfällen Protocoll. Je nutné podotknout, že zápisy mají pevně stanovené rubriky – pořadové číslo, název obce, jména zemřelého, pohlaví, stav, věk a příčina úmrtí; tedy shodně jako matriky. Jak sama autorka uvádí, je seznam zemřelých zajímavým pramenem, dávajícím určitým způsobem nahlédnout do života lidí v polovině minulého století a také, že pramen lze využít nejen pro demografický výzkum, ale také například pro řešení otázek z oblasti sociálních nebo lékařských věd.²³

Výše uvedený rozbor nastínil prezentaci problematiky mortality jako hlavního tématu na stránkách časopisu. Samostatný oddíl v tomto směru bádání zastává dětská úmrtnost²⁴ či úmrtnost šestinedělek.²⁵ Největší pozornost byla věnována především kojenecké úmrtnosti, protože ohrážela celkovou úroveň populace, zejména dosažený stav zdravotní péče, a její křivka podle řady analýz do značné míry formovala křivku

²¹ B. LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj*, s. 59–74.

²² A. KUBÍKOVÁ, *Úmrtnost*, s. 80–85.

²³ TAMTÉŽ, s. 85.

²⁴ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–90; L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158; Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48.

²⁵ Eliška ČAŇOVÁ, *Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*, HD 26, 2002, s. 29–35.

všeobecné úmrtnosti. Kojenecká a dětská úmrtnost začala pomalu klesat od čtyřicátých let 18. století. Zatímco pro středověk a raný novověk platí, že se dospělého věku dožilo průměrně jedno až dvě děti v rodině, v 19. století stoupl tento průměr na čtyři až pět dětí.²⁶ Úmrtnost matek, bez ohledu na jejich sociální postavení, byla při porodu vysoká, hodně žen umíralo i během šestinedělí. V 19. století se úmrtnost evropských rodiček stále pohybovala kolem 10%, v nemocnicích (v roce 1875 byla v Praze otevřena budova nové Zemské porodnice) dosahovala ještě vyšších čísel. Teprve kolem roku 1900 poklesla úmrtnost zhruba na 2%. K poklesu přispělo nejen odbornější vedení porodu, ale i pokrok v hygieně a životosprávě těhotné ženy.²⁷

Nejstarší příspěvek byl napsán Alenou Šubrtovou,²⁸ která dokládá odlišnost populačního vývoje Prahy na základě zkoumání situace v jedenácti pražských farních okrscích od roku 1785 až do roku 1815. I přestože se jedná o článek starší, je velmi přínosný zaznamenáním postupu při bádání – odůvodňuje časové zařazení, výběr lokalit, ale i způsob vedení matričního zápisu a spolehlivost matrik jako pramene. Jediné negativum na příspěvku ze 60. let může představovat minimální interpretační rozbor zjištěných výsledků, který je pro dnešního badatele žádoucí a snad přímo nutný. Na problematiku upozornila i autorská dvojice Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková.²⁹ Na rozdíl od Aleny Šubrtové se snaží o jakousi interpretaci jevů a zasazení do časových reálií. Velmi oceňující je snaha srovnat městskou populaci s venkovskou a práci s dalšími prameny, která je patrná.

Po prostudování názvů prezentovaných článků by se mohla jevit problematika vyčerpaná výše uvedeným přehledem. Opak je pravdou. Mortalita je reflektována i v rámci velkých počínů souhrnných výzkumů demografického vývoje, kde byla pozornost ve velké míře věnována průmyslovým oblastem.³⁰ Studium populačního vývoje jednotlivých lokalit se v České republice zabýval Ladislav Dušek pro Ústí nad Labem v 18. století,³¹ pro Budyni nad Ohří v letech 1701–1850.³² Na jeho práci navázala Sabina Dušková, která se pokusila zachytit demografický vývoj

²⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 8.

²⁷ M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 113–114.

²⁸ A. ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost*, s. 45–90.

²⁹ L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost*, s. 141–158.

³⁰ Ludmila ČERMÁKOVÁ – Marta KALVAROVÁ, *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeledně v 19. století*, HD 3, 1969, s. 85–87; Jiří MATĚJČEK, *Ke zvláštnostem demografického vývoje v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914*, HD 4, 1970, s. 93–101.

³¹ Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Ústí nad Labem do konce 18. století*, Ústí nad Labem 1974.

³² TÝŽ, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143–239.

v 19. století.³³ Dalšími badateli jsou např. Jaroslava Kalsarová,³⁴ Josef Hanzal,³⁵ Anna Pelikánová-Nová,³⁶ Petr Jančárek³⁷ a Věra Cibulková-Sekotová³⁸ jako zástupci a interpreti z let 60. 20. století. Druhou vlnu zájmu o vývoj obyvatelstva přinesla 90. léta³⁹ a následně počátek nového tisíciletí.⁴⁰

Uvedený výčet má za úkol demonstrovat oblibu tématu. Není prioritní zaobírat se každou prací zvlášť, ale je žádoucí zohlednit příspěvky týkající se druhé poloviny 19. století, které následně budou představovat základ pro komparativní metodu. Nejstarším článkem je příspěvek dvojice autorek Ludmila Čermáková a Marta Kalvarová,⁴¹ které se zabývají oblastí Hrabůvky a Čeladné v 19. století. Jelikož se zaměřily na otázku vzniku a vývoje průmyslové oblasti, je zřejmé, že není možné aplikovat jejich závěry na oblast Chebska, které je jádru ostravské průmyslové oblasti na sta kilometrů vzdáleno, a to nejen územně, ale také z hlediska kulturního, sociálního a v neposlední řadě výrobního a hospodářského. Hrabůvka, lokalizovaná v blízkosti Vítkovických železáren, se stala užšího, Čeladná pak širšího pásma ostravské průmyslové oblasti. Stejnými kritérii může být nahlíženo i na práci Martina Jemelky.⁴² Dalším takovým příkladem je i práce Jiřího Matějčka,⁴³ který se soustřeďuje na okrajová pásma průmyslových oblastí v období 1880–1914.

Pro vlastní studium byly jako nejvhodnější vybrány další tři studie. První z nich představuje příspěvek Sabiny Duškové,⁴⁴ který navazuje svým bádáním na Ladislava Duška.⁴⁵ Velmi inspirativní je autorčino rozdělení oddílů o úmrtnosti, které

³³ Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162.

³⁴ Jaroslava KALSEROVÁ, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.*, HD 1, 1967, s. 28–63.

³⁵ Josef HANZAL, *Demografické poměry v šumavské oblasti v 2. pol. 17. a poč. 18. st.*, HD 2, 1968, s. 9–16.

³⁶ Anna PELIKÁNOVÁ-NOVÁ, *Demografický vývoj Prahy v 18. a v první třetině 19. století*, HD 2, 1968, s. 28–41.

³⁷ Petr JANČÁREK, *K problematice demografického vývoje Jáchymova v době předbělohorské*, HD 2, 1968, s. 17–27.

³⁸ Věra CIBULKOVÁ-SEKOTOVÁ, *Ekonomické a demografické poměry na králickém panství v 2. polovině 18. století*, HD 3, 1969, s. 73–76.

³⁹ L. FIALOVÁ, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v Českých zemích v 17. a 18. století*, HD 18, 1994, s. 127–166.

⁴⁰ Marie TOŠNEROVÁ, *Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století*, HD 26, 2002, s. 63–79; Martin JEMELKA, *Populace Šalamounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930)*, HD 28, 2004, s. 157–199; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, s. 145–194; L. FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 219–276.

⁴¹ L. ČERMÁKOVÁ – M. KALVAROVÁ, *Demografický vývoj*, s. 85–87.

⁴² M. JEMELKA, *Populace*, s. 157–199.

⁴³ J. MATĚJČEK, *Ke zvláštnostem*, s. 93–101.

⁴⁴ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 109–162.

⁴⁵ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo*.

bude u samotného výzkumu řešeno shodným pořadím pro interpretaci závěrů. Jedná se o posloupnost v tomto pořadí – hrubá míra mortality, průměrný věk zemřelých, zemřelí podle věku, sezónní pohyb úmrtnosti, příčiny úmrtí a permanentní formy mortality. V tomto případě lze předpokládat podobné výsledky jako ve sledované oblasti Chebska.

Zatím nejmladší jsou dva příspěvky, oba z roku 2006. Jedná se o práce Věry Kalouskové⁴⁶ a Markéty Vaňkové.⁴⁷ První zmíněná je sondou do populačního vývoje českých zemí v širokém časovém rozpětí 1784–1900. Postihnout tak velký časový úsek bylo možné jen z toho hlediska, že si autorka vybrala farnost, která je tvořena pouze dvěma navzájem podobnými vesnicemi. Lze předpokládat, že se nejedná na obyvatelstvo nijak početné oblasti. Na této studii je nejvíce zajímavý nejen samotný popis přirozené měny obyvatelstva farnosti, ale také zachycení odlišností od celozemského vývoje. Co se týče úmrtnosti (jiné oddíly nebyly studovány), potěšující je i ta skutečnost, že se autorka snaží do své studie zahrnout národopisné prvky, jako jsou například zvyklosti po pohřbu až po krajové zvláštnosti při nesení rakve.

Poslední prací, která byla shledána jako vhodná složka srovnání pro vlastní výzkum, představuje stať již výše zmíněné Markéty Vaňkové. Jejím cílem bylo nastínit demografický vývoj obce Žitenice v průběhu 19. století. Jak bylo v předešlých odstavcích vyzdvíženo u příspěvku Barbory Lašt'ovkové, i zde lze pochválit přehlednou strukturu celé studie. Nejprve si autorka v úvodu vytýčila své cíle a poznamenává, že by bylo vhodné srovnání výsledků práce s ostatními historicko-demografickými studii, které se touto problematikou zabývaly. Ale v zápětí dodává, že toto období není v podmínkách české historické demografie příliš rozpracováno, a tudíž je k dispozici minimum srovnávacího materiálu.⁴⁸ A to je zásadní problém, se kterým se potýká každý badatel, který by se rád pustil do zásadnější komparace, ale bohužel v našem prostředí nemá dostatek studijního materiálu.

Na tomto místě nutné konstatovat, že se jedná o práci nejvíce podrobnou, ale také podobnou zamýšlenému výzkumu úmrtnosti v oblasti Chebska 2. poloviny 19. století. Nejenže jsou si témata časově a teritoriálně poměrně blízká, ale důležitým prvkem je významné ovlivnění vysokým podílem německého obyvatelstva, což samozřejmě přináší další faktory jak z hlediska demografického, tak kulturního. K velké lítosti však zaznamenala Markéta Vaňková projevy především ve zvýšené

⁴⁶ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 67–143.

⁴⁷ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 145–194.

⁴⁸ TAMTÉŽ, s. 145.

úrovni mimomanželské plodnosti, nižší intenzitou porodnosti a vyšším průměrným věkem při prvním sňatku.⁴⁹ Lze předpokládat, že i v oblasti úmrtnosti budou nalezeni společní jmenovatelé.

Výše uvedený výčet dostupné literatury ke studiu problematiky úmrtnostních poměrů měl za úkol nastínit možnosti dokladů zjištěných závěrů na základě vydaných prací. Všeobecně je možné konstatovat, že starší příspěvky z konce 60. až do počátku 80. let 20. století, nesou spíše charakter zprávy. Zásadní problém pro historicko-demografický výzkum byl shledán v absenci moderní syntézy, které by napomohla bádání na regionální úrovni. Z tohoto důvodu bylo také obšírně přistoupeno k analýze jednotlivých článků prezentovaných na stránkách časopisu *Historická demografie*. Po podrobném studiu byly vybrány v zásadě tři nejnovější práce, které bude vhodné aplikovat na metodu komparace, a tím napomoci k propojení oblasti Chebska s ostatními částmi republiky.

Již ve vymezení tématu bylo však řečeno, že není možné komplexní pohled postavit pouze na statistických údajích. Cílem práce byl pokus o interdisciplinární přístup. Z tohoto důvodu musí být pohovořeno i o další literatuře, která je problematice věnována. Z hlediska výzkumu dějin mentalit, má smrt „svého“ historika. Již roku 1941 Lucien Febvre v revue *Annales*⁵⁰ vyslovil zamyšlení nad absencí dějin lásky, ale i smrti. Vyzýval k rozsáhlému výzkumu.⁵¹ S nebyvalým nasazením se úkolu zhostil představitel francouzské školy *Annales*⁵² Philippe Ariès.⁵³ Dvousvazková práce představuje doposud nepřekonané a snad i nepřekonatelné dílo. Svou originalitu a zásluhu si vyzískalo díky zvoleným pramenům. Na rozdíl od svých kolegů, kteří se tematikou také zabývali,⁵⁴ využíval v první řadě dokumenty liturgické, literární, ikonografické a archeologické.⁵⁵

⁴⁹ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 189.

⁵⁰ Srov. P. BURKE, *Francouzská revoluce*, s. 12–31; Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 51–63.

⁵¹ Blíže Daniela TINKOVÁ, „Sváteční historik“, „*historik existence*“: *Philippe Ariès (1914–1984)*, in: Philippe Ariès, *Dějiny smrti II*, Praha 2000, s. 383.

⁵² Základní práci k problematice představuje publikace Petera Burka. Jasným a přehledným způsobem ukazuje vývoj francouzského dějepisectví, blíže seznamuje s hlavními představiteli – zakladateli Lucienem Febvrem a Marcem Blochem. Nesporná zásluha je výklad postihující celých šedesát let a rozdělení na jednotlivé fáze, které se v průběhu 20. století rekrutovaly. Více P. BURKE, *Francouzská revoluce*. K problematice také např. Jaroslav MAREK – František ŠMAHEL, *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, ČČH 97, 1999, s. 1–18; Josef VÁLKA, „*Nové dějepisectví*“ a české dějiny, *Časopis matice moravské* (dále jen ČMM) 157, 1998, s. 465–475.

⁵³ P. ARIÈS, *Dějiny I-II*.

⁵⁴ Výpovědní hodnotu testamentů využil Pierre Chauny a Michael Vovelle. Více Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= *Monographia historica* (dále jen MH) IV), s. 14–16; D. TINKOVÁ, „Sváteční historik“, s. 387, 389–391.

⁵⁵ Podobný přístup lze vypořádat i u německého profesora historie univerzity ve Freiburgu, autora řady publikací k sociálním a kulturním dějinám středověku Norberta Ohlera, který shodně využívá širokého spektra pramenů základny. Více Norbert OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany 2001.

Nezaměnitelný přístup podtrhl schopností „dívat se za ně.“ Nepřeberné množství pramenů získané mnohaletým výzkumem dovolilo vytvořit komplexní pohled na proměnu vnímání fenoménu smrti v časovém rozmezí v délce bezmála tisíc let. Kniha ukazuje diachronní pohled na rituály a na jejich proměnu od časů raného křesťanství až do současnosti.⁵⁶ Ariès se přihlásil ke koncepci francouzských historiků „dlouhého trvání“ společenských fenoménů.⁵⁷ V rámci teorie *long durée* rozdělil proměnu přechodového rituálu do tří vývojových etap. První fáze pracuje s pojmem „ochočená smrt,“ jež bývá charakteristická pro období od pozdní antiky až po vrcholný středověk. Skon jednotlivce byl v této době přijímán jako drobný posun v osudu celého lidstva. Smrt byla známá, očekávaná a zcela normální. Odehrávala se na veřejnosti; v žádném případě nepředstavovala individuální záležitost.⁵⁸ Až druhá fáze je spojena s osobnějším přístupem. Období od 13. do 16. století je bráno jako „smrt sebe sama,“ tedy nejen cesta k poslednímu soudu. Posun je možné vypořádat v testamentární praxi. Poslední vůle se stává prostředkem výměny pozemských statků za nebeské. Materiální stránka vyvstává i v podobě zaplacených zádušních mší a odpustků, které měly za úkol snížit dobu setrvání v očistci.⁵⁹ Třetí část zabývající se následujícími dvěma staletími ukazuje rozkol ve vnímání. Úmrtí je chápáno současně jako vzdálené i blízké. Přichází, aby člověka vyrvalo z pozemského bytí.⁶⁰ Podle Arièse dochází k největšímu posunu právě v 19. století, kdy se člověk již nevyrovnává s vlastním skonem, nýbrž ostatních. Příčinu toho shledává v pevnějších rodinných svazcích.⁶¹ Výdobytek moderní doby představuje „převrácená smrt,“ jež ukazuje dnešní realitu. Vyhasnutí života se stává neviditelné – často bývá odsunuto z myslí i životů lidí.⁶²

Teorie vývoje vnímání podle francouzského historika Philippa Arièse a zásady nových přístupů začaly pronikat do našeho prostředí pozvolna.⁶³ Obecně lze konstatovat, že sledovanému období druhé poloviny 19. století byla věnována na poli české historiografie jen malá pozornost. Syntetizující pohled přinesl až sborník vydaný

⁵⁶ Právě časové rozpoložení práce je autorovi často vytýkáno. Kriticky bývá přijímáno i využívání literárních pramenů a nevědecký přístup. Blíže např. D. TINKOVÁ, „*Sváteční historik*“, s. 393.

⁵⁷ Fernand Braudel na základě své teorie o „dlouhém trvání“ tvrdí, že každou změnu v dějinách je nutné sledovat v delších časových úsecích, aby bylo možné postihnout vývoj. Blíže Fernand BRAUDEL, *Dlouhé trvání*, in Václav Hubinger (ed.), *Antologie textů francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie*, Praha 1995, s. 145–188; J. MAREK, *Fernand Braudel v dějepisectví naší doby*, *Dějiny a současnost (dále jen ĎaS)* 11, 1969, č. 3, s. 10–21.

⁵⁸ P. ARIÈS, *Dějiny I*, s. 17–123.

⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 127–358.

⁶⁰ P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 13–138.

⁶¹ TAMTÉŽ, s. 141–316.

⁶² P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 317–387.

⁶³ Podrobné zpracování českých přístupů bylo prezentováno ve vydané literatuře. Blíže P. KRÁL, *Smrt*, s. 31–35.

u příležitosti 20. ročníku plzeňského sympózia konaného v roce 2000.⁶⁴ Prezentované studie reflektují různorodé přístupy a cesty bádání. Bylo osloveno úctyhodné spektrum historiků, kteří přinesli pohledy na smrt v oblasti svých zájmů. V jednom vydání se setkává analýza filozofických přístupů s dějinami umění, krásnou literaturou, osudy politiků, ale i s vytvořením hypotézy o souvislosti s barokními slavnostmi. I když se jedná o úctyhodný počín, hlubší náhled do problematiky nebyl prioritní. Doposud nebylo vydáno žádné dílo, které by na osobité přístupy autorů navazovalo a nechalo se volně inspirovat mezioborovými vlivy.⁶⁵

Hypotéza o souvislosti staletých šlechtických tradic a prosazování stále silnějšího hlasu měšťanského obyvatelstva, dovolila pracovat i s knihami, který svůj zájem obrací na období středověku a raného novověku. Mezi nepřeborným množstvím prací⁶⁶ vystávají publikace vydané Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích. Předním autorem, který se zabývá umíráním a smrtí je Pavel Král. Jeho příspěvky, které odrážejí nejen ritus raného novověku, ale i zacházejí do hloubky každodennosti ve šlechtickém prostředí, nemají na našem území obdoby.⁶⁷ Velký počín představuje práce, která si dala za úkol vytvoření vlastní edice testamentů.⁶⁸ V první části se nachází popsaný úzus, který provázal vyhotovení kšaftu. Testamentární praxe je zde popsána ze všech možných hledisek, což je hodnoceno za největší přínos celé práce. Druhá kniha Pavla Krále se zabývá tématem ještě komplexněji.⁶⁹ Především bádání jsou také využita, a tím dochází k ucelenému obrazu situace raného novověku. Zcela přehledně působí

⁶⁴ Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.

⁶⁵ Do českého prostředí pronikají vlivy zahraničních autorů věnujících se kultu mrtvých v době revoluce 1848/1849. Inspirovat se nechal i Jan Randák, který téma ukotvil ve středoevropských souvislostech. Blíže Jan RANDÁK, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.

⁶⁶ K problematice smrti v období raného novověku blíže Martin HOLÝ – Jiří MIKULEC (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Folia Historica Bohemica (dále jen FHB), Supplementum I, Praha 2007; Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity (dále jen SPFFBU), C49, 2002.

⁶⁷ Nejenže Pavel Král vydal dvě vlastní knihy, ale je i spoluautorem několika dalších, kde se převážně zabývá umíráním a smrtí v raném novověku. Jen pro doplnění výčet stávajících prací: Václav BŮŽEK – Ondřej JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009; V. BŮŽEK a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002; P. KRÁL, *Člověk českého raného novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 9–53; Týž, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 173 – 187. Velký přínos nese i nepřeborné množství studií. Např. Týž, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, in: V. Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce, České Budějovice 1998* (= Opera historica (dále jen OH) 6), s. 401–512; Týž, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (=OH 8), s. 315–332.

⁶⁸ P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550–1650*, České Budějovice 2002 (= MH II).

⁶⁹ P. KRÁL, *Smrt*.

popisy velkých šlechtických pohřbů, které si nezavdaly s jinými slavnostmi. Díky bohaté pramenné základně není snad otázka, která by zůstala nezodpovězena. Jen nastínění problematiky šlechtických hrobek není tak obsáhlé a podrobné, jak by si toto téma zasloužovalo. Ale je nutné podotknout, že se nejedná o primární cíl práce.⁷⁰ Velká zásluha nepochybně tkví v podrobné kritice dosavadní vydané literatury.

Jak již bylo doloženo i u prací Pavla Krále, výzkum náhrobků v českých zemích nestojí doposud v popředí zájmů historiků. Inspirační zdroje jsou dosti omezené. Proto i v předkládané práci bylo v zásadě pracováno pouze s knihou autorského kolektivu pod vedením historika umění Romana Praha.⁷¹ Výběr literatury byl značně omezen její absencí. Problematika funerálního umění proniká do českého prostředí pozvolna a bývá spíše zaměřená na dílčí příspěvky z období středověku⁷² a raného novověku.⁷³ Právě vzpomínaná práce představuje i jakousi typologii a doposud nejkompexnější počín české vědy. Na základě vlastního systematického terénního průzkumu, ale také starších fotografií evidujících řadu již neexistujících památek, usilují autoři o zmapování hlavních rysů náhrobního umění. Zohledněn je široký záběr studia. Neježe se věnuje motivům a kompozicím, ale také osobnostem sochařů, rozbořem písma, použitého materiálu atd. I když svůj zájem obrací na přelom 18. a 19. století, bylo použito její terminologie. Po podrobném prostudování a komparace zjištěných artefaktů bylo dosaženo závěru, že typy náhrobků, se kterými pracuje, jsou až nápadně podobné chebské lokalitě. Tento fakt si lze vysvětlit tím, že šíření neprobíhalo nikterak rychle, ale také motivem modernosti a nadčasovosti. Jisté zůstává, že pokud by nedošlo k vydání této publikace, nebylo by

⁷⁰ Blíže se o šlechtické hrobky autor zajímal v roce 2009, kdy vznikla práce ve spolupráci s Václavem Bůžkem a historikem umění Ondřejem Jakubcem. V publikaci kolektiv autorů probádal život a smrt dědice rožmberského panství a pána na Rožmberku Jana Zrinského ze Serynu. Více V. BŮŽEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*.

⁷¹ Roman PRAHL a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004.

⁷² Pro středověk je charakteristická práce německého autora Norberta Ohlera. Ten se problematikou zabývá komplexně. Značná je inspirace prací P. Arièse. Důraz je kladen na bohaté náhrobky králů. Blíže N. OHLER, *Umírání*, s. 131–136. I regionální časopisy reflektují funerální plastiku. Např. Jitka VELKOVÁ – Jiří SLAD, *Historické náhrobníky a pohřby v 16. – 18. století v kostele chelčickém*, Vodňany a Vodňansko 5, 2002, 14–44.

⁷³ Problematika náhrobku v českých zemích je poměrně dobře zmapování díky pracím P. Krále. Šlechtická místa posledních odpočinků raného novověku dokládají emancipaci vyšší střední vrstvy v 19. století. Blíže V. BŮŽEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*, 177–186; V. BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 290–292; V. BŮŽEK a kol., *Věk*, s. 375–378; Milan HLINOMAZ, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: V. Bůžek (ed.), *Život na dvorech a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= OH 3), s. 395–399; Tžž., *K pohřbům barokních velmožů*, in: V. Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= OH 5), s. 532–533; P. KRÁL, *Smrt*, s. 241–248; A. KUBÍKOVÁ, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: V. Bůžek (ed.), *Život*, s. 387–393.

možné pojmout z hlediska dějin umění vlastní studium náhrobků dochovaných na chebském hřbitově z dob druhé poloviny 19. století.

I. 3. Prameny

Archivních materiálů bylo využito především při zpracovávání historicko-demografického výzkumu.⁷⁴ Všechny potřebné údaje byly získány excerpací Knih zemřelých (matrica mortuorum, matrica defunctorum, Sterbebuch, Sterbematr), nacházejících se na Chebsku. Zpracované knihy patří k tzv. mrtvým matrikám a jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Plzni. Každá z těchto farností v sobě skrývá několik vesnic. Pro přehlednější místní orientaci byla použita dobová mapa (příloha č. 1) a byl vytvořen slovník německých názvů vesnic, se kterými bylo pracováno (příloha č. 2). Celkově se jednalo o tři knihy ve farnosti Sv. Anna,⁷⁵ osm ve Sv. Bartolomeu⁷⁶ a dvacet šest ve Sv. Mikuláši.⁷⁷ Aby byl historicko-demografický výzkum co možná nejvíce komplexní, bylo zjišťováno každé desetiletí mezi léty 1850 až 1900. K tomuto záměru bylo přistoupeno z důvodu možného zachycení změny úmrtnostních poměrů. Tímto způsobem byl zjištěn vzorek o velikosti 2906 zemřelých.

Sledování přirozené měny obyvatelstva měli na starosti především duchovní. Většina autorů se shoduje, že spolehlivost matriky jako pramene byla ovlivněna v první řadě osobou faráře, který záznam prováděl. Velkou váhu nese pečlivost, s níž vyplnil všechny rubriky předtištěného formuláře.⁷⁸ Politika osvícenských panovníků usilovala o velmi dobrou informovanost o obyvatelstvu. V 19. století podléhaly matriční zápisy přísné státní kontrole, proto je tedy možné hodnotit pramen za spolehlivý.⁷⁹

⁷⁴ Pramenů bylo využíváno i v ostatních částech předkládané práce. Pojednání o místě uložení, původci a účelu vzniku je prezentováno v příslušných kapitolách.

⁷⁵ SOA Plzeň, Matriky zemřelých, Římskokatolická fara Cheb – Sv. Anna (Eger), *Farní úřad* (dále jen FÚ) *Farní obvod 1842–1901*, kniha č. 20; *FÚ Horní Hraničná (1842–1928)*, kniha č. 23; *FÚ Podhoří (1843–1925)*, kniha č. 24.

⁷⁶ TAMTÉŽ, Římskokatolická fara Cheb – Sv. Bartoloměj (Eger), *FÚ Cheb 1832–1853, 1853–1860, 1860–1867, 1868–1886, 1886–1909*, knihy č. 13–16, 24, 27.

⁷⁷ TAMTÉŽ, Římskokatolická fara Cheb – Sv. Mikuláš (Eger), *FÚ Dolní Dvory 1798–1913*, kniha č. 143; *FÚ Háje, Sv. Kříž, Mechová 1798–1864*, kniha č. 82; *FÚ Horní Brána 1839–1859, 1859–1876, 1876–1890, 1890–1904*, knihy č. 85, 139–140, 164; *FÚ Horní Dvory 1798–1910*, kniha č. 144; *FÚ Cheb 1836–1850, 1850–1859, 1859–1865, 1865–1871, 1878–1888, 1888–1903*, knihy č. 79–81, 136, 138, 160; *FÚ Chvoječná 1802–1911*, kniha č. 166; *FÚ Jindřichov 1802–1907*, kniha č. 167; *FÚ Krásná Lípa 1786–1860, 1798–1878*, knihy č. 95, 145; *FÚ Lodní Brána 1842–1870, 1871–1899*, knihy č. 88, 141; *FÚ Maškov 1798–1888*, kniha č. 146; *FÚ Mostní Brána 1835–1874, 1874–1905*, knihy č. 142, 165; *FÚ Podhrad, Slapany 1845–1898*, kniha č. 147; *FÚ Velká Všeboř 1798–1899*, kniha č. 148.

⁷⁸ Blíže Richard HRDLIČKA, *O věrohodnosti starých matrik*, Časopis rodopisné společnosti československé 1, 1929, s. 88–89.

⁷⁹ Blíže Eduard MAUR, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*, Sborník archivních prací 20, 1970, s. 425–457; Týž, *O počátcích a vývoji církevních*

Vedení matrik bylo předepsáno tridentským koncilem (1545–1563) na územích podléhajících římské církevní jurisdikci, ale jejich systematické zavádění a vedení trvalo velmi dlouho. K sjednocení matričního zápisu došlo v pražské diecézi teprve roku 1760, kdy konsistoř zavedla jednotnou latinskou formuli, vycházející v podstatě z římského rituálu. Dvorským dekretem ze 6. října 1770 byly v celé monarchii zavedeny nové jednotné matriky s latinským zápisem do rubrik. Roku 1771 zavedený systém popisných čísel zpřesnil identifikaci osob, následoval zákaz uvádět do matrik jména „po chalupě.“ K dalším závažným zásahům do vedení matrik došlo za vlády Josefa II. Dne 1. května 1781 byly matriky prohlášeny za veřejné listiny, 20. února 1784 byl předepsán nový, mnohem důkladnější formulář, který s jistými úpravami sloužil až do roku 1949.⁸⁰ Zároveň měly být matriky kontrolovány biskupy a krajskými úředníky. Latina byla nahrazena češtinou nebo němčinou, přičemž jazyk matriky závisel na zapisujícím knězi. Následný zlom znamenal dvorský dekret z 19. července 1784, kterým bylo nařízeno vést pro každé místo zvláštní matriku nebo matriční oddíl. Byl to do té doby nevídaný zásah do sféry výlučně církevní a již proto je užitečné citovat doslova důvody pro toto opatření, které jsou uváděny v úvodě: *„Rejstříky sňatků, porodů a úmrtí mají veliký význam jak pro veřejnou správu, tak pro jednotlivé rodiny. Veřejná správa z nich získává užitečné poznatky o vztazích mezi snoubenci, o vzestupu a poklusu počtu sňatků, o přírůstku a úbytku narozených, o snížené nebo zvýšené úmrtnosti. Jednotlivým rodinám slouží při nejedné příležitosti jako důkazní pramen a nezřídka jsou podkladem soudních rozhodnutí, na nichž závisí stav občana i celých příbuzenstev. Z tohoto důvodu jsme pro blaho svých poddaných dlužni pečovat o to, aby se těmto rejstříkům, jejichž úprava až dodnes byla libovolná a jejichž věrohodnost závisela na jiném člověku, předepsala taková podoba, která vzhledem na to, že bude použitelnější pro státní účely, spojí s jednotnou formou zároveň i zákonitou jistotu.“*⁸¹

Nový formulář z roku 1840 shrnoval změny postupně zaváděné po roce 1784. Byl vybaven podrobnou legendou, jež měla zabránit nejednotnému výkladu. Ještě větší

matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům, Historická demografie (dále jen HD) 3, 1969, s. 4–15; Týž, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–58; Týž, *Základy historické demografie*, Praha 1983, s. 52–57; Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky Českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56.

⁸⁰ Kniha oddavek měla obsahovat rubriky: datum svatby, číslo domu, křestní jméno a příjmení ženicha a nevěsty, jejich vyznání a stáří, rodinný stav. Zapsána měla být též jména, příjmení a stav svědků. Křestní matriky měly uvádět datum narození, domovní číslo, jméno dítěte, náboženství, pohlaví, legitimitu, jména a příjmení rodičů a kmotrů. Úmrtní matriky uváděly datum úmrtí, číslo domu, jméno, náboženství a stáří zemřelého a příčinu smrti. Ke všem typům zápisů měli kmotři či svědkové připojit svůj podpis nebo i znamení bylo dostačující.

⁸¹ V. SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo I*, s. 36–37.

podrobnost zápisu byla předepsána v roce 1850.⁸² Další změny a doplňky si vynutilo zrušení patrimoniální organizace. Poslední podrobné předpisy o vedení církevních matrik v Čechách byly vydány v letech 1860 a 1873, k definitivnímu sjednocení zápisu na území celých Čech došlo až na konferenci zástupců pražské, litoměřické a královéhradecké diecéze konané roku 1890.⁸³

V prostudovaných matrikách zemřelých nelze pozorovat zásadní změny ve způsobu zápisu. Je zřejmé, že menší farnosti sjednocovaly v jedné knize několik oddílů pro méně osídlené vesnice. Údaje bývají méně podrobné, než ve farnostech větších. Ale toto tvrzení, nelze aplikovat všeobecně. Matriku každé farnosti je třeba posuzovat samostatně. Hodnotí se po stránce formální, ale i obsahové. Výhodou delšího časového úseku je dobrá příležitost sledovat vývoj písma a zachytit změnu v postavě duchovního, který záznamy obstarával.

Velkou překážku může představovat jazyková nevybavenost. Čtení dobových zápisů není možné bez pečlivého studia jazyka.⁸⁴ Dalším důvodem nezájmu v této sféře je především značná časová náročnost shromažďování, třídění a samotné zpracovávání dat. Předkládaný výzkum je založen na údajích excerpovaných z matrik. V praxi znamená historicko-demografický výzkum hodiny strávené v archivech a focení materiálu. Podrobná analýza je nezbytnou součástí a vytvoření vlastní databáze taktéž. Každý výsledek zkoumání potvrzuje, že studium farních matrik významně přispívá k pochopení a poznání doby. Jedná se o užitečný zdroj informací. I na první pohled nepatrné zjištění představuje pro badatele velkým posun kupředu. Na tomto místě je nutné podotknout, že každý, kdo se vydá touto cestou, musí postupovat velmi svědomitě, poctivě a někdy snad až přepečlivě. Není možné založit studium na odhadech a nepřesnostech, i když je téměř jisté, že se nikdo další do stejného výzkumu neodhodlá a zjištěné závěry a počty kontrolovat nebude.

⁸² Matrika narozených uváděla: datum narození a křtu, jméno křtícího, jméno křtěnce, jeho náboženství, pohlaví, původ, mrtvorozenost, místo, číslo domu (matrika přesně uváděla polohu a správní příslušnost místo, pro které byla vedena). Dále měl zápis obsahovat jméno a obydlí báby a poznamenávat, zda byla zkoušena či ne. U jména a příjmení otce měl být uveden jeho stav a povolání, matku měla sociálně zařadit jména jejích rodičů a místo jejího narození. Kmotří měli uvést jméno, příjmení a stav. Podobné charakteristiky obsahují i matriky oddaných a zemřelých.

⁸³ E. MAUR, *Základ*, s. 56.

⁸⁴ Obyvatelstvo Chebska bylo odjakživa výhradně německé. To vede přirozeně z celého průběhu historického vývoje, z faktu, že město Cheb vzniklo na území bavorské Severní marky, z postavení jako říšského města a zvláštních státoprávních a po více staletí protichůdných vztahů k Čechám. Opakovaně se přihodilo, že v radě města nebyl nikdo, kdo by ovládal český jazyk. V poslední třetině 19. století jsou poprvé znatelné nejstarší, i když zprvu ještě dosti nevýznamné počátky české menšiny, která se začala rychle rozrůstat teprve po založení Československé republiky. Blíže Jaromír BOHÁČ, *Cheb – město*, Domažlice 1999, s. 82.

Samotné zpracovávání údajů z matrik zemřelých, nepředstavuje nikterak náročnou badatelskou práci. Důležité je, vytvořit si vlastní postup při přepisování údajů do databáze. Spíše se dá hovořit o monotónním, někdy až rutinním přepisování čísel a symbolů pro zachycení pohlaví, náboženství a stavu. Největší problém lze spatřit při určování příčin úmrtí. Pokud badatel stojí před problémem samotného přečtení záznamu, cennými a nenahraditelnými pomocníky jsou příručky vydávané Českou genealogickou a heraldickou společností v Praze.⁸⁵ Po získání základních zkušeností bylo zjištěno, že se některé příčiny úmrtí až nápadně často opakují. Všeobecně lze konstatovat, že tyto zápisy patří k nejméně přesným, a s tím je potřeba i k nim přistupovat. Samozřejmě, že lékařská věda nebyla ve druhé polovině 19. století ještě na takové úrovni jako je tomu dnes. Je zřejmé, že záznamy v matrikách jsou nepřesné hlavně díky postavě jejich zapisovatele. Není výjimkou, když lidé po padesáti letech života umírali na sešlost věkem. Mlhavé jsou i ostatní zápisy bezprostřední příčiny smrti v církevních matrikách.⁸⁶ Velmi často se uváděla „horečka“ a „zimnice,“ ale i různá průjmová onemocnění a plicní tuberkulóza. Děti nejvíce umíraly na „psotník,“ „křeče,“ „slabost.“ U mladých žen je možné vysledovat následky těžkých porodů. I když se matriční zápisy o úmrtích postupně zpřesňovaly, třídění pro účely demografické statistiky zůstávalo desítky let nezměněno. Velký zlom nastal až v zápisech od sedmdesátých let, kdy je možné sledovat skladbu úmrtnosti podle příčin smrti již podrobněji, což souvisí mj. i s vlivem nových medicínských poznatků. Jak ale přistupovat k těmto zápisům? Je na místě smířit se s nepřesným uvedením příčin úmrtí? Byly snad zapsány takto úmyslně? Na položené otázky se bohužel nikdy nedostane odpovědi. Zbývá jen komparace zjištěných výsledků z jednotlivých lokalit. Jediným východiskem ověření by se mohly zdát paměti církevních hodnostářů. Ale takový pramen se nedochoval, proto i myšlenkové pochody není možné dohledat a analyzovat. Ze všech výše uvedených důvodů a námitek lze matriky zemřelých považovat za spolehlivý pramen, který snad neměl ani nejmenších zájmů na zkreslování skutečnosti. Závěrem není možné nezmínit i nevýhodu hromadného pramene. Jeho nedostatek je velká zobecňující tendence, jež na místo skutečných bytostí s konkrétními osudy ukazuje jakousi průměrnou situaci.⁸⁷

⁸⁵ Boleslav LUTOVSKÝ – Jaroslav ČERNÝ, *Latinsko-německý-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*, Praha 1995.

⁸⁶ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 175–187.

⁸⁷ K odstranění nedostatku přispívá kombinace historicko-demografických přístupů s prosopografickým výzkumem, jenž vede k dějinám rodin.

I když byl největší prostor věnován kritice matričních zápisů, předkládaná práce byla z podstatné části postavena také na analýze pramenů hmotných. Na základě terénního výzkumu byly zmapovány všechny hřbitovy nacházející se na území dnešního Chebska. Jelikož nebylo možné pojednat o všech zjištěných artefaktech, musel být vybrán reprezentativní vzorek. Jak již bylo uvedeno výše, bylo přistoupeno k podrobnému náhledu na situaci chebského hřbitova, na kterém se dochovala 36 náhrobků ze druhé poloviny 19. století. Hlavním cílem této kapitoly bylo prezentovat stav funerálního umění, proto bylo žádoucí pracovat se stávající podobou. Podrobně byla popsána vnější podoba náhrobku i celého prostoru, materiál zhotovení a původní znění německých nápisů. Všechny zmíněné aspekty ukazují to, co mělo být viděno. Proto je důležité učinit i kritiku pramene.

Umělecké ztvárnění do jisté míry odráží nejen zručnost zhotovitele, ale také vkus objednavatele. Jelikož sepsaný text vychází z předpokladu o emancipaci měšťanské společnosti, která své sociální postavení demonstrovala i projevem pohřební kultury, lze uvažovat o postupné degradaci uměleckého ztvárnění. Náhrobky svou formou a celkovým obsahem nesou vypovídající hodnotu, která odkazuje minimálně na společenský status. Bohatě zdobený chrám posledního odpočinku přestal být výsadou šlechty. Tímto způsobem lze uvažovat i o užitém materiálu. Stále oblíbený mramor, který odkazoval na hojnost, nezaručoval nobilitu. Problematika využívaného kamene však přináší i jiný aspekt. Stále hojněji se využíval levnější pískovec, který rychleji podléhal povětrnostním podmínkám. Vytesané nápisy neměly takovou životnost jako deskové. Otázkou zůstává, zda se jednalo o snahu získání lacinější podoby módního materiálu či nepředvídatelnost. Přitom úloha nápisů je nezastupitelná. Každý po jeho přečtení může vzpomenout na zemřelého, na jeho rodinu a pozůstalé. Důležitost vyvstává i ve výročních dnech úmrtí.

Obecně lze konstatovat, že náhrobky jako projevy hmotné kultury v sobě nesou vypovídající hodnotu a je potřeba je posuzovat jako pramen. Podrobnou analýzou je možné nahlédnout do uniformované podoby, kterou využívalo měšťanské obyvatelstvo. V zásadě přinášejí pohled na danou dobu. V základní rovině ukazují postoj, který má být na první pohled viditelný. Odkaz na kontinuitu rodiny je umocňován stále používaným výčtem všech zemřelých, kteří na daném místě odpočívají věčným spánkem. Na druhý pohled se odkrývá i podoba plná symbolů, která je sofistikovaně skrytá za výzdobou. I když většina motivů opět odkazuje na nepřetržitou tradici rodu, lze odhalit nejen křesťanské odkazy, ale také antické inspirace. Opět je možné hovořit

o sebezpřítání, jelikož symbolické ztvárnění nebylo zřejmé nevzdělaným lidem. Z tohoto důvodu se dá přemýšlet o dalším možném způsobu identifikace.

Zvolený materiál, architektonické pojetí, použité písmo, barevné ztvárnění, symbolická výzdoba. Všechny tyto prvky měly za úkol zesnulého sociálně zařadit do příslušné společenské vrstvy na první pohled. Pro získání skutečného obrazu je potřeba přistupovat k hmotným pramenům obezřetně, protože již v době svého vzniku nemusely zcela přesně odrážet realitu, nýbrž stylizovanou podobu.

Posledním typem vytěžených pramenů jsou normativní nařízení. Konkrétně se jedná o sanitární opatření z roku 1895⁸⁸ a instrukce pro nově vzniklý hřbitov z 1. května 1879.⁸⁹ Ani v jednom případě se nejedná o ojedinělý doklad. Tato nařízení byla vydávána každoročně ve všech větších městech. Velkou neznámou zůstává, do jaké míry je možné hovořit o objektivní výpovědi. Normativní pramen přináší pohled na problematiku zkráceně. Ukazuje ideální stav. Ale jaká byla skutečnost? V případě hřbitovních instrukcí, lze uvažovat o nezkažené mentalitě obyvatelstva. Jak upozornil Philippe Ariès, hřbitov se proměnil v místo návštěv a rozjímání.⁹⁰ Pokud lidé přicházeli na tato místa v dobrém úmyslu, nedopouštěli se porušování stanovených pravidel. Pronikání hygienických opatření mělo jistě své mezery převážně v možném zničení interiérů, kterých by se zásah dezinfekčních prostředků týkal. Jisté zůstává, že si lidé nadále uvědomovali hrozbu vypuknutí epidemie infekčních onemocnění. Do jaké míry se instrukcemi řídili, není možné zjistit. I když je vypovídající hodnota normativních pramenů zkrácená, lze nastínit alespoň ideální stav, který mohl, ale také nemusel, nastat.

⁸⁸ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte 1881–1936*, sign. R 116, fasc. 47, kniha č. 1198.

⁸⁹ TAMTÉŽ, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung 1896–1921*, sign. R 181, fasc. 74, kniha č. 1282/29.

⁹⁰ P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 273–291.

II. HESLO „SMRT“ Z POHLEDU DOBOVÝCH VÝKLADOVÝCH SLOVNÍKŮ

Smrt – slovo jednoslabičné, krátké, ale výstižné. Slovo, které v sobě ukrývá sílu a zároveň melancholii. Není snad člověka, který by nechápal jeho význam, ale na druhé straně nikdo není schopen jednoznačně říci, co ve skutečnosti znamená. Již první pisatelé českých encyklopedií se snažili pojem definovat – ať již František Ladislav Rieger⁹¹ nebo Jan Otta.⁹² Pro srovnání bude jistě zajímavé uvést i čistě německou encyklopedii⁹³ a sledovat, jakým způsobem velcí muži 19. století a jejich kolegové postupovali ve zpracování tak rozporuplného hesla, jak jej uchopili, aby vystihovalo svou pravou podstatu.⁹⁴ Nutno podotknout, že všichni autoři věnovali heslu téměř shodný prostor, tj. dvě strany ve výkladovém slovníku. Z tohoto hlediska lze tedy konstatovat, že se jedná o relativně rozsáhlé pojednání. Jelikož výše zmíněné encyklopedie představují každá specifickou, ucelenou řadou, je zcela pochopitelné, že se nachází v diametrálních svazcích – Riegerův slovník naučný svazek osm, Brockhaus svazek patnáct a Ottův slovník naučný svazek dvacet tři.⁹⁵ Co se týče dalších formálních znaků, vyvstává zde otázka jazyková. Slovníky českých autorů jsou psány v češtině a Brockhaus, jako německý výkladový slovník, německy.

Proslulý vídeňský lékař českého původu Eduard Albert je se vši pravděpodobností autorem hesla „Smrt“ pro Riegerův slovník naučný z roku 1887.⁹⁶ Velký přínos úctyhodného počínu byl spatřen ve snaze postihnout a vyjádřit pojem komplexně, tedy ve všech sférách. Konkrétně se jedná o oblast živočišnou, resp. biologickou, dále je zde podrobný oddíl věnovaný jevům provázející úmrtí, příčinám úmrtím, fyziologické smrti a otázkám ohledně psychologie. Doplňek představuje poznámka o závětech a trestním řádu. Začátek výkladu je pojednán jako popis živočišných dějů, které se mění v síly živé, čili síly pohybu. K tomu jsou

⁹¹ *Riegerův slovník naučný* VIII, Praha 1887, s. 712–713.

⁹² *Ottův slovník naučný* XXIII, Praha 1905, s. 538–539.

⁹³ *Brockhaus. Konversationslexikon* XV, Leipzig 1886, s. 727–728.

⁹⁴ Lékaři definovali smrt z hlediska své vědy a praxe. Hesla „smrt“, „smrtný zápas“ nebo „agónie“ lze nalézt v nejvýznamnějších německých encyklopediích. Jsou jim věnovány desítky stran včetně množství odkazů na další práce. Příslušná hesla se nacházejí v Meyerově encyklopedickém slovníku (1809–1811, 1840–1852). Mnohem podrobněji jsou zpracována v lékařských knihách – *Universal-Lexikon der praktischen Medizin und Chirurgie* (1841) a zejména *Encyklopädisches Wörterbuch der medizinischen Wissenschaften* (1845). V citovaných dílech zabírá definice až 40 stran. Blíže Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékař a smrt*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 391.

⁹⁵ Řazení encyklopedických slovníků je podle data vydání od nejstaršího po nejmladší. Při srovnání bude vždy využit tento model.

⁹⁶ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 391.

bezpochyby potřebné látky – z jedné strany sloučeniny těla a ze strany druhé kyslík. Výsledkem všeho je řada rozmanitých pohybů. „*Smrt zastavuje tyto děje. Avšak onen rozhodný okamžik, kdy smrt nastává, nepadno udati.*“⁹⁷ Jak je patrné z dalších řádků, skon přichází, ale jen z biologického hlediska, v případě zástavy srdce. Při čtení závěrů se odráží striktně vědecké myšlení tehdejší, ale i dnešní společnosti. Ale co filozofický aspekt? Opravdu je lidská duše pouze fenoménem moderní doby?

Co se děje s tělem zemřelého, si lze jen těžko představit, pokud člověk neprodělal již osobní zkušenost a mrtvolu nespáčil. „*V těle mrtvém přestávají ty lučebné děje, jichž povahu život stanoví, a nastává hniloba, ač nezamezuje-li se tato umělými prostředky aneb nahodilými okolnostmi, kupř. rychlým vyschnutím těla. Známkou hniloby jsou tak zvané skvrny mrtvol*“⁹⁸ (rudé, fialové, zelené v rozmanitých přechodech)...“⁹⁹ Hniloba nepředstavuje jediný průvodní jev úmrtí. Ve svalectech dochází k chemickým reakcím¹⁰⁰ a ty následně tuhnou. „...*druhdy veliké síly je potřeba, abychom údy mrtvol v kloubech ohnouti mohli.*“¹⁰¹ Již z několika málo řádek je zřejmé, že pohled na mrtvolu nebyl ve druhé polovině 19. století něčím nepřekonatelně ohavným, ale patřilo to nejspíše k „všedně nevšedním“ záležitostem. Následující století přineslo jiné vnímání mrtvoly a provázejících úkazů. Dnešní člověk smrt ze svého podvědomí cíleně vytěsňuje a konfrontace s mrtvým tělem je něčím zcela nepředstavitelným. Pokud lze soudit podle postojů a názorů nynější civilizace, i samotné čtení výše uvedených řádků slovníku velkého intelektuála Františka Ladislava Riegra, by jistě přineslo negativní reakce a není možné vyloučit i nařčení z jakési nemravní zvrhlosti.

Otázka příčin skonu se pohybuje v teoretické rovině. Slovník uvádí, za jakých okolností musí smrt vůbec nastat. „*1. nedostává-li se látek, jež okysličiti můžeme; 2. nedostává-li se kyslíku; 3. zamezen-li děj okysličování samého.*“¹⁰² Z dalšího výkladu je zřejmé, co si pod těmito ději jasně představit. Na tomto místě by bylo vhodné vysvětlit, co znamená tzv. fyziologická smrt. Pojem neskrývá nic jiného, než dnes již zcela obvyklou sešlost věkem.¹⁰³ Díky matričním zápisům bylo zjištěno,

⁹⁷ Riegerův slovník, s. 712.

⁹⁸ Úmrtím vystupuje barvivo rudých destiček, rozpouští se v syrovatině krve a odtud prosakuje do kůže.

⁹⁹ Riegerův slovník, s. 712.

¹⁰⁰ Sráží se vláknovina, alkalická nebo neutrální reakce se mění v kyselou a tím svaly tuhnou.

¹⁰¹ Riegerův slovník, s. 712.

¹⁰² TAMTÉŽ.

¹⁰³ Populace 19. století byla populací mladou. Stárnutí obyvatelstva je fenoménem až století 20. V roce 1910 v českých zemích nepřekročil počet osob, které oslavily šedesátku, 9% z celkového počtu obyvatelstva. Počet osob vyššího věku zde v průběhu druhé poloviny 20. století vzrostl, takže roku 1950 šedesátníci a starší představovali 11,8% z celkového objemu populace.

že za diagnostikou této příčiny úmrtí stála jakási omluva nepřesnosti. Lze se oprávněně domnívat, že se za zápisem schovalo mnoho přesnějších pojmenování onemocnění. Snad kvůli uvedenému důvodu není v encyklopedii věnovaná sešlosti větší pozornost. Velmi zajímavě působí rozbor otázky týkající se záhady, kterou v sobě pojem ukrývá pro psychologii. V této části spolupracoval s hlavním autorem docent filosofické fakulty české univerzity v Praze Josef Dastich.¹⁰⁴ Slovník přiznává, že se člověk, jenž se blíží ke konci svého života, vrací do dětských let. Ještě pozoruhodněji vyznívá zamyšlení o postupu duše člověka. „*Ztuhlý organismus mrtvolý nižádných toho více stop neprozrazuje; zhynulo vědomí a zanikla osobnost člověka, jakmile organismus živě působiti přestal?*“¹⁰⁵ Nelze očekávat náboženský výklad, jelikož teologické vysvětlování¹⁰⁶ nevysvětlitelných dějů a úkazů nebylo již ekvivalentní dané době a snaha vědeckého pojetí nepřinášela uspokojivé závěry ani pro samotné autory, ani pro čtenáře jejich velkých syntéz. Je zřejmé, že na tyto otázky hledají lidé odpovědi dodnes. Z hlediska studia výkladových slovníků je jejich výskyt právě zde neočekávaný. Představené reflexe neukazují, do jaké míry se tvůrci vnitřně se skolem vyrovnávali. Bohužel slovníkové encyklopedie neumožňují náhled do vnitřního světa ani jedinců, ani celé společnosti.

Po úvahách se vrací výklad zpět k realitě a popisné formě. „*Co se spůsobů smrti týká, rozeznává se smrt přirozená a předčasná, kterážto poslední opět může býti nahodilá (neštěstím, nepozorností a p.) aneb násilná, a tato opět buď neúmyslná (zabití) buď zúmyslná, a tu opět buď jiným buď osobou samou spůsobena: vražda.*“¹⁰⁷ Také je zde podotknuto, že za vraždu náleží pachateli trest nejvyšší. Otázka trestu smrti není bohužel více rozvedena. Jak již bylo řečeno, teologické pojednávání a myšlení lidí nepřinášelo uspokojivá vysvětlení, ale téma muselo působit (a dnes stále takto působí) na komplexní vnímání lidí.

Druhá vybraná encyklopedie Brockhaus, která představuje jediného zástupce německé provenience, není zmíněn náhodně. Vždyť světy Čechů a Němců byly v 19. století natolik propojené, že ani v předloženém zkoumání je nelze oddělit, či zcela vypustit. Důležitým aspektem je možnost vlastní interpretace, kterou překlad umožňuje.

¹⁰⁴ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 391.

¹⁰⁵ *Riegerův slovník*, s. 712.

¹⁰⁶ Jedinou výjimku tvoří poznámky o posledních věcech člověka. Poslední zastávku ve výkladu tvoří zmínka o kšaftech, neboli závětech, které jsou běžné v praxi již od raného novověku, jelikož pozemská pozůstalost má být uspořádána před úmrtím. Toto zaznamenání lze považovat za přežitky zbožnosti, ale také za potřebu majetkového vypořádání mezi pozůstalými.

¹⁰⁷ *Riegrův slovník*, s. 713.

Všeobecně lze konstatovat, že slovník přináší obdobný výklad, ale i zcela nové poznatky. Vysvětlení je nasnadě. Biologické pochody spojené s vyhaslým tělem není možné jinak popsat. Každý z autorů encyklopedií měl ale vlastní představu o samotném uspořádání hesel. Dokladem je právě řazení a interpretace. Po formální stránce je výraz popsán jako heslo v pravém slova smyslu. Na začátku se nachází vysvětlení, co vlastně znamená: „*smrt je ukončením látkové výměny, taktéž činnosti jednotlivých orgánů.*“¹⁰⁸ Definice je jednoduchá, ale výstižná. V tom lze spatřit i největší přínos. V prezentované podobě se objevuje prvně. Novum výkladu se ukrývá i v konstatování, že ukončí svou činnost jeden ze životně důležitých orgánů funkci trochu dříve než ty zbývající.¹⁰⁹ Jako jediný zachycuje příčiny úmrtí – např. slabost, dušnost, mozkovou příhodu. „*Průvodní projevy doprovázející a označující umírání, jsou důsledkem poškození životně důležitých pochodů; ty se dělí dle odlišnosti poškození různě, zjevují se také buďto rychleji nebo pomaleji a jsou více či méně vnímatelné v jejich začátcích a jejich průběhu.*“¹¹⁰

Dalším údajem je normální délka života, která podle autora je 70. až 80. let, tím se rozchází s dalšími slovníky. Jak vzápětí podotýká „...*pokud délka života není uměle prodlužována a ani uměle zkrácena.*“¹¹¹ Úmrtí způsobené jinými podmínkami než přirozenými životními procesy, je považováno za nepřirozené a je způsobené buďto nemocí nebo násilím – vnějším nebo chemickým působením. Přehledné je i dělení způsobu úmrtí: 1. jednoduché vyčerpání,¹¹² 2. umírání ve smrtelném boji,¹¹³ 3. pomalá či rychlá smrt,¹¹⁴ 4. smrt náhlá.¹¹⁵ Jednoduché, ale výstižné a zcela logické dělení opět přináší jakési nové pojetí. Díky jemu je možná interpretace ze všech hledisek, v čemž je spatřován největší přínos výkladu. Slovník je oproti dvěma zbývajícím naprosto přehledný a zcela vystihuje podstatu pojmu. Nesnaží se o rozsáhlé biologické uchopení, ale vše logicky systematizuje a vysvětluje. Ale aby nezazněla jen slova chvály, je nutné podotknout, že není ani přinejmenším počítáno s psychologickým aspektem a možností další interpretace na základě abstraktních úvah. Copak vědecké práce nepočítá

¹⁰⁸ Brockhaus, s. 727.

¹⁰⁹ Bývá to převážně srdce, plíce, nebo mozek, protože tyto orgány jsou už od starých dob označovány jako výchozí místa smrti.

¹¹⁰ Brockhaus, s. 727.

¹¹¹ TAMTÉŽ.

¹¹² Projevy, jež se postupně vyvíjely již ze stavu dané nemoci a to tak, že se nedá z určitostí stanovit její začátek, a které se stupňují až ke spáse.

¹¹³ Agonie, kde úmrtní projevy mají jasný vnímatelný začátek a konec, a také více či méně ohraničený průběh.

¹¹⁴ Dělení podle delších či kratších časů úmrtních projevů.

¹¹⁵ Když se projevy omezují na časový prostor, tedy na několik sekund až minut. Náhlá smrt může být i nepředpokládaná, když nepředcházelo žádné a neb jen mírné onemocnění.

s prostorem myšlenkového světa? Lze zpracovávat problematiku bez vlastních představ? Na vysvětlení je možné pouze dodat poslední připomínku. Člověk druhé poloviny 19. století byl natolik spoután konvencemi, že si nejspíše ani nepřipouštěl možnost zveřejnit své vlastní myšlenky v rámci encyklopedického díla. Nebylo ani žádoucí a potřebné zabývat se jinými aspekty, než čistě vědeckými.

Posledního zástupce zkoumaných děl představuje Ottův slovník naučný. Autorem hesla „Smrt“ z roku 1905 je soudní lékař Reinsberg, který velkou část pojednání věnuje především posmrtným změnám a zdánlivé smrti.¹¹⁶ Práce se zabývá problematikou z hlediska čistě vědeckého. Nelze předpokládat, že by se ve výkladu objevily úvahy o posmrtném postupu duše zemřelého člověka. Možnost interpretace je zřejmě předurčena dobou, která vchází do nového tisíciletí. Smrt se postupně stává tabuizovaným tématem, jak již bylo pojednáno výše.¹¹⁷ Obecně lze konstatovat, že heslu představuje rozšířenou podobu Riegerova slovníku naučného. Zabývá se ale také novými aspekty, jako je např. strach se zdánlivé smrti. Pojem nepředstavuje žádnou novinku. Již v 19. století byla problematika velmi rozšířena a do první třetiny 20. století vstoupila spíše jako přežitek dob dávno minulých.¹¹⁸

V úvodu jsou popisovány procesy spojené s dýcháním a hned v prvním odstavci je zřejmý rozdíl oproti výše zmiňovaným výkladům. *„Smrt' nastává v okamžiku, kdy se trvale zastaví pohyby srdce a dýchání; obojí tento samovolný pohyb nezastavuje se vždy zároveň, ale velmi často přetrvá pohyb srdce dýchání, ano srdce se pohybuje mnohdy i několik minut po ustalém dechu.“*¹¹⁹ Již zde je patrná narážka na možnost pochybení v prohlášení za mrtvého. *„Úplné uhasnutí života nenastává tudíž rázem, ale nenáhle.“*¹²⁰ Vše je zahaleno do podrobného biologického hávu. Shodně jako u práce Františka Ladislava Riegra jsou popsány procesy, které se dějí s tělem po vyhasnutí plamene života. Na tomto místě je nutné podotknout, že popis je obohacen o další posmrtné změny: *„...teplota těla klesá, až se přibližně vyrovná s teplotou vřkolní, nastane úplné vychladnutí, jest tu pak t. zv. mrtvolná studenost; kůže v okamžiku smrti zbledne (jen v případech porušeného odtoku krevního bývají*

¹¹⁶ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 391.

¹¹⁷ Philippe Ariès mluví o „vyobcované smrti.“ Smrt byla vyhnána z každodenního žití, pokud bylo úmrtí odjakživa veřejnou a společenskou událostí, dnes to platí jen pro smrt státníků či jinak mediálně sledovaných osob. Smrt je zahrnuta „do ilegality“, jsou zdůrazňovány její nechutné a odpudivé rysy.

¹¹⁸ O problematice je podrobně pojednáno v kapitole o pohřebnictví. V rakouských zemích byla povinná lékařská prohlídka mrtvých zavedena dekretem dvorní kanceláře z 30. března 1770, její podobu a cíle upravilo prohlášení místopředsednictví z 1. července 1894. Pokud měl lékař podezření, že smrt je jen zdánlivá, bylo jeho povinností pokusit se tělo oživit.

¹¹⁹ *Ottův slovník naučný*, s. 538.

¹²⁰ *Ottův slovník naučný*, s. 538.

některé části těla zsinalé); krev stéká v cévách do částí nejnižše položených (svislých), kdež ve vlásečnicích se hromadí, čímž vznikají na těchto částech t. zv. skvrny mrtvolné neboli hypostatické, jež jsou obyčejně barvy fialové a jen u některých otrav jinak zbarvené, tak na př. při otravě kysličníkem uhelnatým světle červené, i účinkem zimy nabývají barvy červené; jejich rozsah a intenzita závisí na množství krve a na té okolnosti, zůstává-li krev tekutá nebo se sráží. Další změnou posmrtní jest ztuhlost, jež se obyčejně nejdříve dostavuje ve žvykačích a svalech šijových, sestupně pak tuhnou svaly trupu a končetin (ovšem jsou četné odchylky tohoto typického postupu); ztuhlost trvá průměrně 36 až 60 hod.,...¹²¹ Dalším novým poznatkem je reflexe rozkladu těla.¹²² Shodně jako u popisu v Naučném slovníku lze pozorovat jakési naturalistické líčení, které by mohlo být z dnešního pohledu být bráno zcela nepatřičné a snad i svým způsobem zvrácené.

Zbytek prostoru hesla je věnován zdánlivé smrti.¹²³ „Zdánlivá smrt' je takové oslabení projevů životních (funkcí těla), že činí člověk dojem, jakoby byl mrtvý. Může býti takové oslabení úkonnosti mozkové a míchy, že jest tu bezvědomí, nehybnost, bezcitnost i úplná ztráta zvrátne (reflexní) dráždivosti, pohyby dýchací jsou nepatrné nebo zastavené a pohyby srdce těžko postřehnutelné, i teplota těla může býti snížena.“¹²⁴ Velmi pozoruhodnou, až zarážející je zde poznamenání strachu obyvatelstva z pohřbení zaživa. Ještě z počátku 20. století se dochovaly záznamy případů. Proto je zcela logické, že i přes velký pokrok v medicínské diagnostice, lidé byli i nadále sužováni přítomným strachem z pohřbení zaživa.¹²⁵

Práce s dobovými výkladovými slovníky ukázala nezvyklé možnosti nazírání, které doposud nebyly v české historické době využity. Záměrně byli vybráni dva čeští zástupci a jeden německý. Vědecké texty byly posuzovány po stránce formální i obsahové. Každý autor přistoupil ke zpracování hesla osobitě. Riegrův slovník naučný zohlednil i filozofické úvahy. Přes naturalistické líčení hniloby působí nejpoetičtěji.

¹²¹ TAMTÉŽ.

¹²² První známky rozkladu se projevují zelenáním kůže v podbřišku, odkud postupuje zbarvení vzhůru; v dalším postupu jsou patrné cévy kožní, jejichž okolí je prosáklé špinavě červenou syrovatčinou krve vysáklou z cév, ve způsobu širokých, špinavě fialově hnědých pruhů, tvoří se puchýře, jež pukají.

¹²³ V rakouských zemích byla povinná lékařská prohlídka mrtvých zavedena dekretem dvorní kanceláře z 30. března 1770, její podobu a cíle upravilo prohlášení místodržitelství z 1. července 1894. Pokud měl lékař podezření, že smrt je jen zdánlivá, bylo jeho povinností pokusit se tělo oživit.

¹²⁴ *Ottův slovník naučný*, s. 539.

¹²⁵ Strach ze zdánlivé smrti, jenž vládl lidem hluboko do 19. století, má hlubší kořeny a jeho odraz lze nalézt nejen v umělé literární tvorbě, ale i v pohádkách a pověstech. Poprvé se s ním setkáváme v závětech pocházejících asi z poloviny 17. století. Lékaři se touto otázkou začali zabývat ve 40. letech 18. století, v habsburské říši platil od roku 1756 dvorní reskript určující, že tělo může být pohřbeno až 48 hodin poté, kdy nastala smrt., výjimkou bylo pouze úmrtní na některou nakažlivou nemoc.

Otázky týkající se osudu duše po skonu tělesné schránky byly ve sledovaném období ojedinělé a je velmi zajímavé, že pronikly na stránky výkladového slovníku. Druhý český reprezentant, Ottův slovník naučný, reflektuje pocit strachu z pohřbení zaživa. Podle tehdejších autorů nebylo ničeho hroznějšího. I přes postup lékařské vědy byla obava v lidech hluboko zakořeněna. Lze se domnívat, že ve sledovaném období bylo případů poskrovnu. Tradice byla udržována a živena častými zprávami na stránkách místních periodik. Německý zástupce Brockhaus se striktně přidržuje medicínských poznatků. Přesnější diagnostika umožnila věnování se jednotlivým příčinám úmrtí. I přestože ani jeden neobsahuje osobní stanoviska pisatelů, přinášejí pohled do myšlenkového světa společnosti, jelikož přesně odrážejí všeobecné mínění o projevech smrti.

III. MORTALITA V CHEBU A OKOLNÍCH OBCÍCH V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Úroveň úmrtnosti byla v českých zemích na počátku 19. století relativně vysoká, když se hrubá míra úmrtnosti¹²⁶ pohybovala mezi 28–30%. I v dalších letech docházelo stále ke značným výkyvům v počtech zemřelých osob, které byly způsobeny četnými vlnami epidemií a důsledkem neúrod. Hlavní hrozbu představovala epidemie tyfu. Od roku 1832 se největším postrachem obyvatelstva celé Evropy stala cholera, která byla druhou nejobávanější nemocí vedle černých neštovic. Hrubá míra úmrtnosti se tak v letech, kdy se na jejich území cholera vyskytla (1832, 1848, 1850, 1855), zvyšovala. Po roce 1856 nastalo klidnější období, které trvalo do roku 1865, kdy úroveň úmrtnosti klesla v českých zemích na nejnižší od roku 1780. Relativně poklidné období vystřídal rok 1866, ve kterém se úmrtnost vlivem rakousko – pruské války a epidemie neštovic dostala téměř na 45%. V době konjunktury na konci 60. a počátku 70. let 19. století klesla úmrtnost pod 28%. Ale léta 1872 a 1873 přinesla další nárůst úmrtnosti – v roce 1873 se dostala na 33%. Hlavní příčinou byla nová epidemie neštovic, ke které se přidaly i cholera, spála a spalničky. V polovině 70. let se v Čechách objevil záškrť, který měl na svědomí až do konce 19. století ročně kolem 10 000 úmrtí. V závěru sledovaného období se zvýšil počet úmrtí na tuberkulózu, přičemž úmrtnost na ni dosáhla maxima v letech 1883–1886. Přesto od počátku 90. let 19. století hrubá míra mortality trvale klesala, a to vlivem lepší zdravotní péče a účinného očkování.¹²⁷

III. 1. Průměrný věk zemřelých

S výpočtem průměrného věku zemřelých je nutné pracovat velmi obezřetně. V žádném případě nelze uvádět zjištěné závěry se stoprocentní jistotou. Nepochybně se právě ve výpočtech odráží kvalita záznamů. Stále se i ve druhé polovině 19. století objevuje tendence farářů upravovat věk zemřelých osob na desítky. Nejenže byl tento postup shledán u starších osob, ale i u zesnulých dětí. Jejich stáří bylo automaticky zapsáno do matriční knihy zaokrouhleně. Bohužel jsou dnešní badatelé

¹²⁶ K vyjádření úrovně úmrtnosti se používá řady ukazatelů, z nich nejjednodušší je hrubá míra úmrtnosti, což je poměr počtu zemřelých ke střednímu stavu obyvatel ve sledovaném kalendářním roce. Celkový počet zemřelých ve sledovaném kalendářním roce představuje součet zemřelých osob v jednotlivých generacích, které však zemřely v různém věku.

¹²⁷ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 129–132.

odkázání na poctivost počínání tehdejších farářů. Proto je nutné považovat vypovídající hodnotu průměrného věku zemřelých za značně omezenou.

Průměrná délka lidského života byla ve druhé polovině 18. století asi 25 až 28 let. Její stále velmi nízká hladina byla způsobena v první řadě vysokou úmrtností kojenců a malých dětí. Osoby, které se dožily 15 let, měly naději dožít se 54–57 let. Během první poloviny 19. století se délka života dospělých osob dále zvyšovala, a tím se prodlužovala i celková naděje dožití.¹²⁸ Do roku 1870 se střední délka života při narození zvýšila již na 34, 5 roku u mužů a 37,8 roku u žen, ale ve dvaceti letech byla naděje dožití ještě 38,6 roku u mužů a 40 let u žen. To znamená, že se průměrná délka života dvacetiletých osob zvýšila na 58,6 roku u mužů a na 60 let u žen. Obdobný trend trval téměř do konce století. Teprve po roce 1890 se začala v důsledku poklesu kojenecké úmrtnosti zvyšovat výrazněji i střední délka života při narození.¹²⁹

Tabulka č. 1

Průměrný věk zemřelých v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	ZEMŘELÍ			Z TOHO ZEMŘELÍ 15+		
	MUŽI	ŽENY	CELKEM	MUŽI	ŽENY	CELKEM
1850	19,1	18,7	18,9	40,7	32,1	36,4
1860	20,9	18,7	19,8	43,8	39,1	41,5
1870	20,3	18,5	19,4	37,4	31,7	34,6
1880	24,7	23,6	24,2	45,8	41,5	43,7
1890	15,4	30,3	22,9	26,5	39,7	33,1
1900	25,9	14,2	20,1	34,5	24,3	29,4

Situace v Chebu a v okolních obcích je tedy srovnatelná se závěry Ludmily Kárníkové.¹³⁰ Právě rok 1870 je dokladem obecného trendu. Průměrná délka života se začala postupně zvyšovat a rozdíly u pohlaví prohlubovat. U mužské populace je téměř o tři roky vyšší a u ženské o šest let nižší. Situace v Ústí nad Labem byla výrazně horší, než ukazuje český průměr.¹³¹ Věk zemřelých osob zde po celé 19. století soustavně klesal shodně u obou pohlaví. Ženy z hlediska tohoto faktoru nepřevyšovaly

¹²⁸ Srovnání se světovými hodnotami přináší Pavlíkův článek. Ukazuje hodnoty ze 200 zemí. Bližší Z. PAVLÍK, *Nejvýznamnější tendence světového populačního vývoje*, Demografie (dále jen D) 46, 2004, s. 230–234.

¹²⁹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 190.

¹³⁰ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 129.

¹³¹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 135.

muže. V Chebu a okolních obcích nelze proces nazvat ani rostoucím, ani klesajícím. Ve skupině celkového počtu zemřelých osob je možné vypočítat mírný nárůst v průřezu jednotlivými desetiletími druhé poloviny 19. století. Výjimku tvoří léta 1870 a 1890 u zemřelých mužů. U žen se ukazuje poněkud odlišná situace. K velkému propadu dochází až v posledním sledovaném období. Pokles roku 1870 nikterak neovlivňuje celkovou náhled. Ve skupině osob starších patnácti let je pohled odlišný a i rok 1870 přináší velký pokles. Ani po porovnání mezi pohlavími, není možné vyvodit shodný závěr, jaký byl učiněn v Ústí nad Labem. Průměrný věk zemřelých žen převyšuje muže pouze v roce 1890. Bohužel se nepodařilo prokázat ani shodu s úmrtnostními tabulkami pro sledované období. Podle těchto tabulek byla naděje na dožití ve výši 33 let za obě pohlaví charakteristická až do 70. let 19. století; již roku 1880 byla v průměru o 1,2 roku vyšší než v předchozím desetiletí.¹³² Jak již bylo zmíněno, hranici třiceti let se nepodařilo postihnout v žádném sledovaném desetiletí.¹³³ Tento jev byl vysvětlen možnou zkresleností údajů, ale také neúplným vzorkem. Pokud by analýza postihla celou druhou polovinu 19. století, výsledek by byl jistě přesnější.

Autorka příspěvku o demografickém vývoji Žitenic v 19. století¹³⁴ uvádí, že průměrný věk zemřelých mužů klesal, i když jen minimálně – u dospělých z necelých 58 na téměř 57 let. U žen byla situace jiná. Po celé 19. století věk postupně rostl z 55 na téměř 59 let. Z tohoto hlediska ženy vždy převyšovaly muže.¹³⁵ Díky komparativní metodě jasně vyplývá, že situace v Chebu a okolních obcích byla značně podprůměrná. Rozdíly mezi výsledky Markéty Vaňkové tvoří v některých případech i 30 let. Diametrálně se liší situace i v Ústí nad Labem a v Žitenicích. Hlavní rozpor byl shledán v typově jiné povaze sledovaných oblastí – Ústí nad Labem představovalo z hlediska populačního vývoje zcela průmyslovou oblast a Žitenice zemědělsky založenou ves. Další důvod neshod může představovat různé časové vymezení. Sabina Dušková ve svém pojetí zachytila období 1800 až 1889 a Markéta Vaňková obsáhla celé 19. století. Předkládaný demografický výzkum je

¹³² V. SRB – Jarmila MOLINOVÁ, *Střední délka života (naděje dožití) obyvatelstva v českých zemích v 8. až 20. století*, D 45, 2003, s. 189–196.

¹³³ Ke shodnému závěru došel i autor příspěvku o demografickém vývoji Prahy. Z jeho výsledků je patrné, že ve sledované oblasti byly až do poloviny osmdesátých let 19. století zřetelně horší úmrtnostní poměry než v českých zemích. Teprve poté se vyrovnaly, resp. zlepšovaly se rychleji než v českých zemích. Upozorňuje i na častou kritiku ukazatelů za možná zkreslení v důsledku různé věkové struktury. Více Z. PAVLÍK, *Demografický vývoj Prahy od poloviny 19. století do poloviny 20. století*, D 44, 2002, s. 250.

¹³⁴ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 145–189.

¹³⁵ TAMTÉŽ, s. 168.

založen na analýze jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století. Z tohoto hlediska musí být nahlíženo na zjištěné závěry. Zatímco výše zmíněné autorky obsáhly případně veškeré mortalitní krize a procesy stárnutí populace, v oblasti zájmu nebylo možné tyto trendy vysledovat.¹³⁶

Na příkladu farnosti Ločenice je zřejmé, že průměrný věk zemřelých stoupal, a to mužů i žen. Při pohledu na vývoj v jednotlivých desetiletích není trend přímočarý – zejména ve druhé polovině 19. století docházelo ke značným výkyvům.¹³⁷ Porovnání se sledovanou oblastí opět přineslo značně podprůměrný stav. Důvod byl shledán v malém vzorku, který byl ve farnosti Ločenice analyzován. Autorka uvádí na rok pouze 38 úmrtí.¹³⁸ Výsledky ukazují, že mohlo dojít ke značnému zkreslení právě při určení průměrného věku zemřelých.

Velký nedostatek pro srovnání s ostatními vydanými pracemi se jeví absence počtu zemřelých. Pro utvoření představy je zcela nepostradatelný. Citované autorky pracovaly s rozdělením zemřelých podle věku. Pro upřesnění jsou uvedeny celkové součty zemřelých osob. Tyto údaje byly rozděleny opět podle jednotlivých desetiletí druhé poloviny 19. století. Výsledky přinášejí nepochybné využití srovnání průměrné délky života s počty zemřelých (tabulka č. 2). Příkladně ukazuje nemožnost zachytit vzestupnou tendenci. K největšímu propadu došlo roku 1880, kdy u mužů činí rozdíl mezi celkovým počtem zemřelých a zemřelými 15+ dvojnásobek.¹³⁹ Právě tento rok je dokladem obecného trendu zvyšující se úrovně života. I když se dospělého věku dožila pouze polovina, jejich věk byl natolik vysoký, aby učinil nejvyšší průměr ze sledovaného období. Právě využití počtu zemřelých uvádí první jasný doklad kojenecké a dětské úmrtnosti.¹⁴⁰

¹³⁶ Ke shodným závěrům jako autorky příspěvku došel i Lumír Dokoupil pro situaci v nově se formujícím průmyslovém centru na Ostravsku. Blíže L. DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986, s. 76–78.

¹³⁷ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 107.

¹³⁸ TAMTÉŽ, s. 102.

¹³⁹ K zajímavému závěru došel autor článku o demografickém vývoji v Lomnici a Lipnici, kde umíralo v letech 1893–1895 vždy přibližně dvojnásobek dětí do patnácti let než dospělých, zatímco v Dolních Nivách umíralo vcelku dvakrát více dospělých než dětí. Tento jev je možné vysvětlit tím, že Dolní Nivy patřily mezi horní lokality a horníci zde tvořili celou polovinu obyvatelstva v produktivním věku. Blíže J. MATĚJČEK, *Ke zvláštnostem*, s. 96.

¹⁴⁰ Z hlediska možného porovnání působí přehledně práce dvojice autorek Čermákové a Kalvarové. Pro získání dobré orientaci zvolily tabulkové znázornění přirozené měny obyvatelstva. Ve jednotlivých sloupcích uvedly natalitu, mortalitu a přirozený přírůstek. Díky tomuto postupu je možné učinit si dokonalý obraz vývoje obyvatelstva. Tento přístup je možný pouze u menšího sledovaného vzorku. Blíže L. ČERMÁKOVÁ – M. KALVAROVÁ, *Demografický vývoj*, s. 88.

Tabulka č. 2

Průměrný věk zemřelých a jejich počet v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	ZEMŘELÍ				Z TOHO ZEMŘELÍ 15+			
	MUŽI		ŽENY		MUŽI		ŽENY	
	Věk	Počet	Věk	počet	věk	počet	věk	počet
1850	19,1	206	18,7	219	40,7	100	32,1	109
1860	20,9	170	18,7	170	43,8	74	39,1	90
1870	20,3	227	18,5	202	37,4	114	31,7	99
1880	24,7	335	23,6	267	45,8	158	41,5	146
1890	15,4	265	30,3	268	26,5	155	39,7	160
1900	25,9	284	14,2	291	34,5	152	24,3	169

III. 2. Kojenecká a dětská úmrtnost

Dětská a především kojenecká úmrtnost byla v tomto období určující pro celkovou úroveň úmrtnosti. Obecně je považována za odraz hospodářské vyspělosti a hygienické situace. Její úroveň patří k velmi důležitým indikátorům sociálních a kulturních poměrů každé země. Je obrazem životních podmínek obyvatelstva, vyspělosti medicíny a zdravotnictví, dokladem péče, kterou nejen společnost jako celek, ale zejména jednotlivé rodiny mohou věnovat nejmenším dětem. Výše a skladba kojenecké a dětské úmrtnosti může naznačit i postavení dětí v rodině, případně rozdíly dané pohlavím. Při analýze je proto nezbytné zkoumat problematiku hlouběji (podle pohlaví, věku). Nejvhodnějším ukazatelem je kvocient, který dává do poměru počet zemřelých dětí do jednoho roku k výchozímu počtu živě narozených. Kojenecká a dětská úmrtnost dosahovala v průměru v českých zemích ještě v 19. století velmi vysoké úrovně. Ludmila Kárníková uvádí, že stále čtvrtina ze všech zemřelých dětí skonala do jednoho roku, a tak dosahovala úrovně 250%. Desetina živě narozených dětí se nedožila jednoho měsíce.¹⁴¹

Vysoká dětská úmrtnost měla podstatný vliv na mentalitu populace. Ta vnímala smrt dítěte zcela jinak než dnes, byla s ní smířena, považovala ji za samozřejmost. Často se stávalo, že i vzdělaní lidé v pozdním věku ani přesně nevěděli, kolik měli potomků nebo sourozenců. Tváří v tvář smrti se tehdejší lidé utěšovali i představou, že nevinná dítěte odchází přímo do nebe jako andělíčkové, v nichž rodiče získávají

¹⁴¹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 130.

cenné přímlyvce u Boha.¹⁴² Z pohledu dnešního člověka se může lhostejný vztah jevit jako něco nepředstavitelného. Je ovšem možno se ptát, co je horší, zda někdejší odevzdané smíření s vysokou úmrtností, nebo celoživotní trauma.

V předkládané práci nebylo hlavním úmyslem zaobírat se kojeneckou a dětskou úmrtností. Ale i tak bylo vypracováno podrobnější rozdělení na věkové skupiny, které zcela doplňuje situaci (tabulka č. 3). Výsledky analýzy dokládají díky zjištěným počtům při výpočtech průměrné délky života i dětskou úmrtnost. Vliv se objevuje i příčinách úmrtí. Právě děti a kojenci nejčastěji umírali na vrozenou slabost. V Chebu a okolních obcích bylo uvedeno 113 případů. Z toho vyplývá, že z celkového počtu zemřelých osob v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století zaujímá vrozená slabost 3,89%. Samozřejmě, že výsledek je zkreslený a v žádném případě si nenárokují stoprocentní přesnost. Z hlediska přehledu je nepostradatelný.

Tabulka č. 3

Skladba počtu zemřelých osob podle věkových skupin v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

VĚKOVÁ SKUPINA	MUŽI		ŽENY	
	Počet	%	počet	%
0-14	734	49,4	644	45,5
15-59	430	28,9	371	26,2
60+	323	21,7	402	28,3
CELKEM	1487	100,0	1417	100,0

Dětskou úmrtnost lze vyčíst z výše uvedené tabulky. Jak již bylo řečeno, u zemřelých osob mužské populace došlo k největšímu rozdílu roku 1880, kdy před patnáctými narozeninami zemřelo 177 dětí. Ženské pohlaví tento stav zaznamenalo roku 1900. Rozdíl mezi celkovým počtem zemřelých a zemřelými 15+ ženami (v tomto případě dívkami) činil 122. Porovnání mezi pohlavími přineslo zjištění, že pouze roku 1850 ženy nepatrně převýšily muže. Ve zbylých desetiletích byla situace opačná. Z celkového počtu 2904 zemřelých osob v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století v Chebu a okolních obcích pouze 1526 zemřelo po patnácti letech života. 47,5% představuje skupinu zemřelých 0–14. Závěry v Ústí nad Labem byly výrazně odlišné. Podle zjištěných výsledku Sabiny Duškové představovala dětská

¹⁴² E. MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 251.

úmrtí 59,9%.¹⁴³ Nepatrně vyšší procento se objevilo i na území Žitenic. Ve sledovaném období vyšplhala dětská úmrtnost na 52%.¹⁴⁴ Rozdíl mezi analyzovanou oblastí a Žitenicemi je nižší než u Ústí nad Labem. Tuto skutečnost byla vysvětlena tím, že sledovaný vzorek ve skupině 0–14 u Markéty Vaňkové činí 904, i když zaujímá celou druhou polovinu 19. století. Sabina Dušková zjistila pro všechny věkové kategorie u obou pohlaví výrazně horší úmrtnostní poměry, které byly pravděpodobně dány nepříznivou situací v rychle rostoucím městě. Ve farnosti Lochenice bylo dosaženo výsledku 48,1%.¹⁴⁵ Oblast Chebu a okolních obcí nejvíce blíží k tomuto výsledku. Ludmila Kárníková upozornila na skutečnost, že křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně sledovala křivku kojenecké úmrtnosti.¹⁴⁶ Věra Kalousková došla závěru, že kojenecká úmrtnost tvořila v lochenické farnosti po celou sledovanou dobu téměř polovinu všech úmrtí.¹⁴⁷ Stejný závěr byl shledán i ve zkoumané oblasti. Proto lze konstatovat, že teorie Ludmily Kárníkové byla potvrzena nejen v Lochenicích, ale také v Chebu a okolních obcích.¹⁴⁸

¹⁴³ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 136.

¹⁴⁴ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 170.

¹⁴⁵ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 108.

¹⁴⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 70.

¹⁴⁷ Blíže V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 114.

¹⁴⁸ Srov. R. LIPOVSKÍ, *Dětská úmrtnost*, s. 21–48; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177–188.

Tabulka č. 4

Zemřelí podle věku v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

VĚKOVÁ SKUPINA	MUŽI		ŽENY		CELKEM	
	počet	%	počet	%	Počet	%
0	519	34,9	428	30,2	947	32,6
1-4	167	11,2	164	11,6	331	11,4
5-9	36	2,4	35	2,5	71	2,5
10-14	12	0,8	17	1,2	29	1,0
15-19	28	1,8	23	1,6	51	1,8
20-24	49	3,2	35	2,5	84	2,9
25-29	50	3,3	30	2,1	80	2,8
30-34	40	2,7	38	2,7	78	2,7
35-39	52	3,5	47	3,3	99	3,4
40-44	43	2,9	34	2,4	77	2,7
45-49	50	3,3	35	2,5	85	3,0
50-54	53	3,6	61	4,3	114	4,0
55-59	65	4,4	68	4,8	133	4,6
60-64	79	5,3	79	5,6	158	5,4
65-69	78	5,2	91	6,4	169	5,7
70-74	68	4,8	95	6,7	163	5,6
75-79	46	3,1	75	5,3	121	4,1
80-84	32	2,2	38	2,7	70	2,4
85-89	17	1,1	19	1,3	36	1,2
90-94	2	0,1	4	0,3	6	0,2
95-99	1	0,0	1	0,0	2	0,0
CELKEM	1487	100,0	1417	100,0	2904	100,0

Díky rozdělení na věkové skupiny lze dosáhnout dokonalého přehledu o počtech zemřelých (tabulka č. 4). Procentuální znázornění umožňuje komparaci s prezentovanými závěry výše uvedených autorek. Při pohledu na počty zemřelých je zajímavé zjištění, že výše popsaná převaha skonů chlapců nad dívkami v dětském věku byla způsobena hlavně jejich větší úmrtností ve věku kojeneckém. V ostatních dětských kategoriích jsou rozdíly mezi oběma pohlavími pouze minimální.¹⁴⁹ Obecně se tedy dá konstatovat, že úmrtnost kojenců a dětí neodráží rozdíly mezi pohlavími. Péče a starost matek u obou pohlaví byla v zásadě stejná. Pokud by výsledky nebyly přibližně shodné, dá se hovořit o jakémsi hýčkání jednoho z pohlaví. Díky procentuálnímu znázornění je zřejmé, že nebyly dívky ani chlapci z jakýchkoliv důvodů zanedbáváni. A pokud ano, pak ve stejné míře.

¹⁴⁹ Ke shodnému závěru došla i Věra Kalousková. Blíže V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 109; M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 172.

III. 3. Sezónní pohyb úmrtí

Sezónní rozložení demografických událostí nepatří k významným charakteristikám reprodukce obyvatelstva. Odlišnosti jsou přitom relativně snadno vysvětlitelné rozdíly klimatu, resp. sociokulturních zvyklostí. Zároveň bylo zjištěno, že rozložení demografických událostí během kalendářního roku je dlouhodobě takřka neměnné. Rozložení zemřelých podle jednotlivých měsíců vykazuje určitý trend a je situován do specifických období. Příčiny kolísání mohly spočívat ve vlivech vnějších, jako bylo klimatické prostředí s velkými rozdíly teplot během roku. Jak je obecně známo, roční průběh počtu úmrtí v českých zemích není zcela pravidelný. Od nejstarších dostupných údajů je patrná značná nevyrovnanost počtu úmrtí v jednotlivých ročních obdobích, která se sice postupně zahlazovala, ale nikdy zcela nezanikla. V 18. století připadalo maximum počtu úmrtí zpravidla na březen. Od května pak měsíční počty zemřelých klesaly. S výjimkou 17. století se až do druhé poloviny 19. století počet zemřelých mírně zvýšil i na konci léta. Nejméně úmrtí bylo zjištěno buď na přelomu jara a léta (v červnu), nebo na podzim v listopadu. Poté se počty zemřelých opětovně zvyšovaly.¹⁵⁰

Během celého sledovaného období připadá maximum úmrtí v Chebu a okolních obcích na březen až červen a minimum zpravidla na říjen. Ke shodnému závěru došla i Sabina Dušková při studiu vývoje obyvatelstva v Ústí nad Labem.¹⁵¹ V Žitenicích v průběhu celého sledovaného období bylo zaznamenáno maximum úmrtí v únoru až v dubnu s výjimkou let 1850 až 1874, kdy připadal nejvyšší počet úmrtí na červenec. Podle autorky byl tento stav pravděpodobně způsoben epidemiemi cholery v roce 1850 a úplavice v roce 1855.¹⁵² Po dosažení maxima během února až dubna úmrtnost postupně klesala, aby svého minima dosáhla v říjnu a listopadu.¹⁵³

¹⁵⁰ L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, D 37, 1995, s. 13.

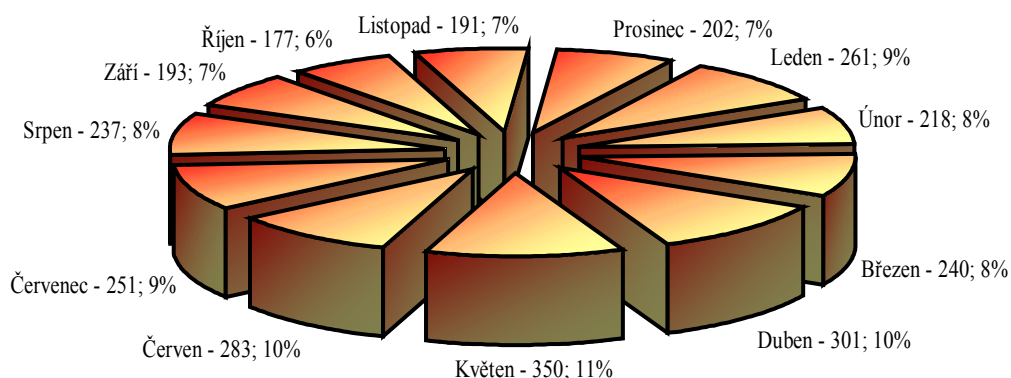
¹⁵¹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 137.

¹⁵² Blíže M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 174.

¹⁵³ STOV. V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 128.

Graf č. 1

Celková sezónnost v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

Vrchol úmrtnosti v jarních měsících byl způsoben s největší pravděpodobností vyčerpáním organismu po zimě a nepříznivými stravovacími návyky – tenčící se zásoby potravin. Nedostatečná kvalita jídla bývá připisována převážně nedostatku vitamínů, k čemu se ještě přidávala možnost prochladnutí organismu. Tomu napovídá častější výskyt plicních nemocí, zánět plic, TBC, ochrnutí plic, dušnost či kašel, mezi příčinami úmrtí. Kratší délka slunečního svitu zapříčiňuje celkové oslabení organismu. Je známo, že přijde-li například epidemie chřipky koncem zimy, mívá horší následek než na podzim. Naopak podzimní minima v počtu úmrtí byla dána nejspíše příznivými klimatickými podmínkami, kdy nedocházelo k žádným extrémním teplotním výkyvům. Dále dostatkem výživné stravy po sklizních a menšímu fyzickému zatížení organismu.

Ani jedna z výše uvedených prací se nezaobírá sezónností z hlediska rozdělení na pohlaví a věkové skupiny. Výjimku tvoří práce Věry Kalouskové. Autorka vytvořila tabulku sezónního průběhu počtu úmrtí podle věku ve farnosti Lochenice v letech 1784–1899.¹⁵⁴ Proto není možné provést komparaci. Tento fakt lze hodnotit za velký

¹⁵⁴ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 130.

nedostatek a snad i případný podnět pro budoucí badatele na poli historické demografie. Vždyť rozdělení na pohlaví může odkrýt další bílá místa a přinést cenné pohledy právě na sezónnost úmrtí. Jak již bylo uvedeno výše, v této práci nebylo prioritou analyzovat kojeneckou a dětskou úmrtnost. Proto i na tomto místě bylo učiněno rozdělení výpočtů na věkové kategorie všech úmrtí a dále 15+. Díky této sondě bylo možné nahlédnout do sezónního pohybu úmrtí právě dětí ve věku 0–14 let.

Tabulka č. 5

Celkový počet zemřelých v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	44	43	39	34	52	49	261
Únor	42	32	21	44	34	45	218
Březen	38	33	26	47	48	48	240
Duben	46	42	39	60	58	56	301
Květen	71	36	45	73	63	62	350
Červen	38	24	48	80	43	50	283
Červenec	32	21	39	66	50	43	251
Srpen	19	20	49	54	46	49	237
Září	19	23	28	46	45	32	193
Říjen	27	23	34	30	27	36	177
Listopad	25	30	33	33	33	37	191
Prosinec	25	19	24	33	46	55	202
CELKEM	426	346	425	600	545	562	2904

Tabulka č. 6

Počet zemřelých mužů v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	18	15	19	20	25	28	125
Únor	17	17	11	30	15	14	104
Březen	18	19	14	31	22	26	130
Duben	19	21	24	32	33	35	164
Květen	32	16	18	43	32	23	164
Červen	19	12	21	44	22	31	149
Červenec	16	8	26	37	23	26	136
Srpen	14	9	24	29	25	25	126
Září	6	9	16	20	24	12	87
Říjen	16	12	22	18	14	14	96
Listopad	15	20	19	17	11	23	105
Prosinec	16	12	13	14	19	27	101
CELKEM	206	170	227	335	265	284	1487

Tabulka č. 7

Počet zemřelých žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	26	25	20	16	24	30	141
Únor	25	15	10	14	14	22	100
Březen	20	14	12	16	21	22	105
Duben	27	15	18	28	26	42	156
Květen	37	21	26	30	31	27	172
Červen	19	13	27	36	21	19	135
Červenec	16	12	13	29	27	19	116
Srpen	6	11	24	25	21	26	113
Září	13	15	12	26	21	20	107
Říjen	11	12	13	12	13	22	83
Listopad	11	10	14	16	22	14	87
Prosinec	8	7	13	19	27	28	102
CELKEM	219	170	202	267	268	291	1417

Tabulka č. 8

Celkový počet zemřelých 15+ v Chebu a okolních obcích jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	22	16	21	18	35	28	140
Únor	19	15	8	28	25	21	116
Březen	20	21	15	25	27	22	130
Duben	21	22	23	36	30	44	176
Květen	30	14	25	34	32	37	172
Červen	22	14	21	35	29	34	155
Červenec	15	9	16	29	29	20	118
Srpen	11	11	20	19	23	25	109
Září	11	10	19	25	24	17	106
Říjen	17	12	16	17	14	18	94
Listopad	13	16	16	24	19	21	109
Prosinec	8	4	14	16	25	34	101
CELKEM	209	164	214	306	312	321	1526

Tabulka č. 9

Počet zemřelých mužů 15+ v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	11	7	11	7	19	14	69
Únor	5	4	4	17	13	9	52
Březen	9	11	8	17	14	14	73
Duben	8	13	17	18	16	16	88
Květen	13	7	9	22	15	17	83
Červen	12	4	12	14	17	19	78
Červenec	7	5	12	13	12	12	61
Srpen	5	4	9	13	12	11	54
Září	5	3	9	10	13	6	46
Říjen	13	6	12	11	5	5	52
Listopad	6	8	8	9	8	13	52
Prosinec	6	2	3	7	11	16	45
CELKEM	100	74	114	158	155	152	753

Tabulka č. 10

Počet zemřelých žen 15+ v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

OBDOBÍ	1850	1860	1870	1880	1890	1900	CELKEM
Leden	11	9	10	11	19	13	73
Únor	14	11	4	11	12	13	65
Březen	11	10	7	8	13	8	57
Duben	13	9	5	18	14	28	87
Květen	17	7	16	12	17	20	89
Červen	10	10	9	21	12	15	77
Červenec	8	4	4	15	17	8	56
Srpen	6	7	11	7	11	14	56
Září	6	7	10	15	11	11	60
Říjen	4	6	4	7	9	13	43
Listopad	7	8	8	12	11	8	54
Prosinec	2	2	11	9	14	18	56
CELKEM	109	90	99	146	160	169	773

Shodný výsledek, jako byl načrtnut ve výše uvedeném obrázkovém grafu, byl ukázán i zde (tabulka č. 5). Bylo zajímavé rozdělit počty zemřelých nejen podle měsíců, ale i jednotlivých desetiletí druhé poloviny 19. století. V jednoduché tabulce je tedy možné sledovat trendy vývoje. Rozdíl mezi pohlavími činí 70 úmrtí. Mužů zemřelo ve sledovaném období celkem 1487 a žen 1417. Z hlediska pohledu na vývoj sezónnosti pohybu úmrtí byl shledán zajímavý výsledek, který vychází z porovnání (tabulka č. 6 a 7). U ženského pohlaví je křivka shodná s celkovým pohledem na sezónnost. Maxima dosahuje úmrtnost také v dubnu a květnu. Ke změně dochází v lednu, kde bylo zaznamenáno třetí nejvyšší hodnoty. Mužské pohlaví ukazuje přímočarý vývoj s postupnou klesající tendencí. K propadu dochází od dubna a května, kdy úmrtí dosáhla stejného maxima. Minimální hodnoty bylo prokázáno v měsíci říjen v kategorii celkového počtu. Po rozdělení na pohlaví se ukázalo, že u mužské populace bylo dosaženo nejnižší hodnoty v září. U žen je situace podle všeobecného trendu – nejméně jich zemřelo v říjnu, i když listopad byl také velmi slabým měsícem.

Ve věkové skupině 15+ je rozdíl ještě menší. Činí pouze 20 úmrtí. Mužů zemřelo celkem 753 a žen 773. Z těchto výsledků jasně vyplývá, že v dětském věku umíralo více chlapců. V kategorii dospělých se pohyb sezónnosti ustálil a odpovídá všeobecným trendům. Nejsilnější měsíce na úmrtí představuje duben, květen

a červen. Minima bylo dosaženo u žen v říjnu, ale u mužů v prosinci. Součet kategorie ukazuje nejnižší hodnotu v říjnu.

Díky těmto výsledkům se podařilo ukázat podrobnější pohled vývoj sezónnosti pohybu úmrtí. Bylo prokázáno, že situace v Chebu a okolních obcích se nikterak nelišila od zaznamenaných trendů ve druhé polovině 19. století. Jak bylo uvedeno již výše, za hrubý nedostatek může být považována absence dílčích poznatků na poli výzkumu sezónnosti z hlediska historické demografie. Tento fakt přinesl i velké negativum pro předkládanou práci, jelikož se nebylo možné opřít o dílčí výsledky z jiných koutů republiky a dostatečně porovnat situaci. Proto nelze vyvodit konkrétnější závěry.

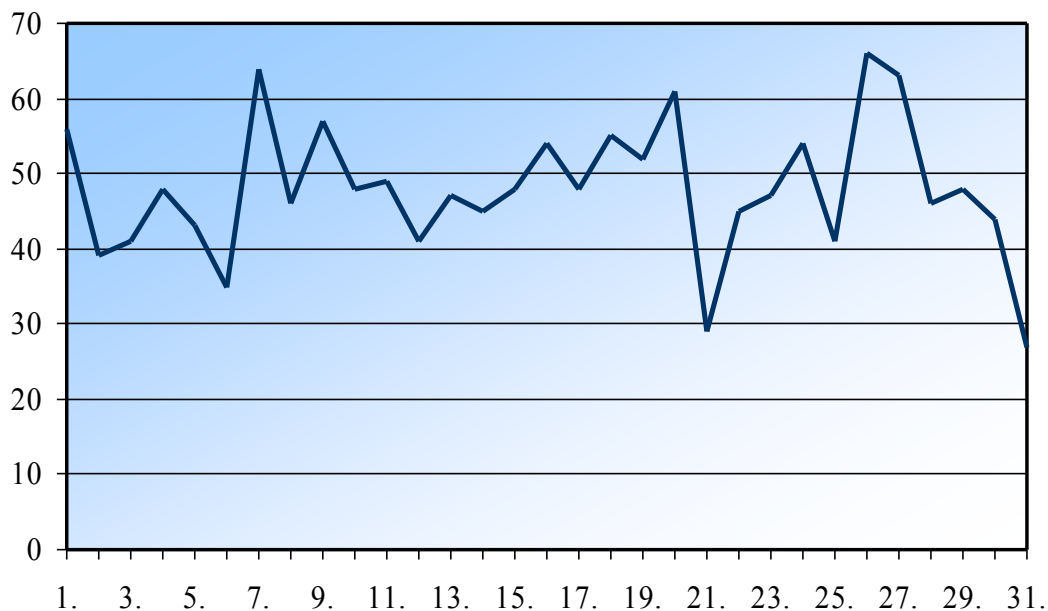
Aby bylo možné zcela zanalyzovat sezónnost úmrtí v Chebu a okolních obcích, byl učiněn závěr, že není možné vynechat grafické znázornění pohybu skonu v jednotlivých dnech měsíců. Pro vytvoření této sondy bylo pracováno se součtem všech desetiletí druhé poloviny 19. století dohromady. Tento postup byl zvolen nejen z hlediska přehlednosti, ale i díky tomu, že každé desetiletí ukázalo převážně shodnou situaci. Proto bylo žádoucí ukázat výslednou podobu. Předpokladem k vytvoření této analýzy byla možná specifika jednotlivých dní. Bylo vycházeno z domněnky, že některé dny odhalí mortalitní krize. Základ tvořilo mínění, že konec měsíce bude v zásadě bohatší na úmrtí. Lidé po získání peněz neměli již povětšinou prostředky na kvalitní stravování, proto docházelo ke chřadnutí organismu. Tato hypotéza byla mylná, jelikož se stále projevovala samostatnost zemědělských usedlostí. Obyvatelstvo nebylo odkázáno na měsíční plat. Výnosy z hospodaření i obchodu byly nejspíše rovnoměrně rozloženy po celý měsíc. A pokud tomu tak nebylo a lidé získali větší obnos peněz najednou, například po dobrém obchodu, jistě zde vystával faktor šetrnosti a ukládání financí na horší časy. Z výše uvedených důvodů je nutné konstatovat, že se bohužel žádných větších výkyvů nepodařilo prokázat.

Po shlednutí níže prezentovaných grafů se může situace zdát opačná. A skutečně nejnižší počet úmrtí u obou pohlaví je zaznamenán právě v poslední den měsíce (muži 27, ženy 20 případů). Naopak nejvíce úmrtí se událo 26. den u mužů (66 případů) a 15. den u žen (61 případů). Ani u jednoho pohlaví hranice nepřesáhla sedmdesát případů úmrtí. V jejich srovnání je jen minimální rozdíl. Z počtu 2904 představuje počet mrtvých pouze zlomek. Proto nelze vyvodit závěr o mortalitní krizi. Ukázka grafové linie dostatečně znázorňuje, že není možné postihnout jakékoliv zákonitosti spojené s počty úmrtí v jednotlivých dnech v měsíci. Je zajímavé, že se právě zde projevuje stabilní vývoj a shodná situace u obou pohlaví. Konkrétně průměry ukazují,

že se největší počet pohyboval v rozmezí mezi čtyřiceti a padesáti. Tento výsledek byl vyhodnocen jako vyrovnaný stav, který bylo možné dokázat.

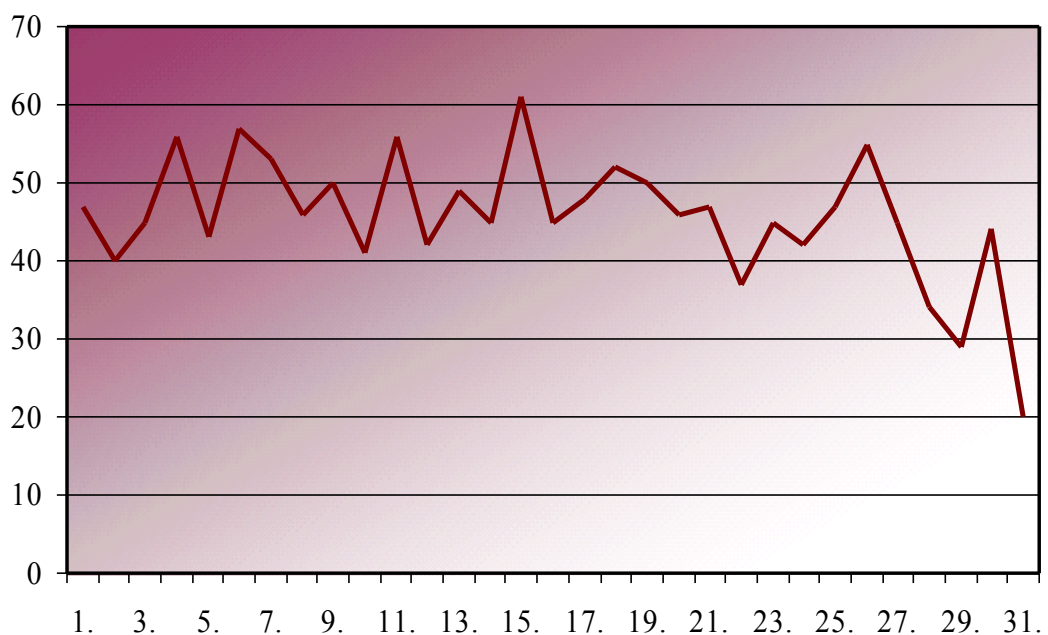
Graf č. 2

Počty úmrtí mužů v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století

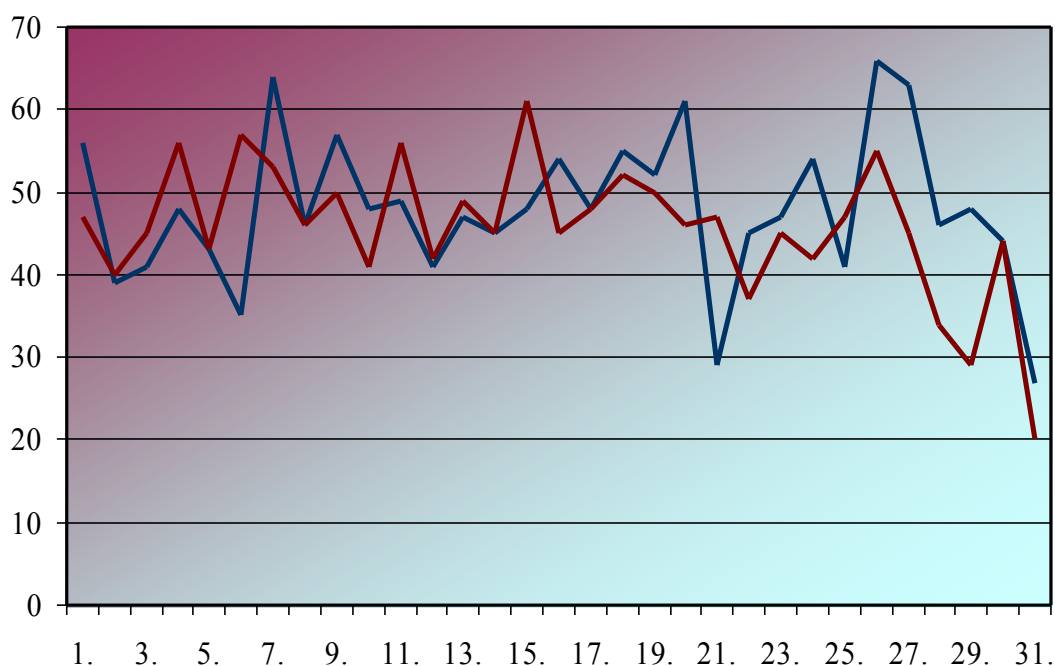
Graf č. 3

Počty úmrtí žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století

Graf č. 4

Počty úmrtí mužů a žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století

Pro úplný výčet faktorů ovlivňující sezónnost je nutné pohovořit ještě o klimatu. V úmrtních poměrech evropských populací a v tom i obyvatel českých zemí je možno vysledovat trvalý a z dlouhodobého hlediska víceméně stálý vliv klimatických podmínek. Klima se v Evropě liší zejména podle zeměpisné šířky a v závislosti na vzdálenosti od Atlantského oceánu (resp. teplého Golfského proudu). V zemích jižní Evropy s vyšší průměrnou roční teplotou trvale představují nejvyšší riziko úmrtí letní měsíce, kdy se v prohřátém vzduchu a teplé vodě snadno množí a šíří choroboplodné zárodky nejrůznějších infekčních chorob. Naproti tomu v zemích západní, severní a střední Evropy představuje největší riziko spíše dlouhá zima.¹⁵⁵ I když nelze podceňovat faktor podchlazení organismu (hlavně u nejchudších vrstev v případě rychlých teplotních změn), rozhodující roli zřejmě hraje celkové oslabení organismu v důsledku kratšího slunečního svitu a horší skladby potravin, převážně nižší obsah vitamínu C. Zdejší spíše mírné než parné léto, na jehož konci dozrává největší díl ovoce a zeleniny, se vyznačuje nejpříznivějšími úmrtními poměry.

¹⁵⁵ L. FIALOVÁ, *Sezónnost*, s. 16.

III. 4. Příčiny úmrtí

Bez analýzy příčin smrti by studium úmrtnosti bylo pouhým popisem ukazatelů. Při tomto studiu je nutné se v historické demografii potýkat s množstvím problémů vyplývajících z nepřesností.

Tabulka č. 11

Kvalifikace příčin smrti podle Lumíra Dokoupila a Aleny Šimečkové¹⁵⁶

1.	Infekční choroby (např. tyfus, úplavice, suchá zimnice, záškrť, spála, zánět v krku)
2.	Tuberkulóza
3.	Plicní choroby (zápal plic, ochroma plic, rozedma plic)
4.	Střevní choroby (zánět střev, střevní vřed, střevní sněť, katar žaludku)
5.	Mozkové choroby (zánět mozku, ochroma mozku, vodnatelnost hlavy)
6.	Křečové stavy (psotník, vřed)
7.	Gynekologická onemocnění (horečka omladnic, poporodní sepse)
8.	Srdeční choroby
9.	Choroby, které nelze zařadit do předcházejících skupin, uváděné samostatně (např. celková vodnatelnost, rakoviny, zánět jater, zánět ledvin, dna, sešlost věkem)
10.	Blíže neurčitelné choroby
11.	Nehody (důlní neštěstí, vykrvácení následkem zranění, popálení, utopení, úraz následkem nadměrného požití alkoholu)

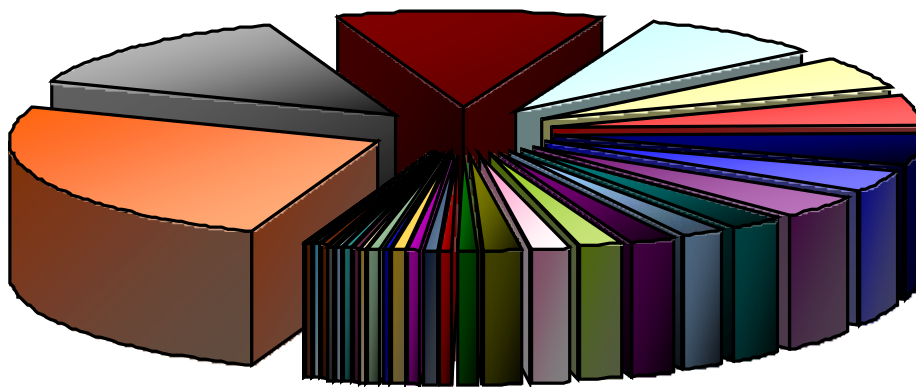
V předkládané studii nebylo pracováno s žádným tříděním nemocí, ale byl vytvořen vlastní systém. Pouze plicní, mozkové, střevní a břišní onemocnění byla označena souhrnně, kategoricky. V zápětí byla rozdělena podle četnosti výskytu. V těchto případech byly zachovány německé výrazy, aby bylo možné demonstrovat specifika jazyka. Čeština bohužel není schopna odlišit jednotlivé rozmanitosti překladu. U mnohých zápisů vyvstaly rozpaky. Není možné vysvětlit, proč je právě ten určitý výraz použit. Zpočátku bylo vycházeno z předpokladu, že se zde projevuje módnost výrazů. Tato teze se nepotvrdila. V některých případech se objevuje označení pojmenování té samé nemoci v jednom měsíci, ale čítá spíše lingvistický charakter. Proto bylo shledáno za nutné, aby na tomto místě byla ukázána rozličnost používaných označení příčin úmrtí v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století. Z hlediska jazykového je přiložen vytvořený slovník pojmů (příloha č. 3). Pro úplné odlišení každé

¹⁵⁶ Sabina Dušková, Věra Kalousková a Markéta Vaňková pracují s výše uvedenou klasifikací příčin smrti in: L. DOKOUPIL – Alena ŠIMEČKOVÁ, *Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století*, HD 9, 1985, s. 144.

nemoci bylo vytvořeno specifické barevné rozlišení, aby bylo schéma maximálně přehledné.

Graf č. 5

Příčiny úmrtí v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

■ Plicní onemocnění; 735	■ Psotník; 398
■ Sešlost věkem; 335	■ Mozková onemocnění; 233
■ Mrtvě narozené; 160	■ Střevní onemocnění; 150
■ Vodnatelnost; 147	■ Hubnutí, chřadnutí; 120
■ Slabost; 113	■ Tyfus; 69
■ Spalničky; 56	■ Břišní onemocnění; 55
■ Spála; 55	■ Zánět okostnice; 55
■ Rakovina; 47	■ Zloutenka; 20
■ Horečka omladnic; 19	■ Katar břišní a střevní; 18
■ Záškrt; 17	■ Potrat; 14
■ Horečka; 10	■ Ztvrdnutí jater; 10
■ Onemocnění ledvin; 9	■ Neuvedeno; 8
■ Zmenšení normálně vyvinutého orgánu; 6	■ Kandidóza; 5
■ Křivice; 4	■ Otrava močí; 4
■ Chřipka; 3	■ Padoucnice; 3
■ Zarděnky; 3	■ Komplikace v těhotenství; 2
■ Krvácení; 2	■ Růže; 2
■ Sebevražda; 2	■ Zánět srdeční nitroblány; 2
■ Zánět srdečního svalu; 2	■ Dna; 1
■ Chudokrevnost; 1	■ Ischemická srdeční choroba; 1
■ Katar plic a střev; 1	■ Ochrunutí jedné strany těla; 1
■ Rozšíření ledvinné pánvičky; 1	■ Zánět dřevě kostní; 1
■ Zánět dutiny čelní; 1	■ Zánět očí; 1
■ Zánět zad; 1	■ Změknutí kostí; 1

Nejčastější příčinou úmrtí chebské populace byla jednoznačně plicní onemocnění. Výsledek je takto enormní, jelikož toto označení v sobě skrývá několik nemocí včetně tuberkulózy. TBC byla považována za ryze sociální nemoc a měla postihovat pouze dospělou populaci. Tato hypotéza byla vyvrácena. Na plicní

onemocnění zemřelo i několik dětí. V konečném součtu se jedná o 15% všech zemřelých v této kategorii. Vysvětlení je nasnadě. I dětská populace přicházela do kontaktu s nakaženými dospělými. Z uvedených důvodů není možné pokládat tuberkulózu za čistě nemoc dospělých. Jistě zde hraje svou roli i faktor genetický a infekční. Doklad byl nalezen hlavně v oblastech s menším počtem obyvatelstva. Proto byla vytvořena hypotéza, že právě TBC, která se projevila i u dětí je dokladem snadnějšího šíření infekcí na menším prostoru. Důležité bylo také zjištění, že se šíří nejen od člověka k člověku, nýbrž i z požívání závadného masa a zejména mléka. Stejně nebezpečnými byly i všechny mléčné výrobky a čerstvé máslo. Jako choroboplodný zdroj se stávalo nezdravé mléko zvláště dětem v nejútlejším věku. Proto se přistupovalo ke zdravotnickým zkouškám, jeho sterilizaci a konzervování. Ohroženo bylo převážně městské obyvatelstvo díky ústředním jatčím.¹⁵⁷

Nutné je ještě podotknout, že většina prezentovaných závěrů v citovaných člancích zahrnuje do tohoto onemocnění i úbytě. *Vzhledem k tomu, že hubnutí, chřadnutí (Abzehrung, Auszehrung) znamenají ubývání na váze, způsobené některou chorobou, také tuberkulózou, jsou někdy považovány za jiné její označení.*¹⁵⁸ V předkládané práci nebylo dosaženo shodného závěru. Lze předpokládat, že příčina skonu znamenala ubývání na váze, způsobené jakoukoliv chorobou. Z uvedeného důvodu není možné automatické zařazení. Každé onemocnění je tudíž posouzeno odděleně.

S téměř o polovinu méně osob zemřelo na psotník. Toto křečovitě onemocnění je nejčastěji se objevující solitérní nemocí. U starších věkových kategorií se vyskytoval jen zřídka, byl spíše spojován s dětským a nejvíce kojeneckým věkem. Psotník znamenal východisko z diagnostické nejistoty. Termín měl vyjadřovat tetanické křeče - tj. křeče vzniklé při nízké hladině vápníku v krvi, ale postupem času se termín "psotník" začal používat pro jakékoliv celkové křeče-epilepsie. Z hlediska původní definice je velmi složité dnes analyzovat, zda děti ve druhé polovině 19. století opravdu umíraly na následky nedostatku vápníku. Proti této teorii vypovídá vlastní přísun mléka a mléčných výrobků, jenž znamenal pro kojence zpravidla jedinou stravu. Bohužel není možné odhadnout, do jaké míry je hluboká spolehlivost zápisů v matrikách zemřelých. Z výše uvedených důvodů vyplývá, že termín je velmi nepřesný, a proto je i jeho výskyt hojný.

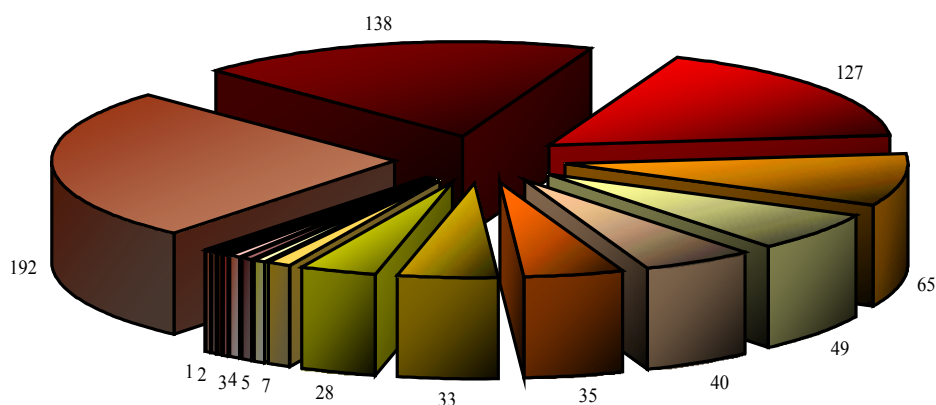
¹⁵⁷ Jan KLECANDA, *Devatenácté století slovem i obrazem. Dějiny politické a kulturní*, Praha 1902, s. 678.

¹⁵⁸ P. JANČÁREK, *Zdravotní stav obyvatelstva Zubnic v první polovině 19. století*, HD 17, 1993, s. 233.

Třetí nejčastější příčinou úmrtí byla sešlost věkem. Právě s tímto označením se musí pracovat na výsost opatrně. Stejně jako dvě předchozí příčiny úmrtí i tento pojem je nesmírně široký. V žádném případě se nesmí posuzovat z pohledu dnešního člověka, který by si zákonitě představil vratkého dědečka. Tato příčina úmrtí patří podle zjištěné situace k nejméně přesným a s tím je potřeba k ní přistupovat. Samozřejmě, že lékařská věda nebyla ve druhé polovině 19. století na takové úrovni jako je tomu dnes. Ale záznamy v matrikách bývají nepřesné hlavně díky postavě jejich zapisovatele. Díky tomu lze tvrdit, že pod pojem sešlost věkem se vešlo nepřeberně mnoho onemocnění. Toto tvrzení dokládá i věkové rozložení. Na sešlost věkem neumírali pouze osmdesátiletí lidé, ale tato diagnóza byla často učiněna i u mladších lidí padesáti let. Po porovnání postup s plicními onemocněními, je až neuvěřitelné, jak jsou zápisy nepřesně pojaté. Pokrok ve zdravotnictví a celkové osvětě používání tohoto termínu nikterak neomezil.

Graf č. 6

Plicní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

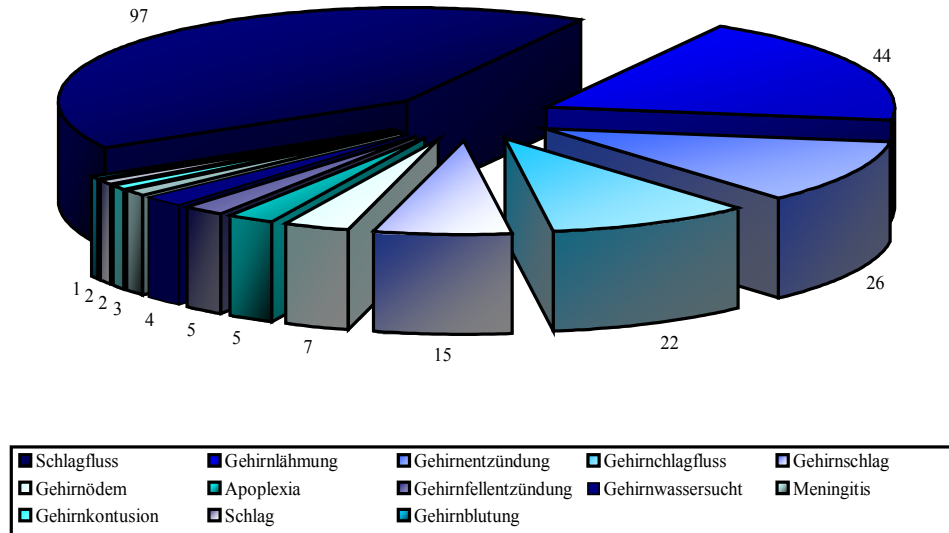

■ Tuberkulose	■ Lungentuberkulose	■ Lungenentzündung	■ Lungenlähmung	■ Lungenödem	■ Lungenschwindsucht
■ Husten	■ Lungensucht	■ Lungenkatarrh	■ Bronchitis	■ Pneumonie	■ Lungenblutung
■ Lungenbrand	■ Lungenemphysem	■ Lungenwassersucht	■ Tuberculosis	■ Asphyxie	■ Pneumotyphus

*U grafů č. 6–9 byly ponechány německé výrazy. Důvodem je ukázka rozmanitosti německého jazyka. Čeština nedisponuje odpovídající ekvivalenty. Pro lepší orientaci v problematice byl vytvořen slovník (příloha č. 3).

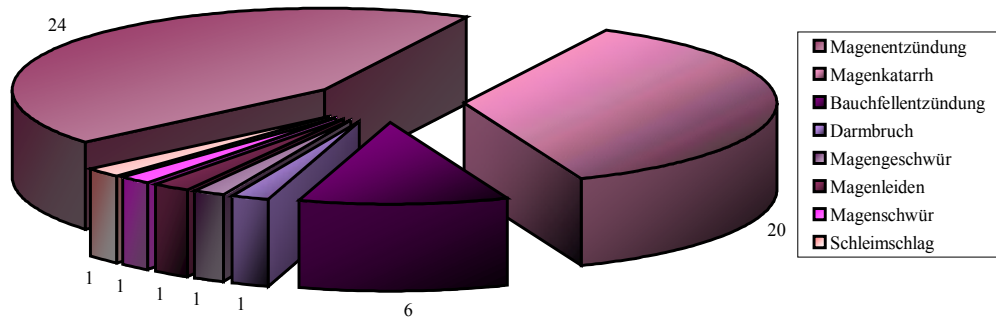
Graf č. 7

Mozková onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

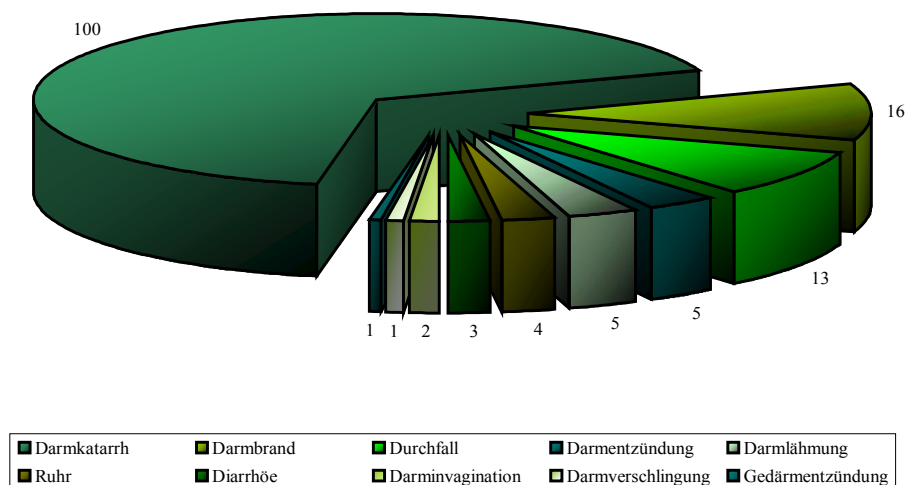
Graf č. 8

Břišní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

Graf č. 9

Střevní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

Při srovnání s Ústím nad Labem, Žitenicemi a Lochenicemi je možné nalézt nepatrné odchylky. Sabina Dušková označila křečové stavy za nejčastější příčinu úmrtí ústecké populace. Sama podotýká, že tento výsledek je třeba přičíst na vrub nepřemostěn při určování skutečné příčiny úmrtí malých dětí.¹⁵⁹ Další místo připadlo infekčním chorobám, v jejichž důsledku zemřelo 17,7%.¹⁶⁰ Z hlediska srovnání je nutné podotknout, že nebylo postupováno ve stejném členění, které použila Sabina Dušková. Ale i v případě součtu všech infekčních onemocnění, není možné v Chebu a okolních obcích klasifikovat tuto kategorii jako druhou nejčastější. Důvod lze shledat v rozdílnosti sledovaných oblastí. Zatímco Ústí nad Labem představovalo průmyslové velkoměsto, Cheb se svým okolím nebyl nikdy na takové výrobní úrovni. Proto nedocházelo podle mínění k tak enormnímu šíření infekcí. Na třetí pozici se nachází tuberkulóza, která je klasifikována samostatně. I zde by bylo možno podotknout, že po přičtení plicní kategorie by společně stály na druhém místě.¹⁶¹ Pak by byl výsledek analýzy srovnatelný se zjištěnými závěry.

¹⁵⁹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 138.

¹⁶⁰ Pro srovnání ve farnosti Lochenice stojí soubor infekčních nemocí až na čtvrtém místě. Více in: V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119.

¹⁶¹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 139.

III. 5. Infekční onemocnění. Hrozba epidemie?

Pro epidemické nemoci je typická značná, někdy až hysterická reakce veřejnosti, jež jim věnuje pochopitelně větší pozornost než nemocem každodenního života. Platilo to při morových epidemiích středověku a raného novověku,¹⁶² platí to i pro druhou polovinu 19. století. Hrozba širokého propuknutí nakažlivé nemoci patřila společně s válkami a hladomory ke apokalyptickým katastrofám a bývaly často příčinami demografických krizí. Ve sledovaném období jednotlivých desetiletí druhé poloviny 19. století nebyla prokázána žádná. Byla oblast Chebu a okolních obcí ušetřena strastí? Pramenné východisko pro posouzení situace představuje sanitární nařízení vydané chebským starostou roku 1895.¹⁶³ Jisté zůstává, že k pokroku v boji proti nakažlivým nemocem docházelo jen velmi pomalu.

Neštovice

Velkou neznámou zůstávaly dlouho nakažlivé choroby, především pravé neštovice. Ty hubily děti i dospělé. České země postihly hlavně v letech 1794–1799 a 1801. Úmrtnost byla vysoká, pohybovala se mezi 15–40%. Proti černým neštovicím se od posledních desetiletí 18. století ojediněle praktikovalo očkování.¹⁶⁴ Jeho průkopnicí byla Mary Wortleyová-Montaguová, manželka anglického vyslance v Cařihradě. V českém prostředí jsou první zmínky o variolizaci dochovány z počátku dubna 1773. Na počátku 18. století docházelo k cílené propagaci, do níž se zapojovali též duchovní. Od třicátých let 19. století absolvovaly očkování více než čtyři pětiny všech narozených dětí. Později se dokonce objevily jakési „očkovací průkazy.“¹⁶⁵

I přesto, že v letech 1872 – 1873 vypukla v českých zemích nová epidemie, ve sledovaném období jednotlivých desetiletí druhé poloviny 19. století nebyl zjištěn ani jeden případ tohoto onemocnění. Byly neštovice v chebské oblasti vymýceny díky očkování? Copak zde nebylo odpůrců?¹⁶⁶ Dr. Gschier v sanitárním nařízení konstatuje,

¹⁶² K problematice např. Ivana FIRLOVÁ – Pavla LUTOVSKÁ – Alena SKIPALOVÁ, *Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách*, HD 11, 1987, s. 21–50; Martina HOLASOVÁ, *Každodenní život městského obyvatelstva za časů morové epidemie v 16. a 17. století (České Budějovice 1680)*, HD 29, 2005, s. 5–28; E. MAUR, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s. 37–71.

¹⁶³ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁶⁴ Na sklonku 18. století učinil anglický lékař Jenner (1749 – 1823) významný objev. Na základě očkování kravskými neštovicemi uchránil lidi před nákazou pravými. Díky očkování postupně vymizely neštovicové epidemie. Blíže J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 676.

¹⁶⁵ Naděžda NOVÁ, „*Co stála moje nemoc.*“ *Průběh nemoci Anny Gabrielové na stránkách jejího deníku od srpna 1900 do ledna 1901*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT a kol. (edd.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, Jihočeský sborník historický, Supplementum 2, České Budějovice 2009, s. 148.

¹⁶⁶ Očkování mělo i své odpůrce, mezi něž patřili i někteří lékaři, jednalo se například o profesora pražské lékařské fakulty Josefa Thomayera. Důvodem nedůvěry bylo především nedbalé očkování slabou

že právě o variolizaci bylo pojednáno v instrukcích pro rok 1882. Přes uvedené výhody zůstává pro autora nepochopitelné, že v letech 1888 a 1889 mohlo ve městě a okolí znovu dojít k propuknutí epidemie neštovic. Podle zpráv se rozmohlo velké rozšíření spojené s těžkým průběhem onemocnění.

V roce zápisu je situace opět jiná. Starosta vychází z očkovacího výsledku a tvrdí, že oponentů zbývá jen nepatrný počet. Zásadní bylo zjištění, že „*očkování z ruky do ruky prvky nemoci z individua na jiného může být přenesen, jsou nulové a nicotné. A ti, co stojí pod dohledem očkovací instituce, skrze která jsou zvířecí lymfy pobírané, dodávají tak kvalitní materiál, že téměř každá vakcína je spolehlivá. Občasná prudká reakce, která očkování provází, spočívá buď v tom, že příslušné individuum má příliš velkou přecitlivělost na virus neštovic, nebo že očkující lékař na všeobecné účinek lymfy nebere patřičný ohled. Podle mého mínění je skrze striktní zacházení všeobecného očkování se zvířecí lymfou jediná možnost, jak ničivé a deformující onemocnění neštovic zastavit.*“¹⁶⁷

Díky zmiňované zprávě byl zaznamenán i případ nakažení z roku 1889. Jelikož se jednalo o ojedinělé onemocnění, nebylo důvodu se jím znepokojovat. „*Nesmí zůstat neuvedeno, že v roce 1893 byl převezen jeden případ neštovic z Kynžvartu do chebské všeobecné nemocnice, který měl malý doprovod lokální epidemie. 1. března 1889 obchodní cestující, který pocházel z Kynžvartu, byl přijat ve všeobecné nemocnici kvůli onemocnění neštovic. Pacient měl teplotu mezi 40 a 41 stupni a měl často deliria. Tři týdny před přijetím do nemocnice se zdržoval pacient v Praze, kde se toho času epidemicky rozšiřovalo onemocnění neštovic. V nemocnici byla učiněna ochranná opatření: počet nemocných v domě byl snížen podle možností, návštěvy nemocných zakázány, nemocní neštovicemi izolováni, postel, spodní prádlo a oblečení zvlášť uloženy, vyčištěny a vydezinfikovány, nemocní a čekající personál byl znovu navakcinován. Díky tomuto případu neštovic byla vyvolaná malá domovní epidemie v nemocnici, která měla průvod v jediném případě onemocnění v okolí. Větší rozšíření a průtahy byly udrženy.*“¹⁶⁸

Zápis podobného typu se již více v tištěné podobě instrukcí nevyskytuje. Z uvedeného důvodu byla vytvořena hypotéza, že k poznamenání vzniklé situace vedl autora fakt možného rozšíření infekce. Hrozba byla včas podchycena.

vakcínou, kterou si lékaři často množili sami.

¹⁶⁷ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁶⁸ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

Domněnku potvrzuje i výčet preventivních opatření, která byla provedena.¹⁶⁹ I když byla situace vyřešena, bylo důležité pro člověka druhé poloviny 19. století pohovořit o výskytu nakažlivého případu. Obecně lze tedy konstatovat, že i přes prosazování moderních medicínských postupů, byli lidé nadále bezprostředně ohroženi na životech a stále je obklopoval strach z vypuknutí epidemií.

Cholera

Obyvatele Evropy sice přestal na počátku 18. století strašit mor, ale špatné hygienické podmínky přetrvávaly i nadále, a proto se dařilo další zákeřné chorobě, proti které se nedalo příliš bojovat. Zhruba 20% všech úmrtí připadalo na děti do deseti let. Poslední velká epidemie řádila v letech 1872–1873.¹⁷⁰

Markéta Vaňková hovoří o tom, že v průběhu 19. století zasáhly Žitenice čtyři větší epidemie, které byly ve všech případech infekčním onemocněním – jednalo se o tyfus, cholera a úplavici. Tou nejhorší byla podle autorky v roce 1850 právě cholera, která znamenala příčinu v polovině všech úmrtí.¹⁷¹ Lze se domnívat, že počet byl ve skutečnosti ještě vyšší, jelikož diagnóza při prvních choleroých epidemiích byla velmi nejistá a často zaměňována za jinou nemoc, především tyfus.¹⁷² Z uvedeného důvodu se lze domnívat, že i v chebské oblasti mohlo dojít k úmrtí v zapříčinění choleroého onemocnění. Diagnostika nebyla ještě na potřebné úrovni, aby mohla posoudit drobné odlišnosti raných stádií. V konečném důsledku tedy nemusí být platné závěry zjištěné z matrik, které žádný případ nereflektují.

Tyfus

Během 80. let 19. století se objevily obě formy tyfu, velmi zřídka exantémický (vyrážkový), častěji abdominální (břišní). Zatím co se rozšíření prvního typu děje díky pouhé nákaze jako u spalniček a spály, břišní tyfus vzniká jen díky uvedení bacilu do trávicího ústrojí lidí. Může být schován v potravíně. K infikování dochází i dotykem stolice pacienta s tímto onemocněním. Při exantémickém nastává nákaza většinou skrze osobní styk.

Jako jediný možný způsob léčby se doporučovalo větrání, omývání těla heřmánkem a každodenní klystýr. Větší zásahy do průběhu nebyly doporučovány.¹⁷³

¹⁶⁹ O vlivu prevence a možnosti získání informací bude pojednáno v následující kapitole.

¹⁷⁰ N. NOVÁ, „*Co stála moje nemoc*“, s. 149.

¹⁷¹ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 187.

¹⁷² Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Úmrtnost při prvních třech choleroých epidemiích 19. století v České Lípě*, HD 5, 1971, s. 95.

¹⁷³ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 120.

Prevence byla spatřována v zajištění kvalitní vody a pravidelnému odklizení odpadu. „Díky nové kanalizaci města (betonové kanály) bylo znečištění podzemí a podzemní vody téměř nemožné, a tím prevence proti onemocnění tyfem podpořena. Dále je Cheb díky dokončení nové vodárny vydatně zásoben dobrou pitnou vodou, užívání vody z kašen zcela zbytečné, proto se také v tomto směru ukazuje infekční riziko pro tyfové onemocnění výrazně nižší.“¹⁷⁴ Průměrně je v Chebu zaznamenáno 20 případů onemocnění tyfem, jen v roce 1889 se vyskytlo zvýšení na 41 onemocnění. V sanitární zprávě bylo zdůrazněno, že většina nemocných byla převezena do všeobecné nemocnice. Každé rozšíření bylo hned ohlášeno. Správní úřad zopakoval veřejně v listině naléhavé poučení o převozu infekčních pacientů, aby se potíže v nejmenším snížily.¹⁷⁵

Ve sledovaném období bylo zjištěno 69 případů skonu na tuto nakažlivou nemoc. Jedná se poměrně o vysoké číslo a o desátou nejčastější příčinu úmrtí. Zajímavé bylo zjištění, že převážnou většinu postižených tvořily ženy. Proto byla vytvořena hypotéza o rychlém přenosu z pacienta na svého ošetřovatele. Ženy často trávily čas u lůžka nemocného a staraly se o něj. Díky bezprostřednímu kontaktu docházelo k šíření. Věková skladba by domněnce také odpovídala. V 43% byly zařazeny do kategorie 30–35 let. Lze tedy předpokládat, že nejčastěji docházelo k přenosu z manžela a dětí. Ke shodnému závěru došla i Věra Kalousková. V Lochenicích spadalo 57% úmrtí na tyfus do věkové skupiny 15–49. Pětina obětí byla starší 50 let a zbylých 18% připadalo na úmrtí dětí.¹⁷⁶ Autorka příspěvku o žitenické farnosti uvádí výsledek celkového počtu 77%.¹⁷⁷ Proto nebylo možné výsledek porovnat na základě rozdělení na pohlaví. Po komparaci z menší oblastí Lochenic lze ovšem konstatovat, že zjištěné údaje odpovídají všeobecným závěrům.

Spála a spalničky

Každoročně se spála ohlásí 20 až 30 případy. V roce 1891 se společně se spalničkami epidemicky rozšířila ve městě také spála. Zatímco spalničky proběhly všeobecně nezhoubně a často byly kombinovány s očním a plicním katarem, spála se rozšířila hojně. Epidemie si udržela během celého roku stejný stav. Onemocnění spálou vystupovalo celkem silně a v mnohých případech nabralo nepříznivý spád.

¹⁷⁴ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁷⁵ TAMTÉŽ.

¹⁷⁶ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 120.

¹⁷⁷ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 187.

Mnoho nemocných podleho záškrtu, který se často přidává. Záškrtové onemocnění hrtanu nebo plic bylo zaznamenáno pouze zřídka. Obvyklé bývá také provázena zánětem ledvin. Z celkového počtu 288 případů onemocnění úmrtnost činila 25%. Propuknutí muselo být tedy označeno kvůli vysokému úmrtnostnímu procentu a dlouhému průběhu jako těžká epidemie spály. U spalniček byl zjištěn počet 511 onemocnění, ze kterých bylo šest smrtelných.

V jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století bylo zjištěno celkem 55 případů úmrtí spály a 56 spalniček. S tímto počtem se spála stala dvanáctou nejčastější příčinou skonu. Lidé se báli i jejích následků, převážně již zmíněného onemocnění ledvin. Trvala většinou šest týdnů. Počátky byly charakteristické nesnesitelnými bolestmi při polykání a stálým nutkáním zatínat zuby.¹⁷⁸ Ve 100% postihla populaci ve věku do deseti let. Z tohoto důvodu lze označit spálu i spalničky jako ryze dětskou nemoc. Nebylo možné přistoupit ke komparaci, jelikož žádná z odpovídajících prací tato onemocnění nezmiňuje.

Záškrt

Záškrt, mázdrivka, diftérie, jak o tom svědčí prvé jméno, „zaškrtil“ mnoho dětí. V rodinách, kde měli malé děti, budilo toto slovo hrůzu. Jeho průběh byl děsivý a vyprávění o dusících se byla otřesná. Lékaři byly bezradní, nebyl žádný prostředek, jak pomoci. Často docházelo k proříznutí krku, aby se pacient neudusil. Roku 1893 se však dostalo do obchodu Behringovo sérum,¹⁷⁹ které z často smrti choroby udělalo nemoc lehčího rázu. Lidé si možnost léčby záškrtu sérem, uvědomovali jen postupně. Ještě v prvním desetiletí 20. století přetrvávala hrůza v rodinách. Dětem se pořád dívali do krku.¹⁸⁰ I po aplikaci očkování nadále hrozilo onemocnění srdečního, které někdy znamenalo náhlou smrt. Následkem mohla být také difterická obrna.

V Chebu si záškrt v posledních třech letech držel stejnou výši. V roce 1891 bylo zaznamenáno 129 případů, 1892 101 a 1893 115. Tyto součty se jeví jako propad. *„Při záškrtu bylo ale také nařízeno včas vystoupit s hlášením a jednotlivé případy přísněji posoudit, než lehkovážně přistoupit k pozdní izolaci nemocných a pozdě začít*

¹⁷⁸ Vladimír VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, Praha 1978, s. 82.

¹⁷⁹ Sérum (z latinského syrovátka) proti záškrtu bylo v závodě Behringwerk v Marburgu získáváno z koňské krve, když nejprve byl pod kůži zvířete naočkován záškrťový toxin a později odebrána z krční tepny krev, ze které bylo získáno sérum obsahující antitoxiny. Sérová terapie se zpočátku používala hlavně při léčení záškrtu, tetanu, botulismu (paralitické onemocnění nervového charakteru) a proti hadímu jedu.

¹⁸⁰ V. VONDRÁČEK, *Lékař*, s. 82.

*s dezinfekcí a protizánětlivými metodami ošetření. Přes velké číslo nemocných v jmenovaných letech se jeví intenzita onemocnění proti dřívějšímu klesající. Metody ošetření při záškrtu jsou velmi rozdílné, téměř podrobeny módě. Jisté je ale, že velmi dobrých léčivých účinků dosahuje neдрáždivá protizánětlivá terapie. Bylo vypsáno mnoho odměn za léčebný prostředek na záškrť, ale žádný ještě nezískal oprávnění.*¹⁸¹ Obecně lze tedy konstatovat, že nejen očkovací sérum, ale i včasné posouzení situace zachraňovalo životy. Je pravděpodobné, že i z tohoto důvodu byl zjištěn výsledek pouze sedmnácti úmrtí, což nepředstavovalo žádné větší ohrožení populace.

Horečka omladnic

I když bývá tato příčina úmrtí často podceňována, vyžádala si v Chebu a okolních obcích o dva životy více než výše zmíněný záškrť, který budí hrůzu již svým názvem. Nebezpečnému a lehkovážnému rozšíření horečky omladnic bylo nejlépe odporováno díky dohledu porodní báby a přísným protizánětlivým čistícím postupům. Podle instrukcí může skrze hygienické náležitosti a zákroky sanitárních orgánů dojít k úplnému zamezení vyššího úbytku žen.¹⁸² Zajímavě působí sdělení uvedené ve dvousvazkové práci z počátku 20. století, která bezprostředně reflektuje politický, ale i veřejný život století předešlého. Podle příručky Ignác Semmelweis (1818 – 1865) jako asistent na ženském oddělení ve Vídeňské všeobecné nemocnici rozpoznal, že horečka omladnic není pro šestinedělky nezbytnou doprovodnou nemocí. Nezpůsobil ji průvan ani nákaza z hromadících se šťáv v těle rodičky, jak se tehdy věřilo. Zdroj nákazy přinášeli samotní lékaři, kteří znečištěnými rukama vyšetřovali rodidla. Zvláště pozoroval, že největšími přenašeči jsou profesori a posluchači lékařství, kteří s rukama od pitvy, které důkladně neumyjí, přicházeli přímo od pitevního stolu k vyšetřování rodičky. S sebou přinášeli mrtvolný jed.¹⁸³

Chřipka

Chřipka se v Chebu a okolí pandemicky rozšířila poprvé roku 1890. První nemocní se objevili ve druhé polovině měsíce prosince 1889, počet nakažených dosáhl nejvyššího bodu v lednu 1890 a epidemie vyhasla teprve v měsíci březnu roku 1895. Průběh onemocnění byl normálně příznivý. Celkem bylo nahlášeno 917 případů,

¹⁸¹ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁸² SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁸³ J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 669–670.

ze kterých do konce března žádný nebyl zaznamenán jako smrtelný, avšak po tomto čase byly jednotlivé případy úmrtí označeny jako následky chřipky. Chřipkou bylo postiženo 393 mužů, 358 žen a 166 dětí pod 14 let. Koncem roku 1891 se rozšířila opět epidemicky. Počet nemocných nebyl sice tak vysoký jako předešlé léto, ale průběh onemocnění byl tentokrát velmi nepříjemný, poněvadž se velmi často přidaly revmatické a neuralgické projevy, které pro nemocné byly velmi obtěžující, a doba nemoci se výrazně prodloužila. Taktéž opakovaně přistupoval k onemocnění zánět plic, avšak žádné případy úmrtí již nebyl zaznamenán.¹⁸⁴ Ze všech zjištěných případů druhé poloviny 19. století, se chřipka stala smrtelnou pouze třem mužům ve věku 15–30 let.

Výše uvedené závěry byly převážně převzaty ze sanitární zprávy chebského starosty Dr. Griera. Nebylo cílem demonstrovat nové urbanistické řešení města v podobě výstavby kanalizace, které značně přispělo k odstranění nebo alespoň zmírnění citovaných infekčních onemocnění. Hlavní důraz byl kladen na získání komplexního pohledu na problematiku diagnostiky druhé poloviny 19. století. Jak již bylo poznamenáno výše, nebylo záměrně pracováno z žádnou již vytvořenou klasifikací. Díky tomu bylo možné vytvořit podrobnější analýzu jednotlivých onemocnění. Zajímavé bylo zjištění, že podle citovaných autorek článků v časopise *Historická demografie*, představují infekční choroby druhou nejčastější příčinu skonu. Proto je zarážející, že ani jedna práce nerozebírá projevy konkrétnějším způsobem. Sabina Dušková obšírně hovoří o choleře,¹⁸⁵ ale ostatní choroby jaksi stojí mimo zájem. Věra Kalousková reflektuje pouze neštovice, tyfus a cholera¹⁸⁶ a Markéta Vaňková tyfus, cholera a úplavici.¹⁸⁷ I přes uvedené nedostatky, bylo přistoupeno ke komparaci, ale pouze v případech, kde byl dostatek podložených údajů. Spojením překladu sanitární zprávy a zjištěných počtů úmrtí díky historicko-demografickým přístupům bylo možné nastínit přetrvávající obavy obyvatelstva druhé poloviny 19. století z všudypřítomné nákazy.

III. 6. Anomálie stanovené společnosti

Příčiny úmrtí byly rozděleny podle vytvořeného systému. Bylo pohovořeno o „obyčejných“ skonech, ale i o nemocech, které mohly vyvolat epidemický stav. Druhá poloviny 19. století se jeví ještě více otevřenější, než bylo předpokládáno.

¹⁸⁴ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

¹⁸⁵ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 149–152.

¹⁸⁶ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119–120.

¹⁸⁷ M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 187–189.

Matriky zemřelých zcela běžně obsahují zápisy, které se neslučují s církevní morálkou. Konkrétně se jedná o záznamy potratů a sebevražd. Co způsobilo posun ve vnímání těchto těžkých hříchů? Odpověď je potřeba hledat v celkové proměně společnosti.

Potrat

Nesamovolný potrat býval, když k němu došlo před 40. dnem těhotenství. Plod se do té doby nepovažoval za utvořený, oživený, popř. obdaření duší. Přes církevní zákazy se v lékařských knihách uváděly prostředky a nástroje, jimiž se dal potrat přivodit. Není jasné, dá-li se z toho vyvozovat, že šlo o rozšířenou a běžnou praxi. O tom, jak byly potraty a tajné zabíjení novorozenců časté, rozhodovala sama společnost a právo, kterým se řídila. Jestliže bylo akceptováno nemanželské dítě svobodné matky, mohly je ženy bezstrastně donosit, i když musely počítat s trestem a odsunem na okraj společnosti.¹⁸⁸

Z hlediska metodologie historické demografie je možné potrat postihnout díky výzkumu meziprodních intervalů jednotlivých žen při rekonstrukci rodin.¹⁸⁹ Studium je pro sledované období usnadněné. Matriky zemřelých zachycují abortus jako příčinu úmrtí. V Chebu bylo takto zaznamenáno čtrnáct případů. Co způsobilo výskyt pojmenování? V průběhu 19. století se objevil zcela nový element rodinné strategie – tedy plánované rodičovství. Tlak veřejného mínění už nebránil matkám přivést děti na svět, pokud nebyly počaty v manželském loži, nýbrž když byly nechtěně počaty vůbec. Tento jev je potřeba reflektovat jako zásadně nové myšlenkové pochody. Ve velkých městech byli rodiče mnoha dětí předmětem soucitu či posměchu sousedů. V chudých čtvrtích se nikdo morálně nepohoršoval nad matkou, která vyhledávala pomoc andělíčkářek při třetím či čtvrtém dítěti.

Vyvolané potraty ovšem stále ještě byly považovány za kriminální čin. Ženám z vyšších vrstev nezbývalo nic jiného než jednou počaté dítě porodit. Jestliže se ovšem přihodil samovolný potrat, byla pacientka ošetřena lékařem. A tím se zajisté otevíralo dalekosáhlé možnosti, jak zatajit účelový zásah.¹⁹⁰ Posun ve vnímání lidského těla a zdravotní péče samotné přispěl k dalšímu zastírání skutečnosti. Nejenže žena mohla tajit pravou příčinu před lékařem, manželem, rodinou, ale v neposlední řadě sama před sebou. Kdo by chtěl být veřejně označen za vražednici vlastního dítěte?

¹⁸⁸ N. OHLER, *Umírání*, s. 235–236.

¹⁸⁹ P. HORSKÁ, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, HD 27, 2003, s. 225–242.

¹⁹⁰ TAMTÉŽ, s. 233.

Sebevražda

Sebevražda se stíhala jako zločin, neboť pachatel zasáhl do práv Božích. Potrestána byla mrtvola sebevraha. V Kolíně musel kat oběsence, který si vzal život ve svém obydlí odříznout, poté musel vyvléci mrtvé tělo pod dveřním prahem ven, aby na domě neulpívalo žádné prokletí. Na ponižujícím trakaři na uhlí pak přivezl mrtvolu k šibenici, kde ji zahrabal. Pohřeb ve městě, natož v posvěcené půdě, nepřicházel v úvahu.¹⁹¹

Počet pokusů se odhaduje a desetinásobek dokonaných případů a sebevražedné nálady jsou dosti rozšířenou věcí zvláště v některých prostředích.¹⁹² Věra Kalousková uvádí, že ukončit svůj život se v lochenické farnosti rozhodlo 11 nešťastníků. Nejčastěji volili metodu oběšením, ovšem objevil se také skok z mostu.¹⁹³ V chebských matrikách byly zjištěny pouze dva případy. Bohužel nebyl uveden konkrétní způsob provedení, proto není možné posoudit situaci komplexně. Lze konstatovat, že v obou případech se jednalo o muže. První byl ve věku 32 let a druhý 27. Díky zjištěnému věku je možné uvažovat o mladistvé nerozvážnosti. Sebevražda bývá chápána jako náhlé katastrofické selhání individuální sebedůvěry a identity, nicméně nepochybně také souvisí s určitým typem osobnosti a v poslední době se hovoří také o genetických předpokladech zvyšujících riziko sebevraždy.¹⁹⁴

Zajímavé je zjištění, že mnohem menší vzorek v Lochenicích postihl několikrát více případů. Vysvětlení je možné interpretovat, jako snahu chebského zapisovatele zatajit skutečnou příčinu u některých případů. Také se dá hovořit o opačné situaci, která nastala právě v porovnávané oblasti. Souvislost lze spatřit v odlišné diagnostice. Autorka uvádí, že bylo zaznamenáno 55 případů utonutí. Ve většině z nich je konstatováno pouze utopení, někdy farář zapsal i bližší okolnosti těchto neštěstí. Několik mladých lidí skončilo svůj život buď přímo v Labi, nebo v mlýnských náhonech při koupání.¹⁹⁵ Kdo určoval hranici mezi utonutím a sebevraždou? Je zřejmé, že nebylo překážek k zařazení ani do jedné z kategorií. Chybné posouzení mohlo zapříčinit nezvykle velké procento vlastního zásahu do života.

¹⁹¹ N. OHLER, *Umírání*, s. 255.

¹⁹² Roku 1897 vyšla práce Ěmila Durkheima *Sebevražda*, která je dodnes považována za základní dílo. Současně se zabýval tímto tématem i mladý Tomáš Masaryk, vycházející rovněž ze sociologických a statistických zájmů, završených ovšem morálním poselstvím.

¹⁹³ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 122.

¹⁹⁴ Petr WITTLICH, *Umělecké sebevraždy*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 139. K problematice také Miloš HAVELKA, *Sebevražda u Masaryka*, s. 296 – 297.

¹⁹⁵ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 123.

Na příkladech potratů a sebevražd bylo možné nahlédnout do posunu ve vnímání populace druhé poloviny 19. století. Početí dítěte a jeho přivedení na svět bylo vždy chápáno jako Boží dar. Ale co když těch darů bylo již přehršel? Na ženu, která se rozhodla postoupit interrupci z ekonomických důvodů, bylo nahlíženo jako na vykonavatelku jediného správného. Svobodná matka se mohla také svobodně rozhodnout, i když nadále musela počít s úšklebky okolí. Anonymita města leccjaké projevy nesouhlasu s výchovou nemanželského dítěte neodkryla. Obecně lze konstatovat, že společnost se stávala tolerantnější a otevřenější. Z uvedených důvodů mohlo dojít k zapsání i pravé příčiny úmrtí do matričních záznamů. Potrat nepředstavoval již těžký hřích, i když je možné předpokládat, že zápisy odrážejí převážně ty samovolné. Kdo určoval hranici mezi přirozeným a vyvolaným? Lékařská prohlídka byla provedena na základě přání ženy v případě nechtěného přerušení. V mnohých případech šlo jistě jen o zástěrku skutečného stavu.

Rekonstrukce myšlenkového světa na základě uvedení příčiny úmrtí sebevraždou je velice složitá. Hluboko do 19. století byl prostor hřbitova striktně rozdělen a lidem, kteří ukončili životní pouť dobrovolně, náleželo místo u zdi. I tak byli pohřbeni do vysvěcené půdy. Na příkladu lochenické farnosti bylo možné demonstrovat, že označení sebevraždy mohlo ukrývat i nešťastnou náhodu. Jen těžko si lze představit, jak lékař určoval rozdíl mezi utonutím úmyslným a nechtěným. Jelikož matriky v Chebu a okolních obcích nehovoří o konkrétních způsobech provedení, je téměř nemožné dohledat nezpochybnitelnou analýzu. Výše uvedené závěry měly za úkol nastínit cesty, kterými se lze ubírat při výzkumu nemocí a příčin úmrtí.

III. 7. Zhodnocení výsledků historicko-demografického výzkumu

Zjištění mortalitních projevů bylo provedeno na základě údajů zjištěných excerpčních matrik zemřelých. Bylo pracováno s jednotlivými desetiletími druhé poloviny 19. století. Časové období bylo vybráno záměrně. Jedná se o dobu, kdy dochází k projevu změn přechodu starého demografického režimu k novému. Obecně lze konstatovat, že průměrná délka života se prodlužovala a postupně docházelo k vytvoření stacionární společnosti. Výsledky analýz představují „pouhá“ čísla, která sama o sobě neukrývají velkou vypovídající hodnotu. Své opodstatnění přinesly teprve po komparaci s jinými oblastmi. Po podrobném prostudování všech ročníků

a čísel předních českých časopisů, byly vybrány ty nejvhodnější články a závěry pro srovnání. Hlavním kritériem selekce bylo časová shoda. Na základě studií byly vytvořeny kategorie, které byly zkoumány. Konkrétně se jednalo o průměrný věk zemřelých, kojeneckou a dětskou úmrtnosti, sezónní pohyb a příčiny úmrtí.

Právě poslední jmenovaný faktor byl nejpodrobněji prozkoumán. Při třídění nebyla využita žádná doposud prezentovaná klasifikace onemocnění, ale byla vytvořena vlastní. Pozornost byla věnována prvním třem nejčastějším příčinám úmrtí – plicním onemocněním, psotníku a sešlosti věkem. Jelikož matriky odhalily jazyková specifika, byl vytvořen německo-latinsko-český slovník pojmů, se kterými bylo pracováno. I zde odkryla němčina nedostatky překladů. U vytvořených kategorií plicních, mozkových, břišních a střevních onemocnění bylo ponecháno záměrně původní znění. Zatímco čeština nabídla u mnohých záznamů pouze jeden ekvivalent, němčina byla rozmanitější. Faktor byl hodnocen jako velmi přínosný pro další výzkum. Bylo pracováno s hypotézou o módnosti označení příčin úmrtí. Tato domněnka nebyla však potvrzena. Vysvětlení bylo podáno na základě omezení překladem.

I když v průběhu 19. století intenzita demografických krizí slábla, bylo také pojednáno o infekčních chorobách. Obyvatelstvo českých zemí bylo na jedné straně konfrontováno s tradičními projevy hromadného umírání a na straně druhé svědkem poklesu intenzity a četnosti demografických krizí. Nezodpovězenou otázkou zůstává, do jaké míry mohlo dojít k ovlivnění populace z hlediska přesnější a spolehlivější diagnostiky. Konkrétně bylo pojednáno i o choleře, která však nebyla ve sledovaném období zjištěna v žádném záznamu. Další nemoci byly již zjištěny – tyfus, spála a spalničky, záškrť, horečka omladnic a chřipka. V rámci široké analýzy příčin úmrtí bylo pohovořeno i o proměnách vnímání potratů a sebevražd.

IV. VLIV PREVENCE A VÝVOJE MEDICÍNY NA MORTALITNÍ PROJEVY

Umírání a smrt patří dnes stejně jako v minulosti neoddělitelně k nemoci a tedy i k lékařské profesi. Lze hovořit o zřejmých souvislostech medicíny a procesu skonu člověka. Příkladem poslouží jednotlivé druhy chorob a snižování jejich výskytu v důsledku modernizace lékařské péče. Metody boje se smrtí se zlepšovaly od první poloviny až do konce sedmdesátých let 19. století. Medicína byla v českých zemích tematizována v souladu s evropskými trendy, reprezentovanými především pracemi lékařů z německé jazykové oblasti v rámci tzv. zdravotní policie¹⁹⁶ a soudního lékařství. Zhruba od osmdesátých let byl zaznamenán rozvoj diagnostických a terapeutických možností medicíny. Docházelo i k rozšiřování lékařské péče na stále širší okruh pacientů prostřednictvím významných změn v organizaci zdravotnictví. Nejzásadněji se jeví zavedení institutu obvodních a okresních lékařů, reorganizace nemocničního systému a zavedení nemocenského pojištění.¹⁹⁷

IV. 1. Zdravotní instituce a lékařský personál

Období 19. století bylo bohaté na převraty v životě politickém, kulturním, vědeckém a technickém. Ovlivnilo i vývoj nemocniční péče. Její úroveň byla zcela závislá na aplikaci vědeckých poznatků základního výzkumu. Objevy v teoretických i klinických oborech přinesly výrazné úspěchy v diagnostice i terapii nemocí. Klasickým posláním lékaře byla vždy snaha uzdravit nemocného a tím oddálit jeho jinak nevyhnutelnou smrt nebo alespoň zmírnit potíže a ulehčit mu tak umírání. Po dlouhá staletí bylo toto úsilí jen málo účinné. První racionální prostředky v boji proti smrti a poznávání jejích příčin přinesly až pokroky medicíny 19. století.¹⁹⁸ Z teoretických oborů měly pro rozvoj medicíny základní význam patologická anatomie, experimentální fyziologie a mikrobiologie, z níž se vyvinula i sérologie a imunologie. Z klinických zaznamenala v 19. století převratný vývoj především chirurgie. Dalším charakteristickým rysem byla pokračující diferenciací a specializace lékařských

¹⁹⁶ Z hlediska dnešní terminologie odpovídá lékařské policii sociální medicína. K této problematice blíže Vilibald BÍLEK – Ladislav NIKLÍČEK, *Úvod do studia dějin zdravotnictví a sociálního lékařství*, Praha 1981.

¹⁹⁷ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 383–398.

¹⁹⁸ Prvopočátky objevu nové metodologie spadají již do druhé poloviny 18. století. Např. vakcinace (Edward Jenner 1798), diagnostika pomocí poklepu a poslechu (Leopold Auenbrugger 1761, Jean Nicolas Corvisart 1808), rozvoj a osamostatnění patologické anatomie během první poloviny století, éterová narkóza a její význam pro chirurgii (William Morton – Charles Jackson 1846), a zvláště vhodný příklad boje za antisepsi a později asepsi započatý Ignazem Fülöp Semmelweisem (1847).

odvětví. Gynekologie, ortopedie, urologie, otorinolaryngologie, pediatrie, dermatovenerologie, stomatologie, neurologie a jiné disciplíny obohatily významně teorii i praxi.¹⁹⁹

Jisté je, že i samotná osvěta souvisí s širokou lékařskou základnou. Populace v Chebu v 19. století rapidně rostla, zatímco počet lékařů stoupal jen nepatrně.²⁰⁰ O zdejší situaci zpravuje lékař Willibald Wöhl. Ve své zprávě uvádí, že v roce 1889 mělo město Cheb 18 000 obyvatel a mimo něj a tehdy ve městě známého c. k. okresního lékaře Netotzského praktikovali ještě další tři. Byli to Georg Ernst, Adam Sommer, Lomskschier a ranhojič Kraus. Ti první dva byli městskými lékaři a starali se i o starý špitál na náměstí Baltazara Neumanna.²⁰¹ Kvůli nezadržitelně rostoucímu počtu populace na přelomu století se jejich počet zvýšil na dvanáct. Po výstavbě nové velké nemocnice se zde usadili první specialisté.

Tabulka č. 12

Počty chebských lékařů na přelomu 19. a 20. století²⁰²

SPECIALIZACE LÉKAŘE	POČET
Praktický	12
Dětský	1
Gynekologie	3
Rentgenologie	1
Ušní, nosní a krční	2
Oční	3
Kožní	5
Zubní	4
CELKEM	31

¹⁹⁹ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 65.

²⁰⁰ Během roku 1840 příslušeli chebskému magistrátu dva městští fyzikové, jeden ranhojič a dvě porodní báby, náležela lékařské péče zemi jistě ve zlém. Teprve po správní reformě 50. a 60. let dostal nově zřizovací okresní hejtmanství na oblast zdravotnictví potřebné zmocnění k přezkoušení a dohledu. Každý okres obdržel k zaopatření „okresního lékaře,“ později „státního zdravotního radu,“ jemuž v chebském okrese podléhalo osm „obvodních lékařů.“ Následující postavení ukazovalo osm „zdravotních obvodů,“ přičemž v popředí stálo vždy pracoviště obvodního lékaře.

²⁰¹ SOKA Cheb, *Krankenhaus*.

²⁰² Lorenz SCHREINER, *Heimatkreis Eger. Geschichte einer deutschen Landschaft in Dokumentationen und Erinnerungen*, Amberg 1992, s. 186.

Tento výčet jen demonstruje dostatečné zabezpečení kvalitní lékařské péče, které nemocný mohl využít. Díky specializacím často docházelo k přesnějšímu určení diagnózy a efektivnějšímu léčení. Právě včasné odhalení neduhů zachraňuje lidské životy. Vyšetřovací metody se vyvinuly a zdokonalily během 19. století. Mnohá onemocnění mohla být ovládnuta pouze odborníky, kteří se věnovali studiu úzké specializace.²⁰³

Zájem o místa okresních lékařů byl značný, i když se uchazeči museli od roku 1873 podrobovat dosti přísné fyzikální zkoušce.²⁰⁴ Práce obvodních lékařů vyžadovala vedle široké škály povinností preventivních (prevence epidemií, okování), hygienických (čistota vody, vesnic, veřejných místností, výroby a prodeje potravin, školní a domácí hygiena) a osvětových i dozor nad porodními bábami, nemocnicemi a jinými zdravotními ústavy, boj proti šarlatánům, ohledávání mrtvol a bezplatné léčení úředně uznaných chudých. V případě vypuknutí epidemie měl úřední lékař neprodleně zahájit léčení všech nakažených. Stanovený plat 400 zlatých ovšem nedostačoval k zajištění existenčního minima, zvláště v případě početnější rodiny. Předpokládán byl vedlejší příjem ze soukromé praxe. Tím se samozřejmě lékaři často dostávali do nezáviděníhodných situací, kdy se museli rozhodovat mezi profesionálním svědomím a živobytím. Například nebylo žádoucí potrestat viníka hygienické závady, jenž byl zároveň dobře placícím soukromým pacientem.²⁰⁵ I přes zmíněné překážky byla u nás poprvé vytvořena hustá, poměrně rovnoměrná síť fyzicky dostupných lékařů.²⁰⁶

Další sférou nepochybného pokroku medicíny v 19. století, který se projevil zvýšením naděje stále širších vrstev obyvatelstva na péči a ošetření v případě nemoci, respektive asistenci při umírání, bylo zdravotnické ústavnictví. Vývoj moderního nemocničního systému v českých zemích probíhal ve třech fázích – rozvoj tzv. všeobecných nemocnic vzniklých v důsledku josefínských reforem v osmdesátých a devadesátých letech 18. století, proměny tohoto systému kolem poloviny 19. století a nový kvalitativní a především kvantitativní rozvoj nemocniční péče zhruba od konce osmdesátých let 19. století.²⁰⁷ Základní normou pro nemocnice v Čechách se stal zemský zákon č. 19 z března roku 1888. Především určoval podmínky, za jakých mohly

²⁰³ SROV. J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 659.

²⁰⁴ Blíže P. SVOBODNÝ, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: P. Svobodný – Jan Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126–146.

²⁰⁵ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 127.

²⁰⁶ Blíže L. HLAVÁČKOVÁ, *Snahy o vytvoření sítě obecních (obvodních) lékařů v Čechách v letech 1856–1859*, *Archivní časopis* 4, 1971, s. 198–213.

²⁰⁷ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, s. 387.

existující i nově vznikající nemocnice zemské, okresní, městské, fondovní, řádové nebo soukromé získávat právo veřejnosti a stanovil jejich povinnosti. Veřejné nemocnice měly poskytovat lékařskou pomoc a plné zaopatření (léky, lože, stravu, obsluhu, ošetřování, případně pohřeb). Nemocniční povinnost vůči nemajetnému pacientovi dokládají i archivní materiály. Konkrétně se jedná o jmenné výkazy, které reflektují pořízení rakví zemřelému. Soupisy byly poskytovány zpětně městské radě. V podstatě se dá hovořit o účetních záležitostech. Vystává zde hypotéza, že prostředky, které nemocnice vynaložila, byly zpětně propláceny.²⁰⁸ V případě nemožnosti vyzískat peníze spojené s léčbou na pacientovi, jeho příbuzných nebo spolicích, společenstvích či nemocenských pokladnách mohly nemocnice požadovat úhradu od zemského fondu. Léčebné se platilo podle tříd. Fond hradil nemajetným pouze nejlevnější třetí třídu.²⁰⁹ Již v době vydání zákona byly kritizovány paragrafy 7 a 17, které přenášely hlavní tíhu zřizování a financování veřejných nemocnic na obce a okresy.²¹⁰

Situace na venkově byla poněkud odlišná.²¹¹ Nemocnice přibývaly velmi málo. Vznikaly bez jakékoliv celkové koncepce, většinou z popudu pokrokově orientovaných lékařů, kterým se podařilo sehnat od vrchnosti, obce či zámožného donátora prostředky pro zřízení a provoz ústavu. V návrzích na reformu zdravotnictví revolučního období let 1848/49 se nacházejí i pozoruhodné pokusy o centrální zřízení rovnoměrné sítě okresních nemocnic. Řešení této otázky přišlo korektně v úvahu až v následujícím století. V roce 1856 ale vyšel ministerský výnos, který znamenal určitý pokrok v jejich organizaci. Nemocnice, které byly schopny přijímat pacienty bez rozdílu stavu, vyznání, choroby a vedly řádně dokumentaci, získaly takzvané právo veřejnosti s možností žádat o uhrazení nedobytných ošetrovacích poplatků ze zemského fondu.²¹² Tento jev znamenal ve vývoji zdravotnictví velký pokrok. Ústavy získaly finanční jištění a motivaci pro poskytování kvalitní péče všem pacientům.

Jak vypadala praxe? Stavba první velké nemocnice v Chebu byla zahájena roku 1836 v okolí dnešního náměstí Baltazara Neumanna. V roce 1857 byla tato instituce

²⁰⁸ Blíže SOKA Cheb, *Krankenwesen. Vergabe der Lieferung der Steinkohlen, Särge, Brennholz, Bettstroh und Petroleum für das Krankenhaus 1879–1889, 1892, 1895–1897*, sign. R 56, fasc. 27, kniha č. 1121.

²⁰⁹ Více k problematice zdravotnických zákonů Ludmila SINKULOVÁ, *Z historie základních zdravotních zákonů rakousko-uherských*, I-II, *Československé zdravotnictví* 18, 1970, s. 425–432, 579–585.

²¹⁰ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*, s. 92.

²¹¹ K venkovské problematice blíže Josef ČIŽMĚŘ, *Sociální postavení venkovského lékárníka na přelomu 19. a 20. století*, *Československá farmacie* 20, 1971, s. 223–228.

²¹² P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*, s. 69.

skrze výnos c. k. místodržitelství v Praze přičtena veřejnostnímu zákonu a tím ustanovena všeobecnou veřejnou nemocnicí. Spolufinancování bylo zajištěno zemským fondem. Roku 1881 došlo k opětovnému rozšíření instituce skrze nákup tzv. „Schäckenturm.“ Přijetí, ošetření a péči zde našli pacienti s infekčními nemocemi.²¹³ Na přelomu století se kapacita nemocnice opět ukázala jako nedostačující. Z toho důvodu došlo k založení účelového svazu, stávajícího se z rady města Cheb, okresního zastupitelstva a chebské spořitelny. Tento orgán pověřil roku 1905 městského stavebního radu, diplomovaného inženýra Josefa Paschera, projektováním a plánováním budovy velkých rozměrů, jež byla dostavena roku 1912 a s drobnými úpravami přečkala celé 20. století.²¹⁴ Zaručovala nová nemocnice kvalitní léčbu? Samotný úspěch ležel jen z části v rukou lékaře. Otázkou zůstává, zda lidé přicházeli v případech neduhů včas. Podle níže uvedených číselných údajů se jeví efektivita nemocničního personálu nadmíru úspěšně (tabulka č. 13).

Tabulka č. 13

Soupis počtu nemocných, dnů ošetření, celkového příjmu, nákladů na ošetření jednoho pacienta a procento úmrtí v chebské nemocnici v letech 1884–1893²¹⁵

ROK	POČET PACIENTŮ	DNY OŠETŘENÍ	CELKOVÝ PŘÍJEM		NÁKLADY JEDNOHO PACIENTA		ÚMRTÍ (%)
			zl.	Kr	zl.	kr.	
1884	1240	23850	15163	11	12	22	15,2
1885	1346	26151	15731	24	11	68	14,3
1886	1329	26150	15277	40	11	49	14,1
1887	1168	25138	14621	23	12	56	15,2
1888	1334	26710	16684	43	12	56	14,4
1889	1190	24657	14638	32	12	31	11,6
1890	1254	26423	15853	38	13	40	11,9
1891	1252	27618	16846	98	13	45	10,5
1892	1350	26673	16722	59	12	39	11,0
1893	1325	25933	15819	13	11	33	12,7

²¹³ Od poloviny 19. století se přecházelo k postupnému zřizování pavilónového typu nemocnic. Skládala se z jednotlivých budov, oddělených od sebe zahradou nebo parkem. Jednotlivé druhy nemoci bylo možné ošetřovat separátně. Důležité to bylo zvláště u nakažlivých nemocí. SROV. J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 672.

²¹⁴ L. SCHREINER, *Heimatkreis*, s. 189.

²¹⁵ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

Díky archivnímu materiálu bylo možné zjistit prováděné operace z roku 1890. Jelikož se blížil přelom tisíciletí, lékařská věda přicházela s novými experimenty, které by dříve byly považovány za riskantní. O čem výčet vypovídá? Bylo zjištěno, že ve zmíněném roce lékaři provedli celkem 31 amputací a mimo to bylo vyléčeno 20 kostních zlomenin. Na tomto místě vyvstává hypotéza o možném posunu v zacházení s lidským tělem. Zatímco v dřívějších dobách bylo zvykem zlomeniny automaticky amputovat, konec 19. století je dokladem inovace v přístupech. Je předpokládáno, že se k odříznutí postižené části těla přistupovalo až v krajním případě. I přes tyto postřehy zůstává nadále počet zákroků vysoký.²¹⁶ Za další náročné operace byla označena například resekce žeber, exstirpace²¹⁷ nádoru, operace zákalu, vyndání oční bulvy.²¹⁸ Z pohledu dnešního člověka se jedná v podstatě o běžně prováděné zákroky. Ale lidé 19. století stáli teprve před nelehkým úkolem tyto operace zbanalizovat. Každý zákrok přinášel velkou bolest²¹⁹ a velmi často byl doprovázen ztrátou nezanedbatelného množství krve. Hrozilo nebezpečí zánětů, hnisání, gangrén. Jakýkoli zásah s sebou přinášel nepředstavitelný risk. Jakou roli sehrálo praktické cvičení? Učili se lékaři chybami?

Přesné určení diagnózy bylo předpokladem pro vyléčení. Jak uvádí komplexní dílo Jana Klecandy, potřebou odbornost získávali lékaři díky patologii. Pitvy mrtvých těl pomáhaly nejen určovat příčiny úmrtí, ale stávaly se preventivním obrazem. Nazírání do mrtvého těla napomohla k přesnější operativní práci. Po zjištění projevů onemocnění bylo možné mu předcházet.²²⁰ Velký význam byl v dřívějších dobách přisuzován tělním tekutinám. Teprve objev buněčného složení těla přinesl změnu vnímání.²²¹ Není možné se domnívat, že by obor získal na popularitě až ve sledovaném období. O dnes již nepochopitelné zálibě privátních pitev hovoří i Philippe Ariès.²²² Právě postupné seznamování s lidskými ostatky přinášelo stále nové poznatky. Aby bylo možné vykonat správný operativní zákrok, bylo nutné důkladně prostudovat tělesnou schránku. Díky „cvičnému materiálu“ vzešel i jiný pohled. Nemocní pacienti

²¹⁶ Srov. J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 666.

²¹⁷ Jedná se o chirurgické vynětí celistvých útvarů.

²¹⁸ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

²¹⁹ Teprve roku 1846 bylo poprvé v Americe použito vdechování chloroformových par, které přivodilo umělé uspání. Nemocný byl zbaven četných bolestí.

²²⁰ Patologie se rekrutovala jako věda za přičinění francouzských lékařů, kteří preferovali její výsledky. Mrtvá těla se stala cenným studijním materiálem. Inspirovat se nechala i škola anglická a vídeňská.

²²¹ J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 652.

²²² V 17. a 18. století nebylo výjimkou, že se mrtvá těla kradla ze hřbitovů. Oblíbené privátní pitevný se staly velkými konkurenty. Často se stávalo, že medicí neměli materiál ke studiu. Vyvážení mrtvol zlatem bylo také velmi obvyklé. Blíže. P. ARIES, *Dějiny*, s. 91–93.

byli počítáni pouze na kusy. Osobní přístup se modernizací zcela vytratil. Dříve nepředstavitelné zákroky se staly každodenní rutinou.

Pro dosažení nejlepších výsledků byly vytvořeny kvalitní podmínky. Lékaři a nemocniční personál bojují o uměle prodloužené dny nemocného. Úmrtí je bráno jako prohra nekonečného boje medicíny a Smrti. Nároky se stále zvyšují a lidé se snaží být krok napřed. Nezanedbatelný vliv na kvalitu ošetření pacientů neslo i dostatečné vybavení nemocničního zařízení. Inventář z roku 1890 ukázal následující situaci. Disponovaný majetek byl rozdělen do deseti kategorií.²²³ Bez povšimnutí by neměla zůstat zmínka o povinnostech zdravotních sester. Nejenže se svědomitě staraly o nemocné, ale měly na starost také údržbu lůžkovin a oblečení. Vrchní sestra byla odpovědná i za vedení samotného inventáře.²²⁴ Nebylo zjištěno vhodných pramenů pro komparaci. Z těchto důvodů je použit výčet. Následující léta se situaci výrazně nelišila od sledovaného roku 1890. Proto byla vytvořena domněnka, že stav v chebské nemocnici neukazuje žádnou anomálii.

Veškeré klady nově se formující nemocniční sítě byly uvedeny na konkrétních případech. Nelze nezmínit negativní důsledky rozvoje nemocniční péče, o kterých hovoří i Philippe Ariès. Problém vytržení nemocného a zvláště umírajícího z přirozeného rodinného a společenského prostředí bývá velmi silně psychicky pocíťováno. K označení přesunu místa a okolností bylo použito pojmenování tzv. institucionalizace a byrokratizace smrti. Ariès hovoří o jakémisi odsunu do nemocnice.²²⁵ Člověk se dostává do neznámého prostředí, kde se o něj starají cizí lidé místo vlastní rodiny. Na tomto místě vyvstává mnoho otázek týkajících smýšlení a psychického stavu pacienta. Urychlil přesun do nemocnice skon člověka? Bylo nutné vytrhovat umírajícího z rodinného kruhu? Jak pocíťovali nejbližší příbuzní tento dnes již běžný jev? Východiskem z nejasných závěrů by se staly prameny osobní povahy. Dostupná literatura neodhalila odpovědi na výše položené otázky, ale poukázala na jiný fenomén doby. Druhá polovina 19. století zapříčinila změnu pohledu veřejnosti na lékaře a zdravotní personál.²²⁶ Je patrné, že se vzájemné vazby proměňovaly zejména

²²³ 1. Zřizovací kusy, nářadí, nádobí – ze dřeva 437, železa 125, mosazi, cínu a plechu 495, kameniny, porcelánu 225, různé 71; 2. Prádlo 660; 3. Oděv 433, 4. Obuv 20; 5. Příslušenství postele 758; 6. Instrumenty 399; 7. Knihovna 26; 8. Kuchyňské zařízení 116; 9. Zahradní náčiní 9; 10. Hasící přístroje 7.

²²⁴ SOKA Cheb, *Krankenhaus*.

²²⁵ V německém vydání bývá použito výrazu „die Einlieferung ins Krankenhaus.“ Více P. ARIÈS, *Dějiny*, s. 729–730.

²²⁶ Blíže k problematice vztahů mezi pacientem a lékařem P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny*, s. 134.

v důsledku pokroků v lékařských vědách a výrazného zlepšování výsledů léčebných metod. U mnohých lidí přetrvávala ve vztahu k lékařům spíše skepse pramenící například z nepříliš dobré osobní zkušenosti.²²⁷ Díky věhlasu a lidskému přístupu jednotlivých lékařů se strach z jejich pomoci pomalu vytrácel.²²⁸

Dostupnost léčiv sehrála také svou roli při prevenci onemocnění a předcházení úmrtí. Vývoj našeho farmaceutického průmyslu se v podstatě nelišil od světového. Disciplína zcela opustila svou dřívější opisnost a stala se vědeckým oborem.²²⁹ Vznikala při chemických továrnách nebo v některých lékárnách. Pokrok technologie znamenal také složitější a nákladnější výrobní zařízení. Proto jen hospodářsky silní podnikatelé měli možnost instalovat novinky ve svých dílnách, které se postupně měnily v průmyslové závody. 19. století přineslo výtažky rostlinných látek, jako je např. morfium z opia, chinin z chininové kůry, atropin, kokain aj. Moderní průmysl obohatil lékařství o léčiva, která působila pouze na nemocnou část lidského těla. Již nebylo zapotřebí dřívějších složitých léků a směsí. Důraz byl kladen na jednoduchost předpisů a složení.²³⁰ Výroba byla i přes účelnost velmi nákladná a pro mnohé podniky neudržitelná. Rozhodujícím byl rok 1855, kdy bylo lékárnám v rakouské monarchii povoleno kupovat chemická léčiva od výrobců a lékárníci je nemuseli sami připravovat v laboratořích, což bylo mnohem dražší. Ve vyspělých zemích západní Evropy došlo k tomuto vývoji o několik desetiletí dříve. Tovární výroba léčiv se u nás začala rychleji rozvíjet v sedmdesátých letech 19. století. Mezi významné chemické a farmaceutické podniky patřil Spolek pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem.²³¹

IV. 2. Sanitární nařízení. Ukazatel ideálního stavu?

Díky archivnímu materiálu, konkrétně sanitární zprávě chebského starosty Louise Gschiera z roku 1895,²³² je možné prezentovat myšlenkový pochod a názory veřejného činitele ohledně problematiky prevence nemocí. Jelikož byla zpráva tištěna, bylo usouzeno, že se snadno rozšířila do rukou veřejnosti. Díky sdělení se mohli

²²⁷ Je známý přístup Tomáše Garrigua Masaryka. Nehledě na to, že udržoval přátelské styky s řadou lékařů, věhlasných profesorů, je někdy označován za lazebníky i felčary. Nejspíše se jedná o doklad přetrvávajících vzpomínek a zkušeností z dětství a mládí.

²²⁸ O proměně vnímání a statutu lékařské péče také Karel ČERNÝ, *Jazyk nemoci či nemoc jazyka? Aneb tři příběhy o problematice dějin medicíny*, in: D. BLŮMLOVÁ – P. KUBÁT a kol. (edd.), *Čas*, s. 91–99.

²²⁹ Dřívější nauka o léčivech byla udržována na univerzitách jako učební předmět. Teprve po polovině 19. století se stává plnohodnotnou vědou. Blíže J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 650.

²³⁰ TAMTÉŽ, s. 662.

²³¹ Dagmar BRONCOVÁ (ed.), *Historie farmacie v Českých zemích*, Praha 2003, s. 64.

²³² SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

gramotní obyvatelé seznámit nejen s nakažlivými nemocemi, ale i s obranou proti nim. Lze se domnívat, že za sepsáním této zprávy stálo i několik lékařů. Samotný starosta byl jistě osobou vzdělanou, ale myšlenka plného autorství by mohla být zpochybněna. Byla vytvořena hypotéza, že tento činitel zkompletoval výroční zprávy lékařů, hygieniků a dalších odborných pracovníků. Z těchto důvodů je možné s pramenem pracovat a není potřeba vyvracet vypovídající hodnotu. Nejenže se zpráva zmiňuje o celkových počtech zemřelých, ale také rozebírá nemoci, které v uplynulých letech Cheb ohrožovaly.²³³ U každého onemocnění je uveden název, pod kterými se vyskytuje, počet nakažených a také preventivní opatření. Z tohoto hlediska je v podstatě nemožné určit jisté autorství, jelikož je celá zpráva psána v ich-formě. Právě popis nemocí a jejich prevence ukazuje prosazování závěrů lékařů, kteří operují s vlastními zkušenostmi, které se odrážejí právě ve výroční sanitární zprávě.

Již zmiňovaný pramen reflektující 19. století hovoří o postupném prosazování boje proti nakažlivým onemocněním. Lékaři přestali pátrat a psát o nápadných projevech nemocí, ale soustředili se na nebezpečné projevy epidemií.²³⁴ Bylo potvrzeno, že jako hlavní příčinu lze označit bakterie. Ty jsou ve vzduchu i v půdě. Do těla vznikají vdechováním a způsobují nakažení. K infikování může podle odborníků dojít i po doteku nemocného.²³⁵ Dr. Louis Gschier spatřuje nejlepší opatření v dezinfekci. A to nejen lidí, ale také obydlí, oblečení a postelí. Uvádí velký počet dostupných dezinfekčních prostředků – například bor, chrom a chlor a jejich soli byly již na konci druhé poloviny 19. století známy jako antiseptika. Sám přiznává, že dezinfekce obydlí je nadměru náročná, jelikož zanechává skvrny. To mohlo znamenat velkou překážku při využití asanačních přípravků v interiérech. Otázkou zůstává, do jaké míry bylo tehdejší obyvatelstvo ochotno obětovat estetické pojetí domácnosti kvůli možné nákaze. Samozřejmě, že se dá uvažovat pouze o městské populaci. Jen těžko si lze představit pronikání prevence do vesnického prostředí. Druhý faktor představuje vliv teplot na organismus. Suché teplo by lidé měli přečkávat pokud možno ve vodě.²³⁶

²³³ Konkrétně se hovoří o neštovicích, spalničkách, spále, tyfu, černém kašli, záškrtu, úplavici, horečce omladnic, chřipce a choleře.

²³⁴ J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 660.

²³⁵ Hluboko do druhé poloviny 19. století byly vedeny vleklé spory ohledně změn v tělesných dutinách. Nebylo již možné postupovat pouze poklepem a poslechem. Přední zásluha za přesnější diagnostiku patří vídeňskému lékaři Josefu Škodovy, který stanovil přesnou fyzikální povahu vyšetřovacích metod. TAMTÉŽ, s. 656–657.

²³⁶ Ve sledovaném období dochází k velké změně v myšlenkovém světě. Lidé se konečně přestali bát vody. Začalo se prosazovat léčení pomocí vody v nejrůznějších způsobech vnitřně i zevně – polévání studenou vodou, rozmanité koupele ve vodě sladké, mořské, minerální, rašelinách a bahnech. Obrat ve vnímání otevíral cestu oblíbenosti lázeňských pobytů.

Velké mrazy prý ubírají životní energii. Výpověď současně dokazuje výše uváděné závěry týkající se sezónních projevů úmrtí. Kromě doporučení a dezinfekce jsou zde uvedeny i opatření týkající se čisté vody a kanalizace.²³⁷ Právě ta měla pro kvalitu života ve městě nedozírné následky. Díky odtoku nečistot bylo možné zabránit šíření infekcí hlavně v letních měsících.

Po přečtení pouček a rad v případě používání dezinfekcí, působí postupy podrobným dojmem. Autor této statě se ve druhé části zaměřil převážně na zacházení s náčiním denní potřeby, které přišlo do styku s infikovanou osobou. Pro ukázkou bylo vybráno nakládání s lůžkem nemocného: *„Ložní, osobní a jiné prádlo, stejně tak i šaty, které mají být vyprány, bude s nimi s opatrností, aby se nerozprášily bacily, zacházeno, proto musí být při třídění namočené v jednocentním roztoku čistící, krystalické karbolové kyseliny. V roztoku nechat ležet 24 hodin, pak kuchyňským louhem spařit, potom vyprat a jako každé jiné prádlo ošetřit. Postel bude omyta roztokem karbolové kyseliny, stejně tak i nemocným používané potřeby, jako nůž, lžíce, sklenička na pití, talíř atd., které budou položeny mimo to ve vroucí vodě. Touto kyselinou budou také umyty podlaha a další předměty ze dřeva. Náplň postele, jako polstrování, potahy, lůžkové čalounění, matrace, ložní přikrývka budou vydatně postříkány jednocentním roztokem kyseliny karbolové, aby se zamezilo rozprášení, a pak buď v bytě, nebo ještě lépe v nějaké dezinfekční krabici s vodní párou dezinfikovány a pak větrány.“*²³⁸ Předložený text dostatečně demonstroval kvalitu informativního materiálu. Pokud byla populace zastižena virově přenosným onemocněním, měla dostatek náležitých pouček, jak postupovat v zabránění šíření a likvidaci. Nezodpovězenou otázkou zůstává, zda návody našly uplatnění i v praxi.

Jak již bylo uvedeno v předešlé kapitole, ve sledovaném období nebyla prokázána na základě historicko-demografického výzkumu žádná mortalitní krize. Z toho důvodu by se mohlo zdát, že chebská oblast nebyla epidemiemi nikdy nezastižena a preventivní opatření byla účinná. Opak je pravdou. V osmdesátých letech 19. století se šířila cholera. Obecně lze konstatovat, že epidemie slouží ke zlepšování preventivních opatření, což může opět doložit přelom století.²³⁹ Díky vakcinaci a dalším moderním technologiím došlo k velkému ovlivnění i v Chebu a okolních obcích.

²³⁷ K velké výstavbě došlo v Chebu až roku 1884. Velký příliv obyvatelstva do měst zapříčinil zvýšené hromadění odpadních látek, a tím i znečištění půdy a podzemní vody.

²³⁸ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

²³⁹ Blíže k otázce epidemické situace na přelomu století Lukáš FASORA, *Epidemie břišního tyfu na Moravě a jejich prevence v letech 1881–1913. (K otázce zásobování obyvatel Moravy kvalitní pitnou vodou)*, ČMM 121, 2002, s. 47–81.

Jen stěží je možné si představit, jak by zdravotní stránka populace bez nich vypadala a jaký by byl projev mortality.

Výše uvedený pramen nastínil ideální stav. Po přečtení poučení si lidé uvědomili hrozbu a začali jednat. To bohužel nebylo tak jednoduché. Důsledné dodržování osobní hygieny, propagované lékaři oslovovalo sice stále větší okruh populace, ale dlouho naráželo na nedostatečný přístup k vodě a nedokonalou kanalizaci.²⁴⁰ Voda se složitě donášela z kašen a „plýtvání“ každodenním koupáním bylo nemyslitelné. Koupel jednou týdně byla hluboko do 20. století považována za dostatečnou. Častější mytí souviselo s určitými chorobami – např. s planými neštovicemi. Problém nepředstavovalo jen zásobování vodou, ale také její kvalita. Evropa již nebyla sužována morovými epidemie, ale špatná voda byla pravidelnou příčinou propuknutí tyfu. Prosazování kanalizace naráželo také na překážky. Výraznější rozšíření hygieny mezi všechny vrstvy obyvatelstva bylo možné právě díky technicko-zdravotnímu zařízení k udržování komunální čistoty odvodem odpadních látek spojených se životem a činnostmi člověka.

IV. 3. Zdravotní pojištění ve světle normativních pramenů

Nejen prevence a osvěta byly důležité, ale i řečeno moderním jazykem sociální jistoty. Nejvýraznější změnou, která ovlivnila systém zdravotní péče a umožnila její poskytnutí mnohem širším vrstvám obyvatelstva než dříve, bylo vydání říšských zákonů o povinném úrazovém a nemocenském pojištění dělnictva z let 1887 a 1888.²⁴¹ Podle druhého ze zákonů měli zaměstnanci průmyslu, živností a obchodu v případě nemoci nárok na bezplatné ambulantní nebo nemocniční ošetření, léky a navíc na nemocenskou podporu ve výši 60% mzdy po dobu půl roku. Výši pojistného platili ze dvou třetin zaměstnanci a z jedné třetiny jejich zaměstnavatelé. Od roku 1917 bylo pojištění rozšířeno i na rodinné příslušníky pojištěnců. České země se tak v tomto ohledu dostaly v rámci habsburské monarchie na čelné místo mezi evropskými státy.²⁴² Byla zakládána celá řada podpůrných, závodních a živnostenských pokladen.²⁴³

²⁴⁰ M. LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Hana DOUŠOVÁ, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století I. Dějiny hmotné kultury*, Pardubice 2001, s. 97.

²⁴¹ Blíže P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny*, s. 128.

²⁴² TITÍŽ, *Pražské špitály*, s. 92.

²⁴³ Zvláštní místo mezi těmito institucemi, kromě bratrských hornických pokladen, zaujímalo pojištění železničářů.

V předlitavské části monarchie byl hlavním iniciátorem nové sociální politiky ministerských předseda Eduard Taafe.²⁴⁴

Od 21. října 1880 fungoval i v Chebu První všeobecný spolek pro podporu v nemoci (Der erste allgemeine Kranken–Unterstützungs–Verein). Každý člen platil měsíčně 15 krejcarů a v případě onemocnění získal týdně podporu ve výši od tří zlatých. O dva roky později, 7. května, byl založen Druhý spolek (Der zweite allgemeine Kranken–Unterstützungs –Verein). Zde byl placen měsíční poplatek také ve výši 15 krejcarů a podpora činila týdně od jednoho do tří zlatých. Podle činností spolků první čítal roku 1890 330 členů a vyplatil 890 zlatých a 60 krejcarů. V tom samém roce měl druhý spolek 92 členů a vyplatil 136 zlatých a 37 krejcarů.²⁴⁵ Situace ve sledovaném období se jeví srovnatelnou s výše uvedenými všeobecnými závěry. Podpora zaměstnanců v nemoci se samozřejmě také odráží v případném počtu úmrtí. Hlavní tezi zde představuje podstata sociálních jistot. Pokud zaměstnanec, resp. člen spolku měl zajištěno, že v případě onemocnění nezůstane bez příjmu, bylo pro něj jistě dostupnější věnovat dostatečný čas uzdravení. V případě, že by nedostával nic, byl odkázán pouze na svůj výdělek a nemohl si dovolit zůstat doma.

Archivní materiál odkryl úspěšnost léčby v chebské nemocnici. Lze se domnívat, že i faktor sociálních jistot zapříčinil zkvalitnění služeb. Obyvatelstvo se nemuselo bát navštívit lékaře, jelikož léčba byla hrazena spolkem. Díky zjištěným počtům je tedy možné prokázat souvislost mezi pojištěním a úspěšností léčení (tabulka č. 14). I když zjevně nejsou postiženy všechny případy, ale i tak byl zaznamenán vysoký počet vyléčených. Podrobný výčet také potvrdil domněnku o rozdílech mezi pohlavími. Hlavní hypotéza v tomto případě vycházela z předpokladu, že většinový podíl členů spolků tvořili muži. Z důvodu stabilních jistot si mohli dovolit navštívit nemocnici. Ženy vyhledávaly odbornou pomoc jen v minimálních případech. Dalším vysvětlením by byla větší nemocnost mužů než žen. Tento závěr historicko-demografický výzkum nepotvrdil, proto je možné spokojit se s vysvětlením o sociálních jistotách, které přinesly vymoženky moderní doby.

²⁴⁴ L. NIKLIČEK, *Historie provokující současnost aneb proměny nemocného pojištění v letech 1888–1938*, *ĎaS* 15, 1993, s. 24–25.

²⁴⁵ SOKA Cheb, *Sanitätsberichte*.

Tabulka č. 14

Měsíční pohyb počtu pacientů v chebské nemocnici v roce 1890

MĚSÍC	MUŽI		ŽENY		CELKOVÝ POČET
	Počet	%	Počet	%	
Leden	92	66,2	92	33,8	139
Únor	72	68,6	72	31,4	105
Březen	77	67,5	77	32,5	114
Duben	56	55,5	56	44,5	101
Květen	66	66,0	66	34,0	100
Červen	67	56,3	67	43,7	119
Červenec	48	51,1	48	48,1	94
Srpen	68	66,7	68	33,3	102
Září	48	56,5	48	43,5	85
Říjen	48	62,3	48	37,7	77
Listopad	75	64,1	75	35,9	117
Prosinec	61	60,4	61	39,6	101
CELKEM	778	62,0	476	38,0	1254

Tabulka č. 15

Celková úspěšnost léčby pacientů v chebské nemocnici v roce 1890*

Z TOHO	MUŽI		ŽENY		CELKEM	
	Počet	%	počet	%	počet	%
Vyléčeno**	598	78,8	328	71,5	926	76,0
Polepšeno***	48	6,3	34	7,4	82	6,7
Nevyléčeno	25	3,3	17	3,7	42	3,5
Zemřelo	88	11,6	80	17,4	168	13,8

*Údaje jsou závislé na celkových počtech tabulky č. 3.

**Pacient byl propuštěn z nemocnice zcela bez příznaků onemocnění, se kterým se do nemocnice přišel léčit.

***Zdravotní stav pacienta se zlepšil, ale nebyl zbaven všech příznaků onemocnění.

Předkládaný text měl za úkol ukázat pokrok moderní doby. Tato problematika není doposud literaturou reflektována. Byla vytvořena hypotéza, že pro odhalení komplexního pohledu ji není možné vynechat. Stále se hovoří o prodlužování střední délky života, ale jaký vliv měla prevence a vývoj medicíny na mortalitní projevy? Na příkladech z mikrohistorické oblasti Chebu bylo možné interpretovat nedocenitelný pramen sanitárních nařízení. Nejenže obsahuje poučky pro obyvatelstvo, ale také rekapitulaci dalšího roku chebské populace. Lze konstatovat, že ti, kteří měli zájem o získání informací týkající se jejich zdraví, je mohli snadno dohledat. Díky tisku nebylo v rozšíření kromě gramotnosti žádných překážek. Do jisté míry fungovalo ústní šíření osvěty. Proto byla vytvořena hypotéza, že právě zlepšující se situaci na sklonku století je odrazem preventivních opatření, která se ve společnosti začala pomalu projevovat.

Do souvislostí byl dán růst počtu obyvatelstva a šíření infekcí. Po zrušení poddanství roku 1848 byla města přeplněna. Vesničané zde hledali snadnější způsob obživy. Migrace populace zapříčinila nedožité následky také pro zvýšení počtu nemocných a na úmrtnost. Nejenže se hromadily odpadky, které byly plné bakterií, ale také docházelo ke znečišťování půdy. Pronikání škodlivin se neubrání ani spodní voda. Řešení mohla přinést výstavba kanalizace. V Chebu přistoupili radní k tomuto kroku až roku 1884 (příloha č. 4). Nejenže důležitost reflektuje nejednou zmíněné sanitární nařízení, ale také Jan Klecanda. Díky tomu lze předpokládat, že si lidé druhé poloviny 19. století plně uvědomovali význam výstavby. Jen nezávadná půda a pitná voda mohla zabránit šíření a vůbec propuknutí choleroých a tyfových epidemií. Právě hrozba cholery na počátku 80. let 19. století v okolí Chebu byla posledním impulzem pro začátek výkopových prací. Nejprve byla vykonávána asanace, posléze se přistupovalo k řádnému provádění dezinfekce vlastního obydlí. Normativní pramen sice hovoří o rozšíření hygienických přípravků, nicméně otázkou zůstává, jaká byla praxe. Ideální stav byl nastíněn, ale nelze se domnívat, že by lidé byli natolik uvědoměli a nechali si zasahovat do svých domovů. Vždyť se zde odehrávaly pouze „pěkné“ události. Nevhodné projevy umírání spojené se zápachem a únikem tělních tekutin nebyly žádoucí. Proč by tedy mělo docházet k dezinfekci? Tuto starost převzaly specializované instituce.

Druhá polovina 19. století odstartovala nový náhled v myšlení lidí. Nebylo více žádoucí, aby členové rodiny umírali doma ve své posteli. Postupně se rodí odsouvání za zdi nemocnic. Smrt se stává něčí nepatřičným, ohavným, nechtěným. Již v této době

má být odstraněna z podvědomí. Úplnou tabuizaci přinese století následující. Projevování hlubokých citů není namístě. Silný člověk je ten, kdo se vyrovnává s odchodem blízké osoby v tichosti svého nitra. Lékaři se stávají posli smrti. Oznamují umírajícímu, že nemají další naděje. V dřívějších dobách to byl úkol rodinných příslušníků. Člověk se dostává do nekonečného klamu. Okolí předstírá, že se nic neděje, že jistě dojde k uzdravení. A na druhé straně umírající nepřiznává vědomí svého skonu rodině. Není možné rozhodnout, zda se jedná o logický vývoj nebo uměle vytvořenou představu. Nejbližší se domnívají, že nemocnice přinese pacientovi nejlepší péči. Z materiálního hlediska jistě. Ale co city? Emoční stránka je zcela vynechána a člověk 19. století umírá v osamocení. Společnost mu přináší chladné přístroje.

Vystoupilo několik faktorů, které zapříčinily modernizaci zdravotnictví. Časté provádění pitev odhalilo příčiny úmrtí, a tím i cesty prevence jejich vzniku. Tělní tekutiny přestaly být ve vnímání lékařů rozhodující. Objev buněk zapříčinil nové možnosti diagnostiky. Každodenně se v nemocnicích vykonávaly operační zákroky, které souvisí s patologickou praxí. Nemocniční personál se rozrostl a odborně se kvalifikoval. Vybavení bylo nadmíru uspokojivé. Všechny podmínky pro nekončící boj lékařů se Smrtí byly nastaveny. Je nutné nemocného klinicky udržovat při životě? Od pradávna se věřilo v osud. Memento mori bylo stále na očích. Na okamžik smrti měli být lidé náležitě připraveni. Každý člověk měl od narození určeno, jak dlouho bude moci pobývat na tomto světě. Nikdo nevěděl dne, ani hodiny. Umělé prodlužování života se může jevit v rozporu s morálkou. Lékaři chápou každé úmrtí jako prohranou bitvu.

Díky archivnímu materiálu bylo možné odkrýt statistiku úspěšnosti léčby. Téměř 80% pacientů chebské nemocnice bylo zcela vyléčeno. Na první pohled by se mohlo toto číslo jevit jako nadmíru uspokojivé. Opak je pravdou. Procento úmrtí v nemocnici je natolik vysoké, že předčí i operativní úspěchy. Obecně lze konstatovat, že prezentované závěry ukazují, nakolik se rozšířila praxe odkládání umírajících do nemocničního zařízení. Na počátku kapitoly byl zadán úkol odhalit vliv prevence. Prostudováním normativních pramenů byl doložen i jiný aspekt. Není na místě posoudit, zda patří zcela do vymezeného tématu. Jisté je, že bylo možné demonstrovat nejen modernizaci zařízení a disciplíny samotné, ale také posun myšlenkového světa populace.

Jisté zůstává, že obyčejní lidé museli být fascinováni medicínským pokrokem. Významné změny poznamenala i dobová literatura. Konkrétně se jedná o souhrnné dílo Jana Klecandy, které se zabývá nejen politickými událostmi 19. století, ale i faktory ovlivňujícími každodenní život. Kniha byla vydána roku 1902. Z tohoto důvodu se jedná o zcela unikátní pramen reflektující změny vnímání. Autor se netají obdivem velkých vynálezů, které jsou dodnes prospěšné. Práce s tímto textem pomohla doložit, že sledované období je zásadní pro vývoj vědních oborů. Analýza zjištěných jevů napomohla k vytvoření konkrétnější představy o vzájemném vztahu ovlivňujících faktorů. Nejenže seznamuje čtenáře s klíčovými objevy sledovaného období, ale také vytváří vlastní prognózy vývoje jednotlivých lékařských disciplín. Z pohledu dnešního čtenáře jsou jeho myšlenky až vizionářské.

Na problematiku bylo nahlíženo snad ze všech možných úhlů. Byla zodpovězena otázka modernizace medicíny. Postupné sbližování nevěřící generace a lékařů bylo umocněno drobnými úspěchy. Zvyšování kvalifikace a získávání praxe přineslo prospěch i obyčejným lidem. Po zranění končetin nebylo definitivním závěrem zmrzačení. Zvyšování naděje přežití operace se stalo standardem. Dříve neléčitelná onemocnění představovala ve druhé polovině 19. století běžnou praxí. Moderní přístupy se osvědčovaly v každodenním vykonávání zákroků. Pacient nebyl již více ohrožován smrtelnou infekcí a nebyl sužován nesnesitelnou bolestí. Objevy učiněné převážně v západní Evropě přinesly prospěch celému světu. Vlastní stanovisko zastává již výše zmiňovaný Jan Klecanda, který hovoří o myšlenkových projevech obyvatelstva města: *„Moderní nemocnice přestaly být místem hrůzy, kam by nemocný vstupoval s odporem, ale staly se nejenom ústavami vědeckými, nýbrž i humanitními.“*²⁴⁶

Zásadní z hlediska nazírání na problematiku nemocniční péče se jeví sociální jistoty. Často finančně nedostupná lékařská pomoc se díky pravidelnému placení poplatků stala zcela běžnou záležitostí. Pracující lidé měli záruky, že v případě onemocnění bude postaráno o jejich živobytí. Podpora spolku jistě přinesla větší zaplnění nemocničních čekáren. Díky komparativním pramenům bylo možné odkrýt i rozdíly mezi pohlavími. Ženy, které často pracovaly doma, neměly prostředky pro zaplacení příspěvků. Tento fakt se odráží i v počtech léčených pacientek. Právě výsledné znázornění potvrdilo hypotézu o nedožrání vlivu zdravotního pojištění na míru úmrtnosti.

²⁴⁶ J. KLECANDA, *Devatenácté století*, s. 672.

I když výše uvedené připomínky dokládají mnoho důvodů, proč by měla být míra úmrtnosti snižována, není možné dnes s jistotou konstatovat, na kolik byla populace ovlivněna prevenčními opatřeními a také lékařskou péčí samotnou. Tato skutečnost by mohla být odhalena pouze náhledem do pramenů osobní povahy. Jisté zůstává, že sami lidé si uvědomovali hygienické zásady. Jak jinak si lze vysvětlit stěhování hřbitovů za hranice měst. Nebylo již více přípustné přihlížet k znečišťování podzemních vod hnilobnými procesy mrtvol. Šíření bakterií si uvědomovali nejen vzdělanci. Během druhé poloviny 19. století našla medicína v úzké spolupráci s řadou přírodních věd účinné zbraně proti různým chorobám. To se projevilo i v celkovém zlepšeném zdravotním stavu populace, i když proti mnohým onemocněním zůstávala nadále bezmocná. Vážnost lékařských věd v laické veřejnosti pak stoupala úměrně s jejich objevy, které přinášely úlevu a uzdravení milionům pacientů na světě. Problematika vlivu prevence a vývoje medicíny na mortalitní projevy zůstává i nadále zcela mimo zájem badatelů. Důležitost, se kterou by se k ní mělo přistupovat, ukázalo i několik výše uvedených argumentů.

V. EXKURZ DO ETNOGRAFICKÉ A FOLKLÓRNÍ PROBLEMATIKY SMRTI A POHŘBU NA CHEBSKU DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ

Etnografie a folkloristika zaznamenala ve sledovaném období rozmach. Vývoj vědní disciplíny souvisí s hlasitou manifestací národních kořenů. Nejen historie, ale i studium lidových zvyklostí je neodmyslitelně spjaté s procesem národního obrození. Kraj Chebska představuje hned z několika faktorů unikum. Nejedná se pouze o silně působící německý vliv,²⁴⁷ ale také o krajní izolovanost od zbylé části Čech. Jakési pomyslné oddělení západního cípu dnešní republiky od českého živilu bylo odstraněno až koncem druhé světové války. Chebsko reprezentovalo významnou národopisnou oblastí a vedle Chodska náleželo k nejdříve objeveným etnografickým regionům v Čechách. Jeho hranice je možno zhruba vymezit podle specifických znaků chebské tradiční architektury venkova okrajovými lokalitami Tři Sekery, Mariánské Lázně. Lázně Kynžvart, dále severozápadním úpatím Slavkovského lesa a obcemi Kostelní Bříza, Loket, Vřesová, Krajková, Luby, Skalná a Skalka. Centrum oblasti se nacházelo v okolí Chebu a Františkových Lázní. Specifika místní německé kultury venkovského lidu se začala projevovat od poslední třetiny 18. století hlavně ve smyslu lidových a nábytku, keramiky, podmaleb na skle i rázovitého kroje, bohatých obyčejů, hudebního folkloru i nářečí.²⁴⁸ Sami obyvatelé si poměrně záhy začali uvědomovat, že v řadě kulturních projevů, zvláště v charakteru, výzdobě a uspořádání rolnické usedlosti, v odívání, v lidových obyčejích, ve výtvarném i hudebním projevu a v neposlední řadě v nářečí se odlišují od sousedních oblastí. Postupně se u nich vytvářelo vědomí o příslušnosti k chebskému regionu.²⁴⁹ Duchovní projevy kultury včetně dialektu odešly s Němci. U nich lze stále vypořadovat silné regionální povědomí, i když žijí mimo Chebsko více než půl století. Vědomí oblastní příslušnosti se projevuje v bohaté činnosti krajanských spolků, v zachování některých tradic včetně nošení chebských krojů při slavnostních příležitostech a v neustálém přímém kontaktu s rodným krajem.²⁵⁰ Snaha o zachování staroněmeckých tradic je patrná na našem území

²⁴⁷ Blíže Jiří HORÁK – Karel CHOTEK – Jindřich MATIEGKA (edd.), *Československá vlastivěda. Řada II, Národopis*, Praha 1936, s. 341–381.

²⁴⁸ Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I*, Praha 2007, s. 297.

²⁴⁹ Josef VAŘEKA, *Chebsko. Vznik a vývoj etnografického regionu*, Sborník Chebského muzea (dále jen SCHM) 7, 1999, s. 45.

²⁵⁰ S. BROUČEK – R. JEŘÁBEK, *Lidová kultura*, s. 297–298.

dodnes,²⁵¹ i když vysídlením Němců ze Sudet po roce 1945 Chebsko jako etnografický region zaniklo.

S popularitou vědního oboru je spojeno i vytvoření periodik. Pro oblast Čech a Moravy je z hlediska bádání etnografických a folklorních témat zásadní časopis *Český lid*. První číslo vyšlo v září roku 1891. Jeho vznik byl podpořen oblibou velkých výstav v 90. letech 19. století (Zemská jubilejní výstava 1891,²⁵² kde velký ohlas zaznamenala expozice *Česká chalupa*²⁵³ a Národopisná výstava československá 1895). U vzniku stál Čeněk Zíbrt, který vedl sekci kulturní historie a etnografie a Lubor Niederle pro archeologii a antropologii. Časopis se záhy stal předlohou pro vznik a vydávání dalších historických a národopisných periodik. Po důkladném prozkoumání jednotlivých ročníků nebyly zjištěny žádné články či pojednání, které by mohly být použity v rámci komparativní metody.²⁵⁴ Téma smrti není z periodika vyloučeno, ale oblasti Chebska se v tomto časopise nikdo nevěnoval.

Příspěvky byly vytěženy i Alexandrou Navrátilovou,²⁵⁵ která věnovala smrti a umírání nemalou část své publikace.²⁵⁶ Po zhodnocení obsahové stránky knihy bylo usouzeno, že nepředstavuje příliš vhodný opěrný bod pro studium krajových specifik. Není namístě posuzovat práci z hlediska formální, ale pro čtenáře je velmi nepřehledné autorčino stanovisko v používání terminologie a i časového zařazení. Při studiu jednotlivých otázek týkajících se přechodových rituálů často používá příkladů z dob dávno minulých i přítomných. Chápání fenoménů prakticky chybí zcela. Nejenže pracuje s neúplnou pramennou základnou, ale také mísí poznatky z různých krajů a vydává je za aplikovatelné na celé území naší země. Jelikož chybí jakákoliv komparace s jinou literaturou, nemůže se opřít o žádné pevné základy svých tvrzení.

²⁵¹ Z pozice příkladu stále živého německého odkazu na území západních Čech shledávám vydávání periodik. Za hlavního a dobře známého zástupce považuji *Egerer Zeitung für die Heimatvertriebenen aus dem Stadt- und Landkreis Eger. Neues und Altes aus der Stadt Königsberg und Umgebung*. Časopis je vydáván již 60. ročníkem v Amberku a je rozeslán po celém Německu. Vychází jednou měsíčně.

²⁵² Blíže Milan HLAVÁČKA, *Jubilejní výstava 1891*, Praha 1991.

²⁵³ Chalupa obsahovala výstavu zaměřenou na český venkov. Etnografická expozice inspirovala řadu návštěvníků k jejímu napodobování a obecně k zájmu o předměty denní potřeby venkovského lidu.

²⁵⁴ Časopis reflektuje mnoho článků s tematikou smrti. Většinou se jedná o jiné časové období. Např. František DOMORÁZEK, *Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu*, *Český Lid* (dále jen ČL) 4, 1895, s. 241–244; František KOŠÁK, *Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách, v pověstech a obyčejích lidu na Rokycansku*, ČL 8, 1899, s. 194–198; Karel PROCHÁZKA, *Pohřeb na Stražecku*, ČL 12, 1903, s. 316.

²⁵⁵ Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 143–340.

²⁵⁶ Na některé omyly upozornila i Michaela Melkesová v recenzi publikované v časopise *Historická demografie*. Nejčastěji bývá vytýkána absence jakékoliv mezioborové spolupráce. Alexandra Navrátilová ukazuje pouze etnografický pohled. Velký nedostatek spočívá také ve výběru pramenů. Práce pouze s literaturou a nevyužití jediného archivního materiálu je z hlediska dnešní vědy absolutně nedostačující. Více HD 28, 2004, s. 209–215.

I když se práce tváří jako komplexní a pro začínajícího badatele nepostradatelná, přečtení prezentovaných článků na stránkách časopisu *Český lid*, přináší ucelenější pohled a názor na studovanou problematiku. Pro získání rámcových znalostí a vpravení se do problematiky je dostačující.

Studium článků odhalil i na místní národopisná periodika, která v Chebu vycházela. Ve druhé polovině 19. století dochází ke vzniku dvou časopisů, které stále stojí v popředí zájmu badatelů. Jmenovitě se jedná o *Egerer Jahrbuch*²⁵⁷ a *Unser Egerland. Blätter für Egerländer Volkskunde*.²⁵⁸ Po podrobné analýze jednotlivých ročníků a vytvoření vlastní databáze příspěvků byly nalezeny čtyři články, ze kterých bylo možné čerpat informace i inspiraci.²⁵⁹ Všechny jsou psány v němčině. Hlavním cílem této kapitoly není nastínit regionální rozdíly a na základě komparace nalézt společné prvky. Doposud nebylo vydáno odpovídající pojednání o tohoto přechodovém rituálu jako celku.²⁶⁰ Proto bylo přistoupeno k pokusu o stylistický překlad, který představuje stěžejní podíl na výsledném pojetí. Přístup byl zvolen z několika důvodů. Nejenže vychází z potřeby odhalit opomíjené odvětví, ale také vědomí nemožnosti vyvádění zásadně nových a omračujících závěrů.²⁶¹ Ucelenou syntézu z hlediska výzkumu folklórních tradic představuje práce Lorenze Schreiner, ²⁶² která není zdaleka tak bohatá na informace jako stať otištěné v chebských periodikách. Pro úplný výčet musí být také zmíněna. Největší zásluhu tohoto díla byla shledána v použití dobových výrazů v egerlandštině. Celá práce vychází

²⁵⁷ Vydáván v letech 1871–1930.

²⁵⁸ Vydáván v letech 1897–1947. Národopisný výzkum a propagace Chebska jako etnografického regionu vrcholila v pilné badatelské činnosti spisovatele, knihovníka, muzejníka a vlastivědného pracovníka Aloise Johna (1860–1935), který se soustavně zabýval historií, vlastivědou a národopisem tohoto kraje. Roku 1897 v Chebu založil chebský národopisný spolek *Verein für Egerländer Volkskunde* s časopisem *Unser Egerland*.

²⁵⁹ Johan BACHMANN, *Egerländer Totenbräuche*, *Unser Egerland* (dále jen UE) 9, 1905, s. 28–33; Týž, *Egerländer Volksbräuche*, *Egerer Jahrbuch* 36, 1906, s. 207–219; Alois FIETZ, *Begräbnis Bräuche in einigen Orten der Jechnitzer Sprachgrenze*, UE 9, 1905, s. 15–16; Josef HOFMANN, *Egerländer Begräbnis aus der Zeit um 1860*, UE 21, 1917, s. 33–34.

²⁶⁰ U příležitosti zahájení výstavy etnografické expozice s lidovým uměním Chebska v předhradí ve stodole na hradu Seeberg byla vydána neobjemná brožura. Kromě základních údajů o chebském venkově, lidové architektuře, uspořádání dvora a charakteru jednotlivých budov, se autor věnuje také kroji a přechodovým rituálům. Pro hlubší výzkum není pojednání určeno. Blíže Stanislav MACEK, *Chebský venkov v 19. století. Hrad Ostroh-etnografická expozice*, Františkovy Lázně 1995.

²⁶¹ Blíže k problematice Josef MACEK (ed.), *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*, Praha 1968; Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941, s. 228–245.

²⁶² L. SCHREINER, *Eger und das Egerland, Volkskunst und Brauchtum*, München 1988, s. 366–371.

z velkolepého počínu z poloviny dvacátých let 19. století²⁶³ chebského magistrátního rady Johanna Sebastiana Grünera.²⁶⁴

V. 1. Znamení blízké smrti tradující se v oblasti Chebska

Vztah mezi lidským bytím a přírodními úkazy vždy představoval neoddělitelnou součást lidového myšlení, které bylo ovlivněno představou, že osud lze zvrátit. Obecně lze znamení blížícího se skonu rozdělit na vztahující se k přírodnímu prostředí, počasí, změně vzhledu člověka, tajemným úkazům, věštbám a snům.²⁶⁵ Na Chebsku byla reflektována převážně ta, která odrážela zlá znamení.²⁶⁶ Patřilo k nim náhlé zastavení hodin, spadlé zrcadlo, popraskávající nábytek, houkající sýček, zakokrhání černého kohouta, černá housenka – chlupatá lezoucí přes cestu.²⁶⁷ Kráková slepice a vyjící pes také odkazovali na úmrtí v domě svého majitele. Poté co byla mrtvola vynesena z domu, hodil jeden z členů rodiny za sebe sklenici, která se používala pro svěcenou vodu. Pokud se nerozbila, tak se přihodilo během roku nový případ úmrtí. Měla-li kůrka vánoční housky trhliny, jak se nazývalo pšeničné pečivo zhotovené ve formě na chléb, nastalo také úmrtí. Čí hlava nebyla viděna při konání večerní modlitby vánočního večera, ten zemřel během příštího roku, právě tak ten, který jmenovaného večera našel první otevřený prázdný oříšek nebo při půlení prvního jablka rozkrojil semínko. Potkal-li první muž pohřební průvod, tak zemřela dříve než muž z vesnice. Když zemřela dříve žena, tak jej potkala před mužem.²⁶⁸

Bohatý výčet pověr demonstroval představivost obyvatelstva. Lze uvažovat, že ve druhé polovině 19. století se udržela převážně ve vesnickém prostředí. Měšťanská společnost začala být stále více ovlivňována modernizací vědy a racionálními přístupy. V tomto světě nebyl již prostor pro „babské povídačky.“ Přestala víra spojená s předzvěstí blízké smrti působit na mentalitu středních vrstev? Není možné se domnívat, že by se vytratila zcela. Dodnes se hovoří o spojitosti se zastavením hodin či prasklým zrcadlem. Sledované období přináší i nové vnímání smrti samotné. Dochází

²⁶³ Johann Sebastian GRÜNER, *Über die ältesten Sitten und Gebräuche der Egerländer*, Marktredwitz 1974.

²⁶⁴ J. S. Grüner (1780–1864) byl přítelem Johanna Wolfganga Goetha, hraběte Kašpara Sternberka a posledního chebského kata Karla Hussa. Svým odkazem patří mezi nejvýznamnější postavy chebského kulturního života.

²⁶⁵ SROV. A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození*, s. 180–184.

²⁶⁶ SROV. J. MACEK (ed.), *Československá vlastivěda III*, s. 251; Jan Karel HRAŠE, *Pověry o předpovídání smrti*, ČL 6, 1897, s. 476–477; Matěj KOLÁŘÍK, *Lidové věštby o smrti*, ČL 31, 1931, s. 172–173; František NERAD, *O umírajících a mrtvých. Pověry sebrané v Jesenicích u Sedlčan*, ČL 4, s. 536; Josef ŽÍPEK, *Pověry, obyčejy o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku*, ČL 4, s. 534–535.

²⁶⁷ S. MACEK, *Chebský venkov*, s. 10.

²⁶⁸ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 218–219.

k vytěsnění myšlenek a postupné tabuizaci. Z uvedeného důvodu lze hovořit i o neúprosném potírání lidových představ.

V. 2. Poslední věci člověka. Urovnání pozemských záležitostí

Umírání bývalo veřejnou záležitostí. Rituály s ním spojené měly člověku pomoci se vyrovnat se světem v rovině náboženské i světské. Bylo žádoucí, aby byl člověk před svým skolem smířen s Bohem, rodinou a obcí. Při blížícím se úmrtí se u lůžka scházeli k modlitbě příbuzní, volal se farář k poslední svátosti. Přitom se s napětím sledoval kouř svící. Šel-li ke dveřím, znamenalo to smrt. V opačném případě se umírající zase „dostal na nohy.“²⁶⁹ Umírající se loučil s rodinou a přáteli, které žádal o odpuštění. Již před smrtí bylo třeba usmířit se s pozůstalými členy rodiny a obce, rozhodnout o uplatnění poslední vůle, požehnat dětem, splatit dluhy, vzájemně odpustit vědomá i nevědomá ublížení. Model přetrval s drobnými úpravami již od středověku.²⁷⁰ Předcházela-li skonu delší nemoc, tak trpící většinou neopomínal splnit své povinnosti vůči Bohu a své rodině. Nemeškal ani s vyhotovením svého testamentu. Zanedbání tohoto posledního počínu mohlo velmi lehce vést k rozepřím mezi dědici.²⁷¹ Jednalo se o poslední autoritativní zásah do života osob a o základní povinnost křesťana.²⁷² Nechal se také obeznámit se svátostmi, které patřily k odchodu na věčný odpočinek. Stabilní rámec těchto rituálů tvořilo poslední pomazání, požehnání, loučení a poslední pořízení.

V. 3. Okamžik smrti a příprava pohřbu

Jestliže umírající zesnul, pak se říkalo, že „skonat“ nebo „to měl za sebou.“ V místnosti se zakrylo zrcadlo, zastavily hodiny a otevřelo okno. Důvodem byla možnost klidného odlétnutí duše. Zemřel-li sedlák, pán domu, musela děvečka nebo čeledín zpravit o této události včely. Bylo třeba třikrát zaklepat na úl a pronést: „*Hola-hola-milé včely, musím vám donést zprávu, že pán domu zemřel.*“ Věřilo se, že by jinak záhy zašly. Stejně tak bylo nutné zvednout ležící dobytek v chlévě. Základem těchto pověr byly obavy z „nakažlivosti smrti,“ která by se mohla přenést na okolí – na lidi a na zvířata.²⁷³

²⁶⁹ PRO SROV. K. PEJML, *Český lid*, s. 230–232.

²⁷⁰ N. OHLER, *Umírání*, s. 82–86.

²⁷¹ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 208.

²⁷² Raně novověkou praxí šlechtického prostředí se zabýval Pavel Král ve své rigorózní práci. Blíže P. KRÁL, *Mezi životem*.

²⁷³ S. MACEK, *Chebský venkov*, s. 10.

Úmrtí se ohlašovalo zvoněním umíráčku.²⁷⁴ Ženám se zvonilo nepřerušovaně, mužům s pomlkami. Ti, komu to dovolily domácí práce, spěchali k místu zármutku, aby prostřednictvím své účasti pomohli pozůstalým překonat bolest nad zásahem osudu. Pro spásu zemřelého se lidé modlili pětkrát otčenáš a apoštolské vyznání víry. Ustaly i práce na poli a muži bez pokrývky hlavy vykonávali krátkou zbožnost pro zesnulého. Kromě upřímné soustrasti měl vesnický zvonek ještě další úkoly. Obyvatelům dědiny oznamoval, že syn místní rodiny položil život za věčný mír ve vzdálených zemích nejspíše pro čest vlasti v boji.

Celý chod smutečního domu byl prováděn pod němým znamením, aby nebyl nebožtík rušen ze svého klidného spánku. To také platilo pro přípravu pohřbu. Ihned byla přivolána pohřebná,²⁷⁵ aby mrtvého umyla a oblékla. Proces měl souvislost s klidným spánkem zemřelého. Neměl se objevit na onom světě špinavý.²⁷⁶ Potřebný byl i truhlář, který bral míru pro délku rakve.²⁷⁷ Švadlena a krejčí byli neodkladně pověřeni vyhotovením smutečních šatů. Člen domácnosti, většinou příbuzný nebo soused převzal starost o to, aby byl pohřeb ohlášen podle přesných ustanovení a všech podrobností faráři a učiteli, který obyčejně spravoval místo ředitele chóru.

Nebožtík byl oblečen do svých nejlepších šatů a pak se třemi do dřeva vyřezanými kříži přenesen na umrlčí prkno, které leželo na lavici. U jeho hlavy byl postaven stolek a na něm dvě hořící voskové svíce, krucifix a sklenice svěcené vody. Jeho ruce odpočívaly na hrudi a držely kříž nebo růženec. Byl zabalen do bílého sukna a každá osoba v domě jej odkryla, pokropila svěcenou vodou a pokřížovala. Prostěradlo, na kterém zemřelý ležel během své nemoci, dostala pohřebná. Stejně tak i jeho oblečení, byl-li zastižen smrtí náhle a neočekávaně. Postel, ve které nebožtík skonal, byla rozebrána a společně s peřinou odnesena na půdu, kde zůstaly po dobu čtyř týdnů. Pokud to bylo jen trochu možné, měl celý pokoj zůstat ve stavu jako za života nebožtíka.

Pozůstalí a příbuzní začali uvažovat o vhodných nosičích rakve. Vyrozumět vybrané příslušelo také pohřebné, která byla v rámci této služby nazývána

²⁷⁴ Pro srov. M. KOLÁŘÍK, *Mluva a moc zvonů v podání lidovém*, ČL 27, 1927, s. 71–72; Jan LEGO, *Pohřební zpěv zvonů*, ČL 15, 1906, s. 245; Jan VALCHÁŘ, *Co vyzvánějí zvony*, ČL 12, s. 36–38.

²⁷⁵ Většinou se jednalo o najatou osobu. Funkci mohla zastávat i starší žena z rodiny či příbuzenstva.

²⁷⁶ Již od středověku se věřilo, že stejně jako křesť braný za „koupel znovuzrození“ a podobně jako opakované kropení svěcenou vodou a koupel poutníků před vstupem na posvátné místo mělo i omytí mrtvého těla zajistit, aby byl zesnulý kultovně čistý. N. OHLER, *Umírání*, s. 95–96.

²⁷⁷ Dřevěné rakve zhotovovali truhláři přesně podle míry. Do poloviny 19. století měla rakev tvar čtyřbokého, později šestibokého hranolu. Na konci století převažovala černá barva. Svobodní lidé měli rakev bílou nebo stříbrnou, modrou a zelenou. Blíže V. BŮŽEK a kol., *Společnost*, s. 435; A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození*, s. 223.

žadatelkou mrtvoly. Většinou byl nosič i vozka vybráni mezi sousedy. Splnění prosby bylo bráno za křesťanskou povinnost. Pokud zemřela svobodná osoba, byli k nošení požádáni jinoši – šest nebo dvanáct. Dvanáct jich bylo potřeba jen v případě, pokud se jednalo o větší vzdálenost mezi hřbitovem a kostelem. U ženatých mužů příslušel úřad nosičů opět silnějšímu pohlaví. Jinoši byli ozdobeni smutečním flórem,²⁷⁸ který spočíval na pravém rameni, byl sepnutý přes pravý bok a sahal až ke kolenům.

Pozvání smutečních hostí obstarávala rovněž pohřebná.²⁷⁹ Ve většině případů musela vyhledat další pomocníky, jelikož bylo zapotřebí zajistit zpravení o smuteční slavnosti nejen všech příbuzných bydlicí v okolí, ale také veškeré obyvatelstvo sousedních vesnic. Žádost o účasti při pohřbu se skládá z jednoduchých slov: „*Pěkný pozdrav! Zítřa smíte jít na tělo!*“²⁸⁰ Poslovi byl podán kus chleba jako odměna.

Noci před pohřbem drželi dva nebo tři sousedé, kteří se mezi sebou domluvili, stráž u nebožtíka. Existovala i místa, jako jsou například Šneky u Plesné, kde se k této přátelské službě dostavovali všichni muži z obce. Po několika hodinách jedni odešli, ale ti druzí vyčkali u mrtvého až do úsvitu. Večer před pohřbem se do domu smutku dostavil řečník a vykládal u zemřelého v přítomnosti rodiny a přátel modlitby.²⁸¹ Tichý smutek byl ve venkovském prostředí považován za nepietní. Brek a naříkání se ozývali až do sousedních dvorů. Kdo neplakal, byl považován za bezcitelného člověka, který byl nakonec rád, že příbuzný zemřel. Přes noc přišli sousedé a hlasitě se modlili za mrtvého. Při těchto příležitostech se zapalovaly vysvěcené svíčky.²⁸²

V. 4. Den pohřbu

Pro den pohřbu byl zameten dvůr a schody. Vchod do obytné části domu byl obložen velkými kamennými deskami. Místnosti domu, kam měli přístup smuteční hosté, byly pečlivě uklizeny. Obvykle býval zemřelý uložen do rakve teprve ráno v den pohřbu. Do hrobu byly dány kříž nebo růženec, často i jeho modlitební kniha. Kromě

²⁷⁸ Zpravidla byla používána černá květinová výzdoba. Mohlo se jednat i o suché rostliny, které byly u příležitosti pohřbu nabarveny.

²⁷⁹ V raném novověku byla praxe odlišná. Bývalo zvykem, že najatý člověk – obecní pastýř, zvoník nebo chudá žena – obešel každou rodinu v obci, aby jménem pozůstalých oznámil, kdy se bude konat pohřeb. Blíže V. BŮZEK a kol., *Společnost*, s. 435.

²⁸⁰ „An schön Gruss! Söllt´s Morgen mit af d´Leich gäih(n)!“

²⁸¹ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 208–210.

²⁸² A. FIETZ, *Begräbnis Bräuche*, s. 15.

toho zdobily jeho poslední komůrku četné obrázky svatých.²⁸³ Pod jazyk mu byla vložena mince nevalné hodnoty. Zvyk se dochoval z pohanských dob. Jak je známo, opatrovali již staří Řekové své mrtvé menším peněžním obnosem. Mince v hodnotě německého groše byla potřebná, aby si mohli zemřelí zaplatit cestu do podsvětí u převozníka Chárona, k zakoupení místa na onom světě, k vyplacení svatého Petra. Současně symbolizoval rozdělení hospodářova majetku.²⁸⁴

Když se sešli všichni příbuzní, dával znamení vesnický zvon, že je vše připraveno k odchodu pohřebního průvodu. Každý přichozí podával hlavě domu, popřípadě vdově po zesnulém, ruku, a tím vyjádřil svou soustrast se strohými, přesto ze srdce vycházejícími slovy: „*Tvá smutná skutečnost mi není milá.*“²⁸⁵ Útěcha přicházela v odpovědi: „*Mně také není milá, ale Bohu se tak líbilo.*“²⁸⁶ Místnost, ve které uprostřed odpočívala na dvou židličích rakev s mrtvolou²⁸⁷ a na horním konci stolek se dvěma hořícími voskovými svícemi, s krucifixem a sklenicí se svćenou vodou, se plnila smutečními hosty, stejně tak i předsíň. K rakvi přistoupil řečník a vykonal obvyklé modlitby, případně se loučil ve svém proslovu jménem skonaného děkovnými a poučnými slovy s jeho rodiči, manželkou, dětmi, sourozenci, příbuznými a ostatními truchlícími. Také prosil Boha o věčnou spásu duše.²⁸⁸ Díky panu vrchnímu učiteli Johannu Ottovi z Křižovatky byly uvedeny níže uvedené řeči a následně i hřbitovních písní (příloha č. 5).²⁸⁹ Po každé modlitbě následovalo pět otčenášů a apoštolské vyznání víry. Domácí žehnání ukončil řečník na Chebsku slovy: „*Tak pojed'te dál, vy nosiči, a vezměte mě pryč z tohoto domu, ve kterém jsem bydlel, ve jménu nejsvětější Trojice, Boha otce, Boha syna a Boha svatého ducha! Amen.*“ Teprve po tomto symbolickém aktu směla být rakev uzavřena.²⁹⁰

Dopravit zesnulého na místo jeho posledního odpočinku měl smuteční vůz. V podstatě se jednalo o ten samý, který celý život pomáhal při výkonu polních prací. U smutné příležitosti bylo postaráno o slavnostní výstroj tažných zvířat. Většinou byli zapřáhnutí dva koně. Mrtvolu z domu vynesli dva nosiči, kteří se zastavili nad prahem,

²⁸³ Srov. A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození*, s. 207–224.

²⁸⁴ V. BŮŽEK a kol., *Společnost*, s. 436.

²⁸⁵ „Da(n) trauricher Umsta(n)d is ma neat löib.“

²⁸⁶ „Mia is e(r) a neat löib, aba Gott haut's sua gfalln.“

²⁸⁷ Pokud pocházel nebožtík ze zámožné rodiny, býval přítomen učitel jako představený chóru se zpěváky a muzikanty. V případě zvláštního přání zpíval na cestu mrtvole. To znamená, že přednášel s nimi pohřební písně, smuteční píseň s doprovodem muzikantů; zvyk nebyl provozován ve všech farnostech na Chebsku.

²⁸⁸ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 210–211.

²⁸⁹ Srov. L. SCHREINER, *Eger*, s. 368.

²⁹⁰ V dřívějších dobách byla celá cesta až na hřbitov vykonávána s otevřenou rakví. Teprve hrozba šířících se epidemií přinesla uzavření již v domě.

kde učinili třikrát rakví znamení kříže.²⁹¹ Akt byl provázen z důvodu požehnání a vysvěcení místnosti. Poté, co se místnost vyprázdnila, nechávaly se volně vyhořet planoucí voskové svíčky.²⁹²

V. 4. 1. Pohřební průvod

Pohřební průvod měl své zákonitosti a symbolickou funkci. Byl uspořádán podle přesného pořádku.²⁹³ V čele šli ministranti s křížem. Poslední z nich ukazoval pod křížem lebku a byl ovinut černým flórem. Po odstupu pěti až šesti kroků následovali muzikanti.²⁹⁴ Jejich počet byl závislý na finančních prostředcích zemřelého. Většinou se jednalo skupinu čtyř až dvanácti mužů. V uskupení stál krátký S-klarinet (žlutě namalovaný, s méně klapkami, než je dnes zvykem), jedna B-křídlovka se třemi klapkami, dvě trumpety (S-trumpety se třemi klapkami), basová křídlovka se třemi klapkami a bombardón. Podle počtu muzikantů byly jednotlivé instrumenty několikrát obsazené. Výše uvedené postavení platilo pro kapelu od šesti mužů. U dvanácti mužů bylo dvojité obsazení. U osmi nebo devíti k výše uvedenému výčtu šla většinou třetí trumpeta, pozoun a B-klarinet. Muzika měla přesně ustanovený pořádek. V první řadě pochodovala křídlovka, klarinet a trumpeta a ve druhé basová křídlovka, trumpeta, bombardon. Pokud bylo mužů osm, sestavení bylo následující: první řada křídlovka, S-klarinet, B-klarinet, trumpeta a druhá řada: basová křídlovka, pozoun, trumpeta, bombardón.

Po krátkém odstupu následoval kantor se zpěváky, většinou se šesti až osmi neodrostlými dětmi a dvěma muži. Pak šli dva ministranti, z nichž jeden s kadidelnicí

²⁹¹ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 213–214.

²⁹² Nejenže svíce symbolizuje světlo doprovázející zesnulého při jeho poslední pouti, ale zvyk přetrvál z dob středověku. Souvislost může být shledána se špatnou světelnou situací.

²⁹³ Na podobu středověkého průvodu odkazuje Norbert Ohler. Řazení je velmi podobné, které se dochovalo ve venkovském prostředí až na počátek 20. století. Blíže N. OHLER, *Umírání*, s. 99–100. Další vývoj v raném novověku je bohatě zpracován převážně díky Pavlu Královi a dalším pracovníkům Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Např. V. BŮŽEK – Ondřej JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*, 167–171; V. BŮŽEK a kol., *Společnost*, s. 285–287; TÝŽ a kol., *Věk*, s. 370–374; P. KRÁL, *Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku*, SPFFBU, C 49, 2002, s. 76–83; TÝŽ, *Smrt*, s. 190–208. Prostor byl problematice věnován i na stránkách *Folia Historica Bohemica* z roku 2007. Celé číslo bylo věnováno vzájemnému vztahu mezi církví a smrtí. Výběrem např. Pavel B. KŮRKA, *Pohřby a záduší. Ekonomická stránka pohřbu ve městech kolem roku 1600*, in: M. Holý – J. Mikulec (edd.), *Církev*, s. 69–78; Zdeněk ORLITA, *Pohřební průvod mezi pietou a sebereprezentací. Tradice vyprovázení mrtvých v prostředí pobělohorských mariánských kongregací*, in: M. Holý – J. Mikulec (edd.), *Církev*, s. 187–208. Pohled do šlechtického prostředí 19. století přináší práce Zdeňka Bezeckého a jeho diplomanta Václava Grubhoffera. Zatímco se první jmenovaný zabýval pohledem na život šlechty, druhý se zaměřil na jeho zakončení. Blíže k problematice pohřebního průvodu Z. BEZECNÝ, *Přilíši uzavřená společnost*, 98–104; V. GRUBHOFFER, *Fenomén*, 63–69.

²⁹⁴ Více chebské muzice Daniela URBANCOVÁ, *Lidová muzika na Chebsku*, SCHM 6, 1998, s. 124–138.

a ten druhý nesl nádobu na kadidlo. Duchovní, který nesl světlo, měl své místo za nimi.²⁹⁵ Za knězem následoval pohřební vůz, byl to povětšinou obyčejný žebříňák, ze kterého byly ale žebřiny odebrány a nahrazeny jen dvěma novými prkny. Rakev ležící na voze byla černá, na stranách a na víku s nepatrným množstvím zlatých pruhů. Jeden z nich vytvořil ležící kříž. Rakev byla k vozu přivázána novými provazy (pletených pro volský potah). Na voze nebylo vidět žádných ozdobných prvků. Věnce ani kytice, které přišly do obliby teprve v pozdějších časech, nebyly pokládány ani na hroby. Vůz byl tažen dvěma pěknými chebskými voly. Při této příležitosti bylo používáno pouze zbarvených do tmavě hnědé.²⁹⁶ Již od roku 1860 přišlo do obliby koňské spřežení. Posun ve vnímání lze chápat jako změnu pohledu na funkci užitkových zvířat. Je možné domnívat se, že vyvstával i faktor estetický. Přece jen pár koní vykonával poslední pouť s grácií oproti těžkopádným volům. Za kočího byl vybrán nejbližší příbuzný zemřelého, například bratr. Ten měl na sobě tradiční chebský kroj²⁹⁷ včetně kabátu. Ten nebyl vynechán ani v nejteplejších letních dnech.²⁹⁸ Zvyklost byla držena všemi blízkými mužskými příbuznými. Na klobouku byl připevněn jediný zdobný prvek v podobě černého flóru.²⁹⁹ Byl natolik dlouhý, že téměř padal na kříž rakve.

Vzadu za rakví následovali truchlíci, a sice rozdělení podle pohlaví. Pořadí bylo přísně dodržováno. Lidé nechodili ve dvojicích, nýbrž v řadě po dvou, třech, čtyřech nebo více osobách. Jako první šli mužští pozůstalí potomci zemřelého. Ti nosili chebský kroj, přesně podle střihu mužských šatů.³⁰⁰ Chlapce následoval samotný hlavní truchlíci (muž, nebo když ten sám umřel, tak bratr, popřípadě bratři v řadě); poté čtyři muži jako kmoťři. Pohřební průvod představoval okamžik stmelení rodiny, okamžik podpory a sounáležitosti, proto nejbližší příbuzným zemřelého náleželo privilegované místo bezprostředně za rakví.³⁰¹ Dalšími v řadě po třech až po pěti byly osoby vzdálenějšího spříznění, seřazení podle řádu v příbuzenstvu. Po těch následoval neuspořádaný zástup ostatních mužských truchlících, sedláci ve starých selských nebo

²⁹⁵ Při pohřbech velmi bohatých sedláků byli v průvodu přítomni i dva nebo tři duchovní.

²⁹⁶ V širokém okolí byli nazýváni chebským jatečním dobyt看em.

²⁹⁷ Blíže J. HOFMANN, *Die Tracht im ehemaligen Elbogner Kreise*, UE 12, 1908, s. 3–25, 33–54, 62–82, 88–101; Josef KÖFERL, *Die Kleidung in Sprüchen, Sitte wie im Volksglauben*, UE 20, 1916, s. 5–6; S. MACEK, *Chebský venkov*, s. 11–14; Alois RICHTER, *Die alte Tracht in ihrer letzten Gestalt*, UE 42, 1938, s. 23–32.

²⁹⁸ Kabát nenosily pouze děti.

²⁹⁹ Blíže o významu rostlin Primus SOBOTKA, *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských. Příspěvek k slovanské symbolice*, Praha 1879.

³⁰⁰ Kroj se stával z vysokých bot, bílých punčocháčů, pumpek, náprsenky, hnědé nebo tmavě modré vesty bez rukávů, černého šátku na krk a chebského klobouku.

³⁰¹ Srov. V. BŮZEK a kol., *Společnost*, s. 285.

řemeslnických a chalupníci v napůl městských krojích dřívějších časů. Uprostřed mužů šel řečník, který během celé cesty vykonával svůj úřad.³⁰²

Muže následovaly truchlící ženského pohlaví. Přísně bylo dohlíženo, aby mezi prvními a posledními byl zachován odstup několika kroků. Pořadí bylo stejné jako u mužů – tedy dcery, sestry a švagrové, kmotry a další příbuzné, vzdálenější příbuzné a jiné truchlící mezi nimi řečnice. Všechny nosily chebské, ale převážně černé nebo v méně případech velmi tmavé oblečení.³⁰³ Žádnou z truchlících nezdobil smuteční flór, každá měla velkou černou modlitební knihu, bílý kapesník a růženec. Řečnice nosila rovněž chebský oděv. Za neorganizovaným houfem jako poslední následovaly ženy doprovázející mrtvého. Byly to samozřejmě měšťansky a poloměšťansky oděné ženy řemeslníků a chalupníků.

Pořádek byl přísně dodržován i na konci 19. století.³⁰⁴ Zůstával stejný i v případě svěcení v kostele namísto domova. Jen chybělo duchovenstvo, ministranti, muzikanti a zpěváci. Tím pádem se pohřební vůz dostal do čela průvodu. V mnohých místech na Chebsku bylo obvyklé vystavit rakev před pohřbem v kostele, vykonat pobožnost a teprve pak ji dopravit na hřbitov.³⁰⁵ U každého kříže nebo božích muk, které byly vztyčeny u cesty pro vzpomínku na neštěstí nebo na milovaného zemřelého, se průvod zastavil a modlil se obvykle pětkrát otčenáš a apoštolské vyznání víry. Přes příkop bylo pokládáno umrlčí prkno, které bylo bráno s sebou. Doklad hmotné kultury se nedochoval.

V. 4. 2. Zahrada mrtvých

Příchod průvodu na místo posledního odpočinku byl doprovázen vyzvánějícími zvony. Chór zpěváků odzpíval smuteční písně za doprovodu muzikantů. Obsahová stránka zcela reflektovala smutnou událost. Nejčastěji byla zmiňována pomíjivost všeho pozemského a věčné milosrdenství Boha a jeho Syna (příloha č. 6). Pozůstalým a příbuzným bylo dáno doporučení s díky a napomenutím³⁰⁶ Během tónů

³⁰² Řečník společně s kantorem nosili u příležitosti pohřbu černý kvekr s velmi úzkými a přilehlými rukávy, zeštíhleným pasem a velkými kapsami.

³⁰³ Ženský kroj byl mnohem jednodušší než mužský. Sestával se ze sukně, zástěry, kabátku, šátku přehozeného přes prsa a na hlavě. Byly nošeny punčocháče černé nebo tmavě modré barvy. Menší dívky nosily místo kabátku dole vroubkovanou černou kazajku s úzkými rukávy.

³⁰⁴ Shodu vykazuje i A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození*, s. 229–230.

³⁰⁵ J. HOFMANN, *Egerländer Begräbnis*, s. 33–34.

³⁰⁶ STOV. J. MACEK (ed.), *Československá vlastivěda III*, s. 313; Karel Jaromír ERBEN, *Prostonárodní české písně a říkadla VI. Marnost světská, smrt a pohřeb*, Praha 1990; Čeněk HOLAS, *České národní písně a tance*, Praha 1908; Josef KOŠTAL, *Milá v hrobě. Píseň rozpravná z Bydžovska*, ČL 13, 1904, s. 157; František SUŠIL, *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, Praha 1941; Jan TYKAČ, *Písně pohřební z Českořebovka z polovice věku 19.*, ČL 29, 1929, s. 321–327;

písni byla rakev spouštěna do hrobu. Duchovní doporučil ve své modlitbě zemřelým boží milosrdenství a ukončil celé dění otčenášem. Poté hodil na rakev třikrát lopatku hlíny, což po něm učinili i všichni přítomní.³⁰⁷ Tímto symbolickým gestem byla ukončena slavnostní část na hřbitově.

V. 4. 3. Modlitby za spásu duše

Po opuštění hřbitova následovaly kroky hostů do kostela. U vstupu se odebrali příbuzní a přátelé k obětování. Ani příchod k oltáři nebyl oproštěn od ceremoniálních zvyklostí. Kráčeli z levé strany na pravou okolo oltáře, kde položili dar v podobě stříbrné či měděné mince. Přání čtení rekviem nebo sloužení svatých mší bývalo sjednáno před dnem pohřbu. Pokud tak nebylo učiněno, byl požadavek vznesen v sakristii. S odzpíváním *Salve regina* a odříkáním svaté mše za spásu duše zesnulého končí kostelní slavnost. Počet zádušních mší mohl čítat nezřídka i padesáti. První byla sloužena v den pohřbu, někdy až následujícího poledne po příchodu do kostela. Na Chebsku byl pevně držen zvyk sloužení osmého dnu po úmrtí, dále po čtyřech týdnech a ve výroční dny; rozdělení ostatních je přenecháno zcela duchovním.

V. 4. 4. Pohřeb dítěte

Uložení do hrobu dítěte starého jen pár dní, týdnů nebo měsíců byli účastni pouze jeho rodiče a kmotři. Při opuštění místnosti bylo dodržováno symbolické znázornění znamení kříže nad prahem. Rakvičky vynášel z domu většinou otec a kmotři. Ležel-li hřbitov jen v nepatrné vzdálenosti od příbytku, pak byl povolán k přenosu jen jeden jinoch. Jeho zdobil bílý flór a mimo to kytička rozmarýnu.³⁰⁸ Při větší vzdálenosti obstarala tuto práci křesťanské lásky k bližnímu dospělá dívka s nůží, na niž byla pevně přivázána rakvička. Vlastní pohřeb byl dítěti připraven teprve v případě, když již navštěvovalo školu.³⁰⁹

V. 4. 5. Pohřební hostina

Pohřební hostina, nazývaná na Chebsku jako „pivní pohřební hostina,“ byla brána za častý nepovedený nešvar. Každý pozvaný se ho musel zúčastnit, pokud nechtěl,

Karel WEIS, *Český jih a Šumava v lidové písni I-XV*, Praha 1928–1941.

³⁰⁷ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, 215–217.

³⁰⁸ Ode dávna se mělo za to, že vůně rozmarýnu sílí paměť, proto se rozmarýn nosíval při pohřbech, aby pozůstalí měli nebožtíka v dobré paměti. Více P. SOBOTKA, *Rostlinstvo*, s. 224–225.

³⁰⁹ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 217–218.

aby na něho bylo pohlíženo jako na pokrytce.³¹⁰ Odpoledne v den pohřbu přicházeli do smutečního domu „na pivo za mrtvolu“ příbuzní zemřelého bydlicí ve vesnici samotné nebo ve vedlejších obcích, nosiči, vozka a většinou i sousedé. Samotná příprava se neodehrávala ve smutečním domě, nýbrž u spřáteleného souseda. Pohoštění se skládalo z pivní polévky a jemného chleba, jenž jediný byl v tento den upečen.³¹¹ Dále se podával chléb se solí, máslo, sýr, u bohatších sedláků rýže, játrové knedlíky nebo hovězí s křenovou omáčkou.³¹² Podle lidového pořekadla bylo třeba mrtvého pořádně „vyplavit,“ na hostině se proto především pilo a v duchu dalšího pořekadla „o mrtvých jen to nejlepší“ se hluboko do noci probíraly dobré vlastnosti a přednosti zemřelého, což přispívalo k velké útěše pozůstalých.³¹³ Někde se dochoval také zvyk, pozvat „na pivo za mrtvolu“ i školní děti, když posledy doprovodily zemřelého kamaráda.³¹⁴ Pohoštění mělo ve všeobecné rovině odkazovat na dosažení spokojenosti na onom světě. Na přelomu 19. a 20. století bývá spojováno s prestiží rodiny. Věřilo se, že pokud nedojde k pořádnému zapití, tak se mrtvý vrátí a bude pozůstalé strašit.³¹⁵

Základní model pohřebního obřadu se až do konce 19. století utvářel pod vlivem křesťanských myšlenek a jejich církevní symboliky. Vlastní rituál začínal opuštěním domu a pokračoval doprovodem nebožtíka v průvodu na hřbitov. Pohřeb ukončilo spuštění rakve do hrobu, po kterém se uspořádala pohřební hostina. Nastíněná podoba přetrvala z dob dávno minulý. Vystala na prahu středověku, umocněna byla pompézností barokních kulis raného novověku a odlehčena v době osvícení. I když 19. století přineslo zásadní změny v zákonodárství pohřbívání, zvyklosti se udržely díky tradicionalismu lidí. Zářným příkladem poslouží převážně vesnické prostředí. Etnografické a folklórní prameny nastínily podobu běžného venkovského pohřbu sledované doby. Díky článkům prezentovaných na stránkách periodik *Unser Egerland* a *Egerer Jahrbuch* bylo možné nahlédnout do smutečních slavností. Německy psané texty nebyly doposud publikovány. Jelikož bylo pracováno

³¹⁰ A. FIETZ, *Begräbnis Bräuche*, s. 16.

³¹¹ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 218.

³¹² Také EVA DITTERTOVÁ-VÁCLAV MALOVICKÝ, *Kuchyně starého Chebu*, Praha 2007, s. 186–187.

³¹³ S. MACEK, *Chebský venkov*, s. 11.

³¹⁴ J. BACHMANN, *Egerländer Volksbräuche*, s. 218.

³¹⁵ Srov. VÁCLAV DUBEC, *Návštěva mrtvých. Lidové podání na Mirovicku*, ČL 22, 1913, s. 383–384; J. KOŠTÁL, *Stráž na hřbitově*, ČL 17, 1908, s. 101; Josef Vystyd OSEČANSKÝ, *Návštěvy nebožtíků*, ČL 12, s. 124–126; TÝŽ, *Pověry o zemřelých z Osečanska*, ČL 13, s. 58.

s originály, bylo hlavním záměrem zachovat co možná největší část samotného překladu. Srovnání s jinými lokalitami nebylo prioritní, ale i tak je základní literatura často zmiňována. Chebsko vždy reprezentovalo výraznou národopisnou oblast, proto byl největší důraz kladen na typické projevy lidových zvyklostí spojené s tímto krajem. Jak již bylo uvedeno výše, komplexně se tvářící práce Alexandry Navrátilové nebylo žádoucí používat ke komparaci. Velký nedostatek byl shledán převážně v absenci časového a místního rozlišení. Autorčino pojednání plně vytěžilo statě časopisu Český Lid, který je pro studium etnografie a folkloristiky nepostradatelný. V zásadních zjištěních se nerozhází, jen stále musí být brán v potaz faktor jakési „módnosti“ projevů. Každá doba si obohatila přechodový rituál jakéhokoli typu. Z tohoto důvodu není možné aplikovat závěry se stoprocentní zárukou a ke knize se tak musí přistupovat. Vytýkaná absence mezioborové spolupráce je naopak pro předkládanou kapitolu žádoucí. Jelikož se jedná pouze o jakýsi exkurz na podobu venkovského pohřbu, nebylo nutné používat metodiku například historické demografie či dějin umění.³¹⁶ Jisté zůstává, že celá pohřební slavnost je protkána symbolikou, která nemusí být na první pohled patrná a Alexandra Navrátilová se ji snad ani nepokusila odkrýt. Jak lze interpretovat projevy lidové kultury? Do jaké míry se odráží krajová specifika? Ovlivnilo německé prostředí zásadně myšlení venkovské populace?

V první podkapitole bylo pojednáno o znameních blízké smrti. Člověka celá staletí doprovází touha dozvědět se o skonu a snad ho i oddálit. Podle křesťanské věrouky lidé schopností předpovědět vlastní úmrtí oplývali. Bůh jim ale dar odebral, aby pracovali až do poslední chvíle a nenechávali své povinnosti na dědicích. Způsobů předzvěstí bylo hned několik druhů. Mohly se vztahovat k přírodnímu prostředí, špatnému počasí, nezvyklým úkazům, či ke změně vzhledu tělesné schránky. Samostatný oddíl tvoří snová zjevení. Ke klasickým projevům patřilo prasklé zrcadlo, zastavené hodiny, či houkání sýčka. Na Chebsku byla reflektována i některá zvláštní znamení. Příkladem poslouží házení sklenice se svěcenou vodou a snaha jejího rozbití nebo popraskané kůrky pšeničného pečiva. Z pohledu dnešního člověka se jedná o zcela nepodstatné projevy, které nešlo nikterak ovlivnit. Proč by se osud projevoval prostřednictvím chlebového těsta? Copak není popraskaná kůrka považována za nejchutnější část pečiva? I když se některá „znamení“ tradují dodnes, obecně lze konstatovat, že v moderním světě plného racionálního vysvětlování nemají úkazy mezi životem a smrtí místa.

³¹⁶ O problematice je podrobně pojednáno v příslušných kapitolách.

To však nelze tvrdit o posledních věcech člověka. Vyhotovení kšaftu zaznamenalo široký zájem hlavně v době raného novověku, ale je poplatný dodnes. Sepsání poslední vůle mělo zabránit dědickým nesrovnalostem. V podstatě se jednalo o poslední zásah umírajícího do života pozůstalých. Ve sledované oblasti se tradoval zvyk dělit majetek mezi pozůstalé teprve po odsloužení výroční svaté mši, tedy po uplynutí čtyř týdnů. Dětilo se oblečení, šperky a náčiní. Na tomto místě musí být také zmíněno, že se v dobových textech často odráží formulace o rozbrojích, které samozřejmě neodrážejí žádné místní specifikum, nýbrž charakter dědiců. Náboženské strážce nebyl v posledních vůlích vesnického prostředí povětšinou věnován prostor. Představy o posmrtném putování zůstávají tedy zapomenuty. Jisté zůstává, že i ve druhé polovině 19. století měla největší vliv na umírajícího církve a její obřady. I nadále se věřilo, že duše nemůže nalézt odpočinku, pokud nebudou vykonány všechny potřebné svátosti.

Přípravy pohřbu měla na starost rodina zemřelého. Z dnešního pohledu by se dalo však hovořit o přesunu povinností na třetí osobu. Tou se stávala pohřebná. Nejenže zastávala funkci připravovatelky těla, ale také měla za úkol pozvat všechny smuteční hosty a spravit je o vzniklé situaci. V literatuře byla nalezena zmínka, že pohřebná mohla být i starší žena z příbuzenstva. Tato hypotéza nebyla potvrzena, spíše byla vytvořena zcela jiná domněnka. Jak tvrdí představitel francouzské školy Annales Philippe Ariès, druhá polovina 19. století odsouvá smrt za zdi nemocnice. Alespoň v městském prostředí ano. Smrt se stává něčím nepatřičným, nevhodným. Z těchto důvodů bylo jistě pro pozůstalé příhodnější najmout si osobu stojící mimo rodinné vazby, i když ty přátelské nemohou být vyloučeny. Hlavní zřetel byl dáván na pěkné upravení mrtvolky. Nebožtík musel působit pěstovaným dojmem, aby na onom světě nebyl posuzován jako nečistý. Otázkou zůstává, do jaké míry se v úpravě odráží představy o posmrtném životě na straně jedné a prezentace rodiny na té druhé. Copak by řekli sousedé, kdyby nebyl nebožtík dostatečně šlechtěn? Snad i vystavení otevřené rakve mělo souvislost s uchováváním pěkného vzhledu zesnulého. S čistotou může být spojena i příprava v den pohřbu. Celý dvůr i dům byly pečlivě uklizeny před příchodem hostů. Jev lze interpretovat jako projev prezentací. To dokládá i zjištění, že celková očista byla prováděna až po vynesení mrtvolky. Byla totiž spojena s představou o špatné moci zemřelého.

Samotný průběh pohřebního obřadu měl ustálenou základní strukturu. Od domu smutku dopravili zemřelého na hřbitov a následně hosté pokračovali

do kostela. Uspořádání průvodu mělo jednotnou podobu. V čele kráčel ministrant nesoucí kříž, který symbolizoval poslání člověka, obětování, vzkříšení a vykoupení. Opět se jedná o odkaz na křesťanskou tradici. Popis oděvu doložil, že tmavé barvy nebyly ještě ve druhé polovině 19. století požadovány. Chebský kroj má svá specifika, ale při pohřbech nebyl natolik dominantní, aby získal smuteční charakter. Ten byl podtržen černým flórem, tedy květinovou ozdobou klobouků. Doprovod zemřelého znamenal v myšlení lidí kolektivní rozloučení se s členem obce.

Zvláštní prostor byl věnován překladům modlitebním proslovům řečníka a pohřebním písním. Plné znění je uveřejněno z důvodu rozsahu v přílohové části. Jedná se o unikátní doklad slovesné kultury. Díky postavě učitele působícího v obci Křižovatka bylo možné nahlédnout do konkrétního projevu lidového umění. Jelikož se na Chebsku nedochovala umrlčí prkna, která dokládají bohatou tvorbu například oblasti Šumavy, byl věnován větší rozsah právě interpretaci textů. Kvůli přehlednému posouzení bylo prezentováno i původní znění. Na příkladech těchto projevů lze zcela reflektovat myšlenkový svět vesnické populace. I když se stále více projevovala modernizace, která postupně zasáhla i drobné dědiny, lidé stále věřili v představy o posmrtném životě. Právě tento doklad představuje nejzásadnější zjištění, které z modliteb a písní plyne. Prosba o přimluvu v nebi ukazuje náboženský dogmatismus, který nebyl nikdy zcela vymýcen. Zajímavé je sledování rozdílů mezi pohlavími, které je naprosto patrné. Snad se lze domnívat, že se jedná i o odraz citového hlediska. Hlasité vyslovení rozloučení mohlo znamenat rychlejší vyrovnání se se ztrátou blízké osoby.

Posledním uctěním památky v den pohřbu bylo symbolizováno bujarou zábavou. Kdo by očekával liknavé vzpomínání na zemřelého, byl by na omylu. Až do časného rána si značně alkoholem posilnění pozvaní povídali o dobrých vlastnostech zemřelého. Alespoň na Chebsku byla hostina spojována s hojností pokrmů, ale hlavně piva. Samotný název „*pivo za mrtvolu*“ nevyznívá z dnešního pohledu nikterak pietně. Na Moravě je doložena hojnost vína, na Hornácku mléka. Proč se zrovna ve sledované oblasti kladl takový důraz na pivo? Souvislost může být shledána s velkou produkcí německých pivovarů v těsném sousedství města. Proto i jeho cena byla přívětivá. Podle již několikrát zmiňovaných článků byl větší důraz kladen právě na pitný režim než na pokrmy. Pohoštění mělo ve všeobecné rovině odkazovat na dosažení spokojenosti na onom světě. Na přelomu 19. a 20. století bývá spojováno s prestiží

rodiny. Věřilo se, že pokud nedojde k pořádnému zapití, tak se mrtvý vrátí a bude pozůstalé strašit.³¹⁷ To si samozřejmě nikdo nepřál.

Předložený text měl za úkol nastínit krajová specifika oblasti etnografického regionu Chebska. Bylo ukázáno, že pozornost nebyla tolik kladena na zemřelého jako na pozůstalé. Samotný pohřeb byl společenskou příležitostí, při níž se předepsaným způsobem, který odkazuje na staleté tradice, zviditelňovaly, potvrzovaly a demonstrovaly vztahy mezi živými. Ukončení životní poutě představovalo nástroj sebe prezentace i ve venkovském prostředí. Finanční zatížení nedovolovalo okázalost velkých šlechtických pohřbu barokní doby, ale i přesto byl kladen velký důraz na důstojné uložení těla nebožtíka. Není možné se domnívat, že nastíněným způsobem probíhal každý pohřeb. Nejchudší složka obyvatelstva byla záměrně vynechána, protože neodráží vospělost funerální kultury. Překlady statí doložily bohatou slovesnou kulturu, ale i myšlenkový svět populace. I přes postupující modernizaci si lidé na vesnici zachovávali své představy o posmrtné pouti. Druhá polovina 19. století dokládá podobu, kterou bylo možné demonstrovat na základě písemných pramenů. Ovlivnění křesťanskou věroukou představuje zásadní prvek. V obecné rovině je možné konstatovat, že ve své podstatě nevymizelo z podvědomí dodnes.

³¹⁷ Srov. Václav DUBEC, *Návštěva mrtvých. Lidové podání na Mirovicku*, ČL 22, 1913, s. 383–384; J. KOŠTÁ, *Stráž na hřbitově*, ČL 17, 1908, s. 101; Josef Vystyd OSEČANSKÝ, *Návštěvy nebožtíků*, ČL 12, s. 124–126; Týž, *Pověry o zemřelých z Osečanska*, ČL 13, s. 58.

VI. DRUHÝ ŽIVOT 19. STOLETÍ. MÍSTA A PROJEVY POHŘBÍVÁNÍ

Předkládaná práce si dala za úkol vytvořit komplexní pohled na problematiku smrti druhé poloviny 19. století. V předchozích kapitolách bylo pojednáno o historicko-demografických a etnografických přístupech. Vesnické prostředí nebylo možné jiným způsobem uchopit. Ve sledovaném období se rekrutuje silná střední vrstva, která se snaží svým životním stylem přiblížit standardům šlechtické elity. Kapitola nazvaná Prostory a projevy pohřbívání vychází právě z hypotézy, že k této realizaci docházelo. Do jaké míry ji lze odhalit? Je možné očekávat konkrétní projevy? Díky zachovalým archivním materiálům snad bude možné emancipaci měšťanské společnosti doložit na konkrétním příkladu oblasti Chebu. Předpokladem je, že projevy vysoké kultury lze vysledovat ve slavnostních rituálech. Jelikož se celá práce zabývá pojetím umírání, bude ráz zachován i v tomto případě. Výstavba honosných hrobek byla viditelná a její symbolika jasná všem přihlížejícím. Propagační brožury pohřebních ústavů snad ukáží další možnosti zvyšování prestiže rodin. Aby byla dokreslena dokonalá představa, bude využito několik aspektů při nazírání problematiku. V prvé řadě se jedná o místo konaných pohřbů. Hřbitovy prodělaly velkých změn, které se jistě odrazily v mentalitě obyvatelstva. Profese, která k tomuto odvětví neodmyslitelně patří, nebude také vynechána. Stěžejní část představuje analýza konkrétních náhrobků, které se dochovaly z období druhé poloviny 19. století do dnešních dnů. Dostupná literatura dovolí odhalit i některé konkrétní osudy rodin, které po sobě zanechaly dědictví v podobě pomníku.

VI. 1. Hřbitov

Ohraničené místo na okraji města či vesnice není určené pouze k pochovávání zemřelých, ale zároveň představuje důležitý znak a ukazatele každé kultury. Zásadní změnu prodělaly na konci 18. století.³¹⁸ Reforma, která nenávratně zasáhla do vzhledu měst, proběhla za vlády Josefa II. Nařízením z roku 1786 bylo zrušeno pohřbívání v kostelech a kolem nich. Byly zakládány nové hřbitovy v patřičné vzdálenosti od obydlených prostor.³¹⁹ Základní motivy proměny tradice lze vyjádřit

³¹⁸ Již za vlády Marie Terezie došlo k dílčím zásahům. Roku 1756 dvorním reskriptem nařídila pohřbívání až po uplynutí 48 hodin po smrti. Poté dekret dvorní kanceláře z 29. ledna 1768 stanovil délku turnusu na deset let. Dalším dekretem z 30. března 1770 bylo zavedeno povinné lékařské ohledání mrtvých.

³¹⁹ Pro zavedení tohoto výnosu se nechal Josef II. inspirovat při návštěvě Paříže roku 1777. Ve druhé třetině 18. století zde nabyly na intenzitě snahy lékařů přenést hřbitovy mimo prostory měst. Přesuny souvisely s rozmachem medicíny, ale i s posupujícím smyslem pro čistotu. Již v 60. letech bylo

dvěma vzájemně nesouvisejícími a protichůdnými aspekty. V první řadě se jednalo o nedostatek prostoru, jenž vedl v evropských městech k pohřbívání nadvakrát – nejprve do hromadných hrobů a poté do kostnic. Teprve epidemie pozdního 18. století, jako druhý aspekt, vedly k hygienicky motivovaným radikálním zákazům ukládání mrtvol do země uvnitř měst.³²⁰ Císařské nařízení mělo své opodstatnění, nicméně způsobilo závažné změny ve starobylých rituálech. Vzdálenost nových hřbitovů znemožnila realizovat ustálenou podobu smutečního průvodu – vyzvednout tělo v domě smutku, zúčastnit se zádušní mše i pohřbu na hřbitově. Obřad se musel rozdělit na cestu z domu do kostela a z kostela na hřbitov.³²¹ Velmi dlouho bylo nejdůležitější součástí pohřbu uložení těla do hrobu, zatímco doba reforem obrátila svou pozornost na část obřadu v kostele.³²² První část obřadu tedy zůstala přístupná veřejnosti a probíhala v duchu starých tradic. Převoz těla z kostelní márníce na hřbitov se odbyvala v osamocení a bez zvláštních poct. Z dnešního pohledu je nadmíru složité hodnotit zásahy panovníka. Jisté zůstává, že i další z jeho nepopulárních nařízení³²³ vedly k jakési opožděné nápravě právě v 19. století. Fenomén doby bývá často označován jako „druhý život barokních pohřbů.“³²⁴ Díky zásadním změnám na konci 18. století je možné dnes hodnotit sledované období jako renesanci vysoké pohřební kultury.³²⁵

Mimo zásahů do pohřebnictví ze strany Josefa II., zasluhuje pozornost soubor opatření z přelomu 18. a 19. století, jenž naplno otevřel hřbitovní brány liberalismu. Tehdy bylo povoleno zakládání soukromých pohřebišť a hřbitovy se staly *de iure* profánními místy, spravovanými nikoliv církví, nýbrž příslušnými magistráty. Císař František Josef I. sice roku 1850 opět formálně stanovil pravomoc duchovních nad hroby, sekularizovaná pohřebiště už nikdo nespěchal znovu vysvětit.³²⁶ Návrat církve měl jiný zajímavý dopad. Teprve od poloviny 19. století začíná

zjištěno, že ovzduší kolem hřbitovů není vhodné pro žití. Blíže P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 223; M. LENDEROVÁ a kol., *Dějiny*, s. 81.

³²⁰ Rozdíl je patrný i odlišnými názvy např. v německém jazyce – „Kirchhof“ a „Friedhof.“

³²¹ Původní rituál zůstal zachován na vesnici, kde vzdálenost hřbitova od venkovského kostela, jenž zůstal uprostřed návsi, nebyla příliš velká.

³²² P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 243.

³²³ Pověstný byl i císařův příkaz nepohřbívat zemřelé v rakvích, ale zašít je do pytlů nebo plátna. Rakev představovala symbol sociálního statutu zemřelého. Právě tento důvod a necitlivé zacházení s mrtvým vedly k odvolání roku 1785.

³²⁴ Vít VLNAS, *Druhý život barokního pohřbu*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 13–22.

³²⁵ Více M. LENDEROVÁ a kol., *Dějiny*, s. 80–85.

³²⁶ Norbert Ohler hovoří o středověké praxi vysvěcování hřbitova: „Nejprve je zanotováno sedm kajících žalmů, poté se na svícen umístí čtyři planoucí svíce tak, aby tvořily jakoby čtyři konce kříže klenoucí se nad hřbitovem. Nato pokropí biskup hřbitov svčzenou vodou a pomodlí se vyznání víry. Prosí Boha, aby milostivě vysvětil, očistil a požehnal tento hřbitov, na němž mají odpočívat těla jeho služebníků a služebnic po trápeních pozemského života [...]“ N. OHLER, *Umírání*, s. 174.

náhrobkům jednoznačně dominovat kříž. Do té doby se na hroby stavěly převážně stély, pyramidy, zlomené sloupy a další motivy.³²⁷

VI. 1. 1. Práce Johanna Philippa Jöndla

Návrháři při zakládání nových pohřebišť kolísali mezi přírodně–krajinařskými nebo naopak formálně–geometrickými rysy. Z tohoto hlediska se zásadně jeví práce J. P. Jöndla.³²⁸ V jeho spise uvádí ideální průběh zřizování a vzhled prostoru.³²⁹ Po důkladném studiu práce a terénním výzkumu je možné toto dílo hodnotit jako zcela zásadní. Podoba, kterou autor nastínil, byla postupně prosazována na všech klastických hřbitovech. Jistě vznikala mnoho podobných stavitelských návrhů, ale proč právě Jöndl natolik ovlivnil podobu míst posledních odpočinků dalších generací? Odpověď je nasnadě. Svou praktičností a jednoduchostí si získal potřebnou podporu panovníka. Jelikož se jednalo o zakázku, je zde patrný vliv osoby objednavatele. Jako příklad poslouží konstatování, že povolení musí poskytnout císař, provedením je pověřena konsistoř. Hřbitov spadá do jurisdikce konsistoře, městské a pozemkové vrchnosti. Místo mělo být položeno tak, aby nejčastější větry vanuly od města. Půda nesměla být skalnatá, nýbrž jílovitá nebo vápencová, protože jíl zabraňuje přístupu vzduchu, tlení postupuje pomalu a výpary se nešíří. Vápenec v sobě udržuje vlhkost těla a váže nepříjemný zápach. Půda měla být i dostatečně hluboká a také suchá, aby voda nevytékala z hrobů a nešířila nemoci. Proto bylo dobré hustě osázet strany hřbitova obrácené k městu nebo vesnici topoly nebo bohatě olistěnými stromy, které zabránily, aby se zápach šířil k obydleným místům. Ale osázení nesmělo bránit proudění vzduchu. Obvykle zarůstal hřbitov přirozeně travou, a někdy se mohla výsadba levně doplnit nízkými šlechtěnými keři, ne však křovím.

Rozčlenění hřbitovní parcely určovala symetrie – vlevo od brány umístil na vzorovém návrhu márnici, vpravo domek hrobníka. Uprostřed Božího pole byl postaven kříž se Spasitelem. Poněkud nezvyklé je jeho tvrzení, že uprostřed hřbitova se nesmí nacházet náhrobky, protože ty mohou být podél zdi a hroby uprostřed se osadí nápisovými deskami. To odporuje naší novodobé představě klasicistních hřbitovů s malebně rozmístěnou funerální plastikou.

Velká pozornost byla věnována rodinným hrobkám. V dřívějších dobách, kdy se mrtví pohřbívali na hřbitovech kolem kostela, měli urození své hrobky v kostele.

³²⁷ P. ARIÈS, *Dějiny II*, s. 342–349.

³²⁸ Johann Philipp JÖNDL, *Die Landwirtschaftlich Baukunst. Dritter Theil*, Praha 1829.

³²⁹ SROV. N. OHLER, *Umírání*, s. 179.

Smyslem rodinných hrodek je, že všichni členové rodiny spočinou i po smrti bok po boku. Rakve mohly zůstat neporušené tak dlouho, jak jen to bylo možné. Stavby stály na hřbitově. K tomu se vybíralo vyvýšené suché místo, které mohlo být i uměle vybudované. Hrobka sama představovala podzemní klenutou místnost buď nečleněnou, nebo rozdělenou na kobky. Podzemní část – krypta – mohla být rozsáhlejší než kaple. V případě velkých rodin se mohla vybudovat krypta na půdorysu kříže se čtyřmi středovými pilíři sklenutými na pasy. Křídla krypty vybíhají mimo půdorys z kaple, venkovní vstup je krytý deskou. Výzdobu kaple měl tvořit oltář a asi také kenotafy nebo náhrobky předků, odpočívajících v kryptě.³³⁰

VI. 1. 2. Nový chebský hřbitov ve světle normativních pramenů

Díky nedocentelnému materiálu byl doložen ideální stav. Ale jak vypadala realita? Došlo k přesunu starého hřbitova na nové místo již na konci 18. století? Jaký ráz zvolila městská rada v Chebu? Nastíněné otázky je možné zodpovědět díky archivním pramenům. Nový chebský hřbitov byl otevřen 1. května 1879.³³¹ Tímto dnem se stal platným i Návrh hřbitovního řádu,³³² který vydal starosta Adolf Tachezy³³³ jako zástupcem městské rady.³³⁴ Je rozdělen do čtrnácti paragrafů. Hned první bod konstatuje, že se jedná o všeobecné pohřební místo pro zemřelé bez ohledu na konfesní poměry. Z dnešního pohledu se může zdát konstatování zcela běžnou záležitostí. Ale byla vytvořena hypotéza, že toto tvrzení má hlubší význam. Již samotné zařazení hned na přední místo demonstruje jeho vážnost. V podstatě lze uvažovat i o moderním přístupu chebských radních. Teprve 1. listopadu 1874 byl založen ve Vídni nový, interkonfesijní hřbitov.³³⁵ Jelikož vznik obou pohřebišť odděluje pouhých pět let, je možné předpokládat, že se právě v tomto bodě odráží nezadržitelné šíření moderních trendů – a to nejen v oblasti zájmu.

Druhý paragraf hovoří o osobách, které mohou být na hřbitov přijaté. Pohřbeni zde byli zemřelí, kteří žili v Chebu nebo ve farní obci nebo odsud pocházeli. Zajímavá je zmínka o tom, že pokud člověk zaplatil sjednanou částku, mohl vyzískat

³³⁰ T. PETRASOVÁ., *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 68–71.

³³¹ Starý hřbitov se nalézal v prostorách dnešních městských sadů. Jako připomínka dob minulých slouží ponechaný jeden náhrobek. Mnoho lidí jej chybně označují za morový sloup.

³³² Jiný přístup k práci s instrukcemi jako normativním pramenem ukazuje Jan Plaček ve své kvalifikační práci. Jan PLAČEK, *Sto let dějin Českých Budějovic v zrcadle městského hřbitova*, České Budějovice 2003 (diplomová práce), s. 68–69.

³³³ Post starosty vykonával A. Tachezy v letech 1873–1882.

³³⁴ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*.

³³⁵ Blíže TAMTÉŽ, kniha č. 1282/98.

od městské rady speciální svolení. Dále není rozebíráno, v jaké výši by se tento obnos měl pohybovat. Bod je zakončen tím, že „v takovém případě stanoví podmínky přijetí městská rada.“ Proto byla vytvořena domněnka, že se nejednalo o pevně stanovenou částku. Z dnešního pohledu by se mohlo zdát, že i místo pohřbu má svou cenu a lidé, kteří o tom rozhodovali, také.

Následující odstavec rozděluje hroby do jednotlivých kategorií. Konkrétně se jedná o hrobky, samostatné a řadové hroby. U prvně zmíněných je poznamenáno, že se nalézají na přední zděné obvodové zdi a naproti jižní straně hřbitova. Každá má být tři a čtvrt metrů dlouhá a pět metrů široká. Podle českobudějovických instrukcí měly mít místní hrobky rozměr od dvou, čtyř, šesti nebo osmi metrů na délku stěny a tři metry na šířku.³³⁶ Lze hovořit o větší benevolentnosti od městské rady. I když parametry byly také pevně stanoveny, mohli stavitelé přistoupit při vytváření rodinných hrobek svobodněji a kreativněji. Na druhé straně je nutné konstatovat, že druh těchto staveb v Chebu si v žádném případě nezavdal s jinými pracemi, a to třeba i dnešních krajských měst. Samostatné hroby nesměly být situovány na hranicích hřbitova – toto místo náleželo pouze hrobkám. Řadové hroby byly postaveny jednotlivě ve vnitřní části oddělení. Rozměry obou se shodují s údaji z Českých Budějovic. Proto byla vytvořena hypotéza o univerzálnosti rozměrů. Tvrzení potvrdil i desátý paragraf vídeňských instrukcí. Samostatné a řadové hroby měly stanovené dvě kategorie. První byla pro mrtvolu přes čtrnáct let³³⁷ a druhá pro dětské hroby.³³⁸ Každá řada hrobů měla mít od následující řady odstup půl metru. Tento prostor sloužil jako cesta k jednotlivým hrobům. V případě jihočeských instrukcí je zmínka o navršení mohyl, která měla mít 32 cm. Ve sledované oblasti tento údaj chybí. Vysvětlení je možné automatickým vykonáváním hrobníků. Právě v jejich instrukcích je možné se dočíst, že hrob musí pokrýt dostatečnou mohylou z hlíny.³³⁹ Otázkou zůstává, co lze pokládat

³³⁶ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1282/91.

³³⁷ Délka 2,20 m, šířka 80 cm, hloubka 2 m a šířka můstku 30 cm.

³³⁸ Délka a hloubka 1,75 m, šířka 60 cm a šířka můstku 30 cm.

³³⁹ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Personalakte der Friedhofsgärtner Georg Fritsch, Karl Stadler, Georg Hautmann, Karl Helm und Wenzl Engelhart*, sign. R 179, fasc. 74, kniha č. 1280/637. Použití slova mohyla vrací o několik staletí zpět do doby Slovanů. V naší literatuře představuje dílo M. Lutovského první ucelené shrnutí problematiky raně středověkých pohřebišť. Práce byla založena na výsledcích archeologického výzkumu v oblasti Kožlí, který byl prováděn v letech 1986–1991. Velmi by mělo být oceněno stanovisko, že se autor snažil o přiblížení odborné problematiky široké veřejnosti. Dalším přínosem je zmapování situace slovanských mohyl, protože způsob tohoto pohřbívání se užíval v českých zemích jen krátce. Velké společenské změny v 9. století a následné vítězné tažení křesťanského náboženství poměrně záhy potlačily tento pohanský pohřební obyčej. Do dnešních dnů se dochovala terminologie a slovo mohyla se používá ve smyslu navršení hlíny velmi často. Michal LUTOVSKÝ, *Hroby předků*, Praha 1996.

za „dostatečné.“ S jistotou se dá tvrdit, že se jednalo o jednu z mnoha povinností hrobníků.

Paragraf tři a čtyři upřesňuje rozmístění hrobů a následné mapování prostoru. Z hlediska vnímání smrti je nesmírně zajímavý bod šestý. Zde se praví, že v každém hrobě smí být pochována jen jedna mrtvola. Tento jev je logickým vyústěním hygienických opatření. Právě z důvodu dostatečného místa pro všechny zemřelé byly zakládány nové hřbitovy. Odstavec je doplněn o výjimku. V případě úmrtí šestinedělky, smí být pochována s nově narozeným a zemřelým dítětem. Otázkou zůstává, zda může být tento ústupek interpretován jako projev rodičovských citů, či ušetření vynaložených nákladů. Na problematiku lze nahlížet z hlediska symboliky. Mateřské pouto není přetřháno ani po smrti. Jistou roli v této rovině sehrál i fakt, že pokřtěná miminka pokračovala po smrti přímo do nebe. Proto lze soudit, že mohlo hrát roli přímluvce za svou rodičku.

Ani náklady nebyly zanedbatelné. Převládaly představy o posmrtném životě, nebo materiální otázka? Je možné domnívat se, že ani jeden z těchto faktorů nelze zcela vyloučit. Dokladem finanční zátěže jsou prezentované tabulky, které zakončují celé instrukce. Samostatnou kategorií tvoří hrobky, jejichž vykopání se pohybovalo od 200 až do 300 zl. Nejlevnější výkop byl pro řadové hroby (tabulka č. 16 a 17).³⁴⁰

³⁴⁰ Cena odpovídá době trvání dvanácti let. Podle devátého paragrafu jsou určeny lhůty pro setrvání hrobu. Po překročení tohoto časového úseku nesmí být toto místo použito. U řadových hrobů mohla být lhůta prodloužena z dvanácti let na dvojnásobek, ale další prodloužení nebylo možné.

Tabulka č. 16

Náklady spojené s pořízením řadového hrobu na chebském hřbitově od roku 1879³⁴¹

ŘADOVÝ HROB	TŘÍDA									
	1.		2.		3.		4.		5.	
	Celá		Poloviční		Celá		Poloviční		Bez konduktu	
	Kondukt				Školní					
zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	
Dospělý	10		5		3		1		1	
Dítě			4		2	10	1			75
Spolek					1	50				

Tabulka č. 17

Poplatky hrobníkovi na chebském hřbitově od roku 1879

KATEGORIE	TŘÍDA									
	1.		2.		3.		4.		5.	
	Celá		Poloviční		Celá		Poloviční		Bez konduktu	
	Kondukt				Školní					
zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	
Dospělý	6		4		3		1	50	1	
Dítě do 14 let			3		2		1			
Spolek					1	50				

Z údajů v tabulkách je patrné, že celkové náklady, které byly vybrány hřbitovem se lišily jen v řádech krejcarů oproti tomu, co náleželo samotnému hrobníkovi, který měl se zřízením hrobu největší díl práce. Nejmarkantnější je rozdíl u hrobu dospělého, který činí čtyři guldeny. Českobudějovické instrukce jsou v tomto případě pojaty odlišně. Cenu je možné určit podle jiných kategorií, než byly nastíněny. Zde jsou určeny náklady za vykopání jednoho čtverečního metru země, otevření a následné uzavření náhrobního kamene, položení do hrobu. Údaje byly vyhodnoceny jako nehodící se pro komparaci.³⁴² Zajímavé je, že za dítě je počítána poloviční cena. Ale pouze do deseti let. V Chebu byla tato hranice určena o čtyři roky vyšší. Důvod byl shledán v tom, že ve čtrnácti letech jsou proporce člověka na hranici mezi dětstvím

³⁴¹ Částky uvedené v tabulkách jsou platné pouze v případě, pokud nebyl pozůstalými najat pohřební ústav, který zařizoval všechny potřebné náležitosti. I rozdělení na jednotlivé třídy je rozdílné.

³⁴² V případě vídeňských instrukcí nejsou tarifní ceny uvedeny. Z tohoto důvodu není možné přistoupit k posouzení situace a určení ideálního stavu.

a dospělostí. Proto bylo zhodnoceno, že počítání plné ceny již u jedenáctiletého dítěte nebylo zcela humánní.

Podrobně zde bylo pojednáno o většině prezentovaných bodů instrukcí. Zajímavé zůstává, že českobudějovické paragrafy, které pocházejí rovněž z roku 1879, reflektují pocit strachu. Tento vjem se odráží ve všeobecném strachu z pohřbení zaživa, který proniká hluboko do 19. století.³⁴³ Proč se v Chebu k tomuto fenoménu doby nevyjadřují? Vysvětlení je nasnadě. Díky kvalitní lékařské péči a pečlivému ohledači mrtvol se s tím doposud nesetkali. V archivních záznamech se alespoň žádné zmínky nedochovaly. Tuto hypotézu vyvrací tisk, který přinášel novinky z celé monarchie i světa. Není možné si představit, že by tyto zprávy nepronikly ke čtenářům. A poslední vysvětlení lze chápat jako ochranu obyvatelstva. Proč by měly instrukce v lidech tento strach prohlubovat? Copak bylo žádoucí potvrzovat „fámy,“ které se někde dočetli? Nevyřešenou otázkou zůstává, proč nebylo pojednáno i o márnících. Právě v nich měly být mrtvoly uchovány 48 hodin, aby se vyvrátila zdánlivá smrt.³⁴⁴ I J. P. Jöndl dokládá převládající strach ve společnosti: „Člověk může mít stěží strašnější představu, než je pohřbení zaživa a přesto je dostatek smutných případů. Zřejmé důkazy nalezl člověk při otevření hrobky, hrobu nebo rakve.“³⁴⁵ Žádná mrtvola neměla být pohřbena dříve, než se objevily znaky postupující hniloby. Protože nebylo možné – zvláště na venkově, kde byly obytné prostory omezené – nechat mrtvého v domě a náležitě pozorovat, což se při nakažlivých nemocích dělo o to méně, zřizovaly se márnice. Ty měly být umístěny ve vhodné blízkosti poblíž hřbitova a mohly být spojeny s obydlím hrobníka. Tvořila je vytápěná komora, aby v zimě zdánlivě mrtvý nezmrzl a aby postupující hniloba potvrdila smrt. Okna komory měla být proti sobě, aby bylo zajištěno proudění vzduchu. Mrtvému měla být k ruce připevněna šňůra, která vedla ke zvonku, aby hlídač nebo hrobník mohli obživlému pomoci. V márnici byli, podle potřeby, uloženi dva až čtyři mrtví, ale všichni museli být opatřeni šňůrou se zvonkem. Jöndl navrhoval vedle márnice zřídit komůrku pro hlídače a kuchyň s kotlem na ohřívání vody, aby mohla být očista obživlého učiněna na místě.³⁴⁶ Vybavení márnice horkovzdušným topením, bylo v té době nejžhavější novinkou v architektuře.³⁴⁷

³⁴³ Blíže P. ARIÈS, *Dějiny* II, s. 504–517.

³⁴⁴ Dvorní reskript z roku 1756 stanovil pravidlo, že mrtvola nesmí být pohřbena dříve než po uplynutí dvou dnů od úmrtí.

³⁴⁵ J. P. JÖNDL, *Die Landwirtschaftlich Baukunst*, s. 1.

³⁴⁶ Blíže T. PETRASOVÁ, *Utopie*, s. 68.

³⁴⁷ Průkopník vyhřívací techniky Paul Traugott Meissner spolupracoval na propagaci tohoto zařízení s architektem Heinrichem Kochem, který je uplatnil ve vile Kinských stavěné v Praze v letech 1827–1831 a v zámku v Kostelci nad Orlicí, kde se Kochovo působení v letech 1829–1833 předpokládá

Práce J. P. Jöndla odkazuje sice na ideální provedení nově založených hřbitovů, ale stav v Chebu se takto jeví. Výše uvedené jednotlivé paragrafy měly za úkol ukázat pravidla, která byla stanovena pro nový chebský hřbitov. Ten dodnes leží v dostatečné vzdálenosti od města. Je osázen topoly, aby nedocházelo k případnému znečištění ovzduší. Původní ráz architektonického členění je patrný i dnes. Jen obsah v podobě náhrobků dané doby se mění. Instrukce předkreslovaly také ideální stav. Není možné s určitostí konstatovat, zda byly všechny body a odstavce doslovně dodržovány. Aby byla problematika postížena komplexně, bylo pracováno s obdobnými instrukcemi z Českých Budějovic a Vídně. Výhodou byl shodný rok vyhotovení. Všechny byly psány německy, což umožnilo porovnávat dobové výrazy i z hlediska lingvistického. Největší přínos byl shledán ve zjištění částky, kterou vykopání hrobu stálo. Jelikož se jedná o normativní prameny, byla analýza doplněna o subjektivní připomínky a hypotézy.

VI. 2. Hrobník. Člověk na okraji společnosti?

Již několikrát byly tyto osoby zmíněny v souvislosti se hřbitovními instrukcemi. Ať to byly poznámky o vykopávání hrobů, či dohled nad mrtvými. Lze dohledat povinnosti uložené touto profesí? Jak mohl vypadat den hrobníka? Náhled na normovaný život nabízí opět instrukce.³⁴⁸ Tentokrát určené „hřbitovním zahradníkům.“³⁴⁹ Snad právě i pojmenování zařazuje přesněji pracovní náplň osoby skrývající se za ním. Ve služebním stavu byli tito lidé podřízeni starostovi a městské radě. V prvním paragrafu je podotknuto, že v případě výpovědi z obou stran musí být dodržena lhůta tři měsíců. Z pohledu dnešního člověka se nejedná o nic neobvyklého. Bližší analýzou se dá tato formulace interpretovat i praktickou stránkou věci. Jistě nebylo jednoduché ve společnosti plné předsudků obstarat nového hrobníka do týdne či měsíce. Proto se město muselo právně pojistit. V podstatě se může hovořit o nepostradatelnosti profese. Lidé umírali stále. Jak by situace vypadala, pokud by je neměl kdo pohřbívat? Kупení mrtvol by ztrpčovalo život celému okolí. Proces hniloby se dostaví do několika dní. Jistěže by působil hygienický aspekt, ale také estetický.

kromě jiného právě kvůli použití vytápěných kotlů.

³⁴⁸ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Personalakte*.

³⁴⁹ V chebské oblasti byl používán výraz Friedhofgärtner. V instrukcích z Českých Budějovic je toto řemeslo označeno tradičním Todengräber – ve smyslu kopáč mrtvých. Chebské označení jako hřbitovní zahradník vyznívá lyričtější tónem.

Každý den musel hrobník dohlížet, aby nedocházelo k poškozování a znečišťování hřbitova. Zvláště kontroloval budovy, pomníky, hroby, stromy, květiny a vše, co zdobilo okolí pomníků. Udržování čistoty a údržby mohyl, hlavních i vedlejších cest hřbitova, rostlin a křoví mohlo přispět k používanému označení – zahradník. Pokud přicházeli na hřbitov návštěvy, měl na starost dodržování klidu a vážnosti. Dával pozor, aby se děti netoulaly bez doprovodu dospělých. Nikdo nesměl na místo posledního odpočinku přijít se psem. V žádném případě nesmělo dojít k hluku, zpívání a hvízdotu.

Mimo zahradníka a dozorce obnášelo toto zaměstnání i kopáčské práce. V neposlední řadě byl zodpovědný za správnou šířku a hloubku hrobů. Žádný monument nesměl být postaven přes předepsaný rozměr. V případě, že vykonával služby pro pozůstalé, byla jejich smlouva zpečetěna soukromou úmluvou. Mohl být najat na udržování květin, keřů, stromů, odmrování mohyl a osvětlení hrobů.³⁵⁰ I přesto, že byl pro obyvatelstvo nepostradatelný, stál často se svou rodinou na okraji společnosti. Postava hrobníka byla opředena legendami a dlouhá staletí byl považován za nečistého. Jejich ubytování u hřbitovů neneslo jen praktickou stránku.³⁵¹ Nelze si představit, kdo by chtěl mít ve druhé polovině 19. století za souseda člověka pracujícího na hřbitově.

Hrobník měl celou řadu povinností. Ráno otevíral hřbitovní vrátka a večer je opět uzavíral.³⁵² Musel provést pravidelnou obchůzku po svém území. Napravit případné škody způsobené lidmi i počasím. Každodenní byly zahradnické práce – údržba trávníků, květin a ostatní zeleně. Ve dnech, kdy připravoval místo pro uložení mrtvého, měl velmi napilno. Musel mít přichystán všechn potřebný materiál pro spuštění rakve. Před příchodem konduktu rozezníval hřbitovní zvony. Po ukončení smuteční slavnosti se staral o utišení bolesti pozůstalých. Nesl zodpovědnost za svůj pomocný personál. Večer po uzavření vrátek mohl usednout a zanést další přírůstek do zahrady mrtvých. Svůj den ukončil zápisy do pohřebních registrů, kde byl uveden den a rok pohřbu, jméno zemřelého, číslo oddělení a hrobu. Tyto zápisy musely souhlasit s vytvořenými kartami, podle nich mohl každý nalézt místo uložení ostatků svého bližního.

³⁵⁰ Blíže SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Personalakte*, kniha č. 1280/451.

³⁵¹ Norbert Ohler přichází s teorií, že pobývání lidí všeobecně mělo blahodárný vliv na péči o mrtvé a o jejich hroby. Obojí pevně spojovalo jednotlivé generace a přispívalo k vědomí vzájemných rodinných pout. Více N. OHLER, *Umírání*, s. 185.

³⁵² Otevírací doba byla platná od 1. května 1879. Od 1. května do 1. října byl hřbitov otevřen volnému vstupu od šesti hodin ráno do devíti večer, v ostatních měsících od osmi hodin ráno do šesti večer.

Jestli povolání hrobníkům přinášelo potěchu, není možné analyzovat. Jisté zůstává, že se jednalo o velmi těžkou práci, která nebývala finančně dobře ohodnocena.³⁵³ Nebylo možné ji vykonávat bez zodpovědného přístupu. Celý život trávil v podstatě osamocený uprostřed věčnosti Smrti, která jej obklopovala na každém kroku. Lidského uznání se nikdy nedočkal. Jen úšklebky a letmé pohledy napovídaly o mínění okolí, které jej odsunulo na okraj města i společnosti.

VI. 3. Pohřební ústavy

Představa, že služba pomáhala pozůstalým při obstarávání pohřbu má dalekosáhlou tradici, je zcela mylná. Jejich zřizování probíhalo až v poslední třetině 19. století a jak uvádí P. Ariès, jejich vznik souvisí s potřebou převážení mrtvých na hřbitov.³⁵⁴ V Chebu působily dva pohřební ústavy.³⁵⁵ První nesl jméno *Eterprise des pompes funèbres*³⁵⁶ a druhý *Pietät*.³⁵⁷ Oba názvy působí velmi vznešeně. Francouzské označení zaručovalo jakousi vyšší úroveň. Sliboval také elegantní smuteční výbavu. *Pieta* je sice stručnější výraz, ale v žádném případě ne obvyklejší. Nelze snad použít výstižnějšího slova, které by tak přesně vyjadřovalo, jakým způsobem by mělo být naloženo se zemřelým.

Ve výše uvedené kapitole byl nastíněn pohřeb venkovského obyvatelstva z etnografického pohledu. Využití pohřebních ústavů si mohli dovolit jen movitější lidé. Obě služby přicházejí s rozdělením na třídy (příloha č. 7 a 8). Každá třída nese svou finanční zátěž (tabulka č. 18). Na tomto místě bude nanejvýš vhodné nastínit průběh nejluxusnějšího zakončení lidského bytí na tomto světě.

³⁵³ Osobní složky hrobníků jsou plny žádostí na městskou radu o zvýšení mzdy. Často se píše o nemožnosti živit rodinu důstojným způsobem. Více SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Personalakte*.

³⁵⁴ Tradičně úkon vykonávala pohřební bratrstva, která na něj časem již nestačila. Hojně byl kritizován jejich kladný vztah k alkoholu, který jim bránil ve svědomité práci. Blíže P. ARIÈS, *Dějiny*, s. 242.

³⁵⁵ Jak bylo doloženo, v Českých Budějovicích působily ve sledovaném období také dva ústavy. Velikostně se jednalo o mnohem větší město, než byl Cheb. Lze se domnívat, že se jedná o doklad postupného rozmachu podnikání. J. PLAČEK, *Sto let*, s. 61.

³⁵⁶ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1280/1.

³⁵⁷ TAMTÉŽ, kniha č. 1280/2.

Tabulka č. 18

Finanční náklady u pohřebních ústavů Enterprise des pompes funèbres (1879) a Pietät (1880)

TŘÍDA	NÁZEV ÚSTAVU	
	Enterprise des pompes funèbres (ve zl.)	Pietät (ve zl.)
I.	550	550**
		500
II.	300	300**
		250
III.	85	130
IV.	50	60
V.	40*	36
VI.	30*	

*Ceny za dětské pohřby

**První a druhá cena v I. a II. třídě je uveden s nebo bez vystavení mrtvého v sálu.

U obou ústavů je I. třída ohodnocena na 550 guldenů. Nejdražší forma pohřbu byla také vybrána z tohoto důvodu. Zákazník při výběru nebyl ovlivněn cenou, ale tím, co jednotlivá instituce nabízí za služby. Jakou roli hrál smysl pro luxus? Okázalost byla ve druhé polovině 19. století přístupná. V případě bohatých rodin snad i nevyhnutelným projevem všech rodinných slavností. Dalším argumentem pro výběr této kategorie byly dochované náhrobky. Převážná většina patřila vyšší střední vrstvě společnosti. Proto bylo žádoucí vybrat právě tuto třídu k analýze.

Nejdražší způsob zacházení s mrtvolou přinášel i její vystavení. V případě ústavu Enterprise des pompes funèbres byla nabídka následující: „*Nebožtík bude položen do profilované, černé, leštěné a vyčalouněné dřevěné rakve s deseti držadly, zámkem a pásy, podle přání do bohatě zdobené kovové rakve, do zkřížených rukou obdrží krucifix. Rakev bude postavena na černě pokrytý a stříbrem zdobený katafalk a obklopena bude šestnácti vysokými kostelními svícny hořících svící.*³⁵⁸ *K nohám bude vystaveno osm hřiven těžkých rodinných svící se smutečnými a znakovými štítky. Vystavení mrtvolky se může udát podle přání buď v přehlídkovém pokoji, nebo v domovní*

³⁵⁸ O souvislosti se šlechtickými pohřby raného novověku a přesunu finančních možností vyšší střední vrstvy 19. století svědčí konkrétní příklad nakládání s mrtvým. Jan Zrinský ze Serynu byl po svém úmrtí vystaven v kapli na Rožmberku, pravděpodobně na katafalk obklopený svícemi. Blíže V. BŮZEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*, s. 161. Situaci šlechty 19. století dokládá Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, České Budějovice 2003, s. 98–104; Václav GRUBHOFFER, *Fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století. Smrt a pohřby v rodině Schwarzenbergů v letech 1873–1939*, České Budějovice 2006 (diplomová práce), s. 56.

*předsíni. [...] V ceně je zahrnut výtisk 1000 kusů černě lemovaných úmrtních listů*³⁵⁹
*a jednohodinné polední zvonění po dobu tří dnů.*³⁶⁰

Převoz mrtvoly na hřbitov se odehrával v podstavě podle scénáře jako u bohatého venkovského pohřbu: „*V den pohřbu se ozve půl hodiny před pochováním hřbitovní zvon. Následuje domácí žehnání pětice duchovních, kteří s kostelníkem, ministranty a zpívajícím chórem, mrtvolu doprovodí. Při domácím žehnání hraje hudební chór smuteční melodie. Průvod otevírá aranžér pohřebního ústavu ve smutečním oblečení. K převozu mrtvoly na hřbitov je použit slavnostní pohřební vůz se čtyřspřežím. Ten doprovází dvanáct černě oděných nosičů světel. Bezplatně budou dodány čtyři smuteční křesílka pro ostatní blízké příbuzné.*“³⁶¹

Nebylo zapomenuto ani na zkrácení doby v očištění. Odsloužené mše ve výročních dnech úmrtí vyzněly jako přímlyvy pro přjetí duše do nebe. První třída zaručovala nejvyšší možný počet zajištěných mší.³⁶² „*Ve dnech výročních bude vystaven v kostele katafalk s šestnácti hořícími hlídacími svíčkami, pak osm hřiven těžkých rodinných svící se smutečními a znakovými štíty. Hlavní oltář bude ověšen černým křížovým sukнем a budou zde, stejně tak na čtyřech bočních oltářích čteny tiché svaté mše. Hlavní klekátko bude potaženo černým sukнем.*“³⁶³

Všechny citované obřady a nakládání s mrtvým tělem nápadně připomínají návrat k barokním slavnostem velkých šlechtických pohřbů.³⁶⁴ Po středostavovském pohřbu 19. století se žádalo, aby byl důstojný, avšak nikoliv marnotratný. Vzhledem k všeobecně rozšířeným ceníkům navzájem si konkurujících pohřebních ústavů si každý mohl snadno spočítat, kolik co stojí.³⁶⁵ Toto období se v attributech pohřbívání vrací, jak již bylo řečeno, k barokním vzorům, jistě i v reakci na josefínské

³⁵⁹ Důraz na smuteční oznámení byl dáván z hlediska odlučovací fáze přechodového rituálu smrti. Na problematiku bylo upozorněno také v knize o Zrinském ze Serynu. Blíže TAMTÉŽ, s. 164.

³⁶⁰ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1280/1.

³⁶¹ TAMTÉŽ.

³⁶² Srov. „Vnitřek kostela byl příležitosti této slavnosti smutečně vyzdoben, všechny oltáře pokrývala černá látka. Před hlavním oltářem se uprostřed kostelní lodi zdvíhal vysoký katafalk, který vztyčilo v krátkém čase několik studentů [...] u katafalku drželi společnou čestnou stráž studentská legie s tasenými šavlemi. Současně byly slouženy tiché mše svaté „za padlé mučední svobody“ i u vedlejších oltářů.“ Takto je zaznamenán popis smuteční slavnosti, která byla pořádána na počest padlých studentů v Týnském chrámu v březnu 1848. Blíže J. RANDÁK, *Kult*, s. 53–55.

³⁶³ TAMTÉŽ.

³⁶⁴ Srov. V. BŮŽEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský*, 159–177; V. BŮŽEK a kol., *Společnost*, s. 281, 285–287; Týž a kol., *Věk*, s. 369–380; P. KRÁL, *Pohřby*, in: V. Bůžek (ed.), *Poslední páni*, s. 401–512; Týž, *Smrt*, s. 171–226; P. B. KŮRKA, *Pohřby*, in: M. Holý – J. Mikulec (edd.), *Církev*, s. 69–78; Z. ORLITA, *Pohřební průvod*, in: M. Holý – J. Mikulec (edd.), *Církev*, s. 187–208.

³⁶⁵ Pohřeb movité vrstvy obyvatelstva byl zmapován na Moravě. Blíže Milan MYŠKA, *Pohřbívání bohatých aneb cesta na věčnost moravského podnikatele Alberta Kleina*, Severní Morava 72, 1996, s. 21–26.

intermezzo – pohřební vozy, čabraky koní,³⁶⁶ livreje zřízenců, to vše až po detaily luceren a výšivky příkrovů navazuje na předobrazy 18. století.³⁶⁷ Pompéznost přípravy pohřbů souvisela ve druhé polovině 19. století stejně jako v raném novověku s prezentací rodiny a celého rodu. Již dávno neplatilo, že okázalý pohřeb si může dovolit jen šlechta. Peníze otevíraly i triumfální cestu na poslední odpočinek.

Představa, že by druhý pohřební ústav nabízel zcela jiné služby, je mylná. O inovaci nemůže být pomyšleno. V některých případech není ani možná. První třída obsahuje vystavení mrtvoly, smuteční průvod a zádušní mše. Je možné vysledovat odchylnosti, které by vedly k získání zakázky? Rozdíly jsou sice nepatrné, ale přesto čitelné.³⁶⁸ Zatímco u prvního je kovová rakev na pořádání, Pietät ji nabízí jako standart v rámci kategorie. Jelikož chybí jakékoliv podrobné popisování ornamentální výzdoby, není možné je srovnat. Lze předpokládat, že v I. třídě byla dosti podrobná a propracovaná. Nevylučuje se ani použití drahých kovů. Pietät nabízí bílý, atlasový polštářek. Již použitý materiál odkazuje na luxusní zařízení. Na druhou stranu celá kulisa výstavy mrtvoly je bohatší a pro oko líbivější u Eterprise des pompes funèbres. Nejenže používá černého sukna, ale pro vytvoření nádechu stylu také stříbrnou výšivku. Stříbrná barva charakterizuje hojnost a naději. Oba tyto prvky lze z přehledky vyčíst. Hojnost je charakterizována okázalostí a naději představuje naděje na postup do nebe a co nejkratší dobu v očistci. Atmosféru dokreslují použité svícný, kterých je také více. Jistě zde přicházela v úvahu hra barev, světla a stínů. Černý okraj u smutečních oznámení byl zcela standardní výzdobou.³⁶⁹ Není možné doložit, do jaké míry šlo o módní záležitost. Byla vytvořena hypotéza, že k tomuto lemování se přistupovalo z důvodu dobrého tisku. Rozdíl se ukazuje v počtech výtisků, který v tomto případě není zanedbatelný.

³⁶⁶ Textilní ozdoby koňských uší. Také bývá výraz používán ve smyslu ozdobné pokrývky koně.

³⁶⁷ Blíže k problematice pojetí pohřbů v 19. století v barokní podobě V. VLNAS, *Druhý život*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenómén*, s. 13–22.

³⁶⁸ „*Nebožtík bude položen do bohatě zdobené kovové, ornamentálně vyzdobené, vyčalouněné rakvi. Jeho hlava spočine na bílém, atlasovém polštáři do rakve, do zkřížených rukou obdrží krucifix. Rakev bude postavena na katafalk pod baldachýnem; katafalk i baldachýn jsou z černého sukna. Deset vysokých kostelních svícňů ponesou strážní svíce, obklopují tělesnou schránku zemřelého. K jeho hlavě přijde černým sukrem pokrytý podstavec s krucifixem a k jeho nohám cínová nádoba. Před rakev se postaví černým sukrem ověšená stolička. Ten zemřelý, jenž má v držení řádovou výzdobu, obdrží ji k levici na černém, zlatem lemovaném sametovém polštáři. U vystavené mrtvoly jsou přítomni dva hlídači ve smutečních livrejích. [...] Skvostné vystavení mrtvoly v sále nemusí být přáním, tak následuje v důstojných možnostech v domácí předsiní. Domácí žehnáni následuje skrze pěti duchovních velkým ornátem, jenž je doprovázen smutečním chórem a hudbou. Bude vytištěno 1200 kusů úmrtního oznámení s černým okrajem.*“ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1280/2.

³⁶⁹ O použití vzorů v denním tisku bylo již pohovořeno v předchozích kapitolách.

I popis smutečního průvodu přinesl rozdíly v poskytovaných službách: „*Smuteční průvod otevírá aranžér ústavů, jehož následuje nosič kříže, pak smuteční chór a duchovenstvo. Rakev s pozemskými ostatky zemřelého veze čtyřspřeží slavnostního pohřebního vozu. Ten doprovází deset nosičů z ústavu, kteří jsou oděni ve smutečních livrejích. Během smutečního průvodu se rozezní všechny kostelní zvony. Hrob je obstaraný ústavem, stejně tak i tři smuteční nosítka pro ostatní rodinné příslušníky.*“³⁷⁰ V tomto případě Pietät v nabídce služeb poněkud zaostává. Nabízí deset nosičů, konkurence dvanáct. Neshoda se objevuje i v počtu nosítek. I když počet tří byl zhodnocen jako zcela dostačující. V případě úmrtí manžela bylo potřeba jednoho pro vdovu a pozůstalé rodiče. Lze tedy konstatovat, že pohřební ústav myslel převážně na nejbližší příbuzenstvo. Zajímavá je zde zmínka o obstarání hrobu. U prvně zmiňované instituce chybí jakákoliv poznámka o poskytnuté službě. Objednavatel nemá představu, zda si má výkop domluvit osobně s hrobníkem, nebo zda zajistí službu ústav. Také není uvedeno, jestli v případě zajištění zůstává prezentovaná cena.

Poněkud ošizeně působí zmínka o zádušních mších. „*Ve výročních dnech bude u hlavního oltáře sloužen rekviem a u dvou bočních oltářů čteny tiché mše svaté. Po čtyřech týdnech budou slouženy opět dvě mše svaté.*“³⁷¹ V tomto případě není snad ani žádoucí přistoupit ke srovnání institucí. Zatímco první nabízí ceně odpovídající svátosti, ale i výzdobu, druhý zajistí pouze mše. Bylo usouzeno, že Pietät nedostatečně dokresluje celkovou velkolepě pojatou koncepci.

Výše uvedené argumenty byly vystavěny na základě práce s archivním materiálem, který představoval reklamní brožury pohřebních ústavů. Eterprise des pompes funèbres vydala svou roku 1879 a Pietät 1880. Nepatrné časově odlišné pojetí dovolilo srovnání. Ke komparaci byla vybrána nejvyšší třída pohřbů. Právě nejokázalejší forma byla oběma ústavu ohodnocena stejnou cenou. To byl další důvod vhodnosti porovnání. Velká finanční zátěž pro rodiny znamenala pompézní přehlídku své moci a bohatství. Již dávno neplatilo, že velké pohřby byly znamením urozenosti. Jaký význam měla tato gesta pro pozůstalé? Jednalo se pouze o demonstraci moci a rodové kontinuity jako u šlechticů? Sebe prezentace vyšší střední třídy přesáhla stavovské rozdíly.³⁷² Nabídky ústavů pojaly pohřeb jako kolosální divadelní představení plné přepychu. Bylo použito nejlepších materiálů, maximálního počtu svící, více nosičů.

³⁷⁰ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1280/2.

³⁷¹ TAMTÉŽ.

³⁷² O symbolickém významu pohřebního rituálu blíže P. KRÁL, *Pohřební slavnosti*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Slavnosti*, s. 315–332.

S nadsázkou byla tato problematika zanalyzována jako přesunutí vyšších středních vrstev do kulis barokních pohřebních slavností. Nezodpovězenou otázkou zůstává, jak často ústavy získávaly takto ohodnocené zakázky. Vzájemná konkurence byla samozřejmě dobrá. Přinejmenším k udržování kvalitního standartu. Jisté je, že cena nebyla rozhodující při zadávání zakázek, ale důležitou roli hrála nabídka služeb. Výše nastíněné citace se pokusily ukázat na rozdíly, které mohly být zásadní. Vysokou úroveň nezapře ani jeden ze jmenovaných pohřebních ústavů.

VI. 4. Galerie funerálního umění

Hřbitov 19. století je mimo jiné i sochařskou a architektonickou galerií pod širým nebem. Jedná se o místo věčně živých figur a dokonalých tvarů. Postupně je osidlován typově pestrou kolekcí funerální plastiky. Křesťanský náhrobek tradičně symbolizující krédo zesnulého, jeho spásu a vzkříšení, byl již dříve obohacován o motivy oslavy zemřelého a jeho pozemských ctností. Hlavní změnu, jež přineslo 19. století, lze spatřit v přesouvání těžiště zájmu od skonaných k pozůstalým.³⁷³ Tématem už není objekt mrtvého, nýbrž subjekt pozůstalého, jež truchlí nebo se loučí. I přes tyto změny ve vnímání, je nadále aplikovatelná teorie přechodových rituálů.³⁷⁴ Lze konstatovat, že pohřební obřady v sobě spojují tři typy procesů – rituál odlučovací, pomezí a přijímací.³⁷⁵ V křesťanství je odlučování charakterizováno posledním pomazáním, k tomu pak přistupují materiální postupy – umytí a oblečení mrtvého.³⁷⁶ Rituál pomezí naplňuje v naší kultuře uložení do rakve, vystavení, stráž, uzavření, pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu a jeho uzavření. Pozůstalí procházejí v tomto období smutkem, kdy má dojít k opětovnému začlenění do obecné společnosti.³⁷⁷ Pravidla zachování truchlící tváře závisela na stupni příbuzenství. Pro zesnulé znamená tato doba časový úsek před spasením duše, tedy dočasný pobyt v očistci. Poslední z rituálů ukončují smutek.³⁷⁸ Pro pozůstalé jsou dány hostinou po pohřbu a vzpomínkovými slavnostmi, pro zesnulého přijetím na onen svět či v horším případě

³⁷³ Během 18. století se v náhrobním sochařství dostala perspektiva pozůstalých. Tento proces vyložil Peter Bloch na příkladech ze západoevropských zemí. Blíže R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 155.

³⁷⁴ Rozbor přechodových rituálů a výčet bohaté literatury přináší např. P. KRÁL, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a v první polovině 17. století*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (=OH 10), s. 439–456.

³⁷⁵ Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997, s. 136–152.

³⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 151.

³⁷⁷ Smutek nevyjadřoval pouze osobní pocity, ale byl to i určitý rituál, charakteristický pro danou dobu, společenskou vrstvu a náboženské vyznání. Ze starověku se uchoval zvyk povolávat profesionální placené plačky. N. OHLER, *Umírání*, s. 150.

³⁷⁸ A. van GENNEP, *Přechodové rituály*, s. 137.

věčným zatracením. Cílem oslav je navázat pouto mezi příslušníky skupiny pozůstalých a někdy i nebožtíkem, které bylo smrtí jednoho z článků rozbito.

I když období smutku pro příbuzné oficiálně končí, jeho projevy se odrážejí právě v sepulkrální plastice. Pravdou zůstává, že byly zpočátku omezovány a usměrňovány, a to z celé řady důvodů. Proti projevům hlubokého smutku tam, kde by je bylo jinak nejspíše očekávat, totiž ve výzdobě hrobů, působily hlavně eschatologické důvody, tedy víra v možnosti transcence fyzické smrti. Kromě toho se s rozvojem akademických doktrín rozšířilo přesvědčení o nevhodnosti smrti jako předmětu vývratného umění všeobecně, třebaže s nikoli nepodstatnou výjimkou vykupitelské smrti, resp. obrazových poct, směřujících k sakralizaci nebo aspoň heroizaci jedinců obětujících život za vyšší hodnoty.³⁷⁹

Nebohaté české literatuře na téma popisu a klasifikace novodobých náhrobků³⁸⁰ dal kdysi podnět Zdeněk Wirth, když popisoval vzhled největšího z českých hřbitovů 19. století: „*Nejvíce charakterický je zde volný hrob s hranolovým náhrobkem. Základním typem je buď antická stěla pro empirový hrob vytvořený Schinkelem ve tvaru ploché komolé pyramidy, ukončené akroterii nebo trojúhelným štítem a ozdobená reliéfem nebo medailonem, buď urna nejrůznějších tvarů, jejímž vlastním původcem je berlínský Schadow nebo konečně vysoký hranol s nástavcem a nápisovou deskou.*“³⁸¹ Jak ale vypadal konkrétní náhrobek druhé poloviny 19. století?³⁸² Za jeho vznikem stála postava sochaře. Věřilo se, že uctění památky zesnulých náhrobkem s figurální prací sugeruje v kontextu nápisu příslib vykoupení a věčného života. Již během pozdního 18. století docházelo k objednávkám nákladných sochařských prací. Pro toto odvětví

³⁷⁹ R. PRAHL, *Žal, melancholie a sepulkrální sochařství v Čechách kolem roku 1800*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 112.

³⁸⁰ Např. Jarmila BLAŽKOVÁ, *Malostranský hřbitov v Košířích*, Praha 1940; Emmerich Alois HRUŠKA, *Romantické Olšany. Reportáže o hřbitově, hrobech a mrtvých*, Praha 1940; Miloš SZABO, *Pražské hřbitovy. Olšanské hřbitovy I – II*, Praha 2010.

³⁸¹ Zdeněk WIRTH, *Pražské hřbitovy I*, Praha 1923, s. 10.

³⁸² Problematika náhrobku v českých zemích je poměrně dobře zmapována díky pracím P. Krále. Šlechtická místa posledních odpočinků raného novověku dokládají emancipaci vyšší střední vrstvy v 19. století. Blíže V. BŮŽEK – O. JAKUBEC – P. KRÁL, *Jan Zrinský, 177–186*; V. BŮŽEK a kol., *Společnost*, s. 290–292; V. BŮŽEK a kol., *Věk*, s. 375–378; M. HLINOMAZ, *K náhrobku*, in: V. Bůžek (ed.), *Život*, s. 395–399; TÝŽ, *K pohřbům*, in: V. Bůžek (ed.), *Život*, s. 532–533; P. KRÁL, *Smrt*, s. 241–248; A. KUBÍKOVÁ, *Rožmberský náhrobek*, in: V. Bůžek (ed.), *Život*, s. 387–393. Pro středověk je charakteristická práce německého autora Norberta Ohlera. Ten se problematikou zabírá komplexně. Značná je inspirace prací P. Ariése. Důraz je kladen na bohaté náhrobky králů. Blíže N. OHLER, *Umírání*, s. 131–136. I regionální časopisy reflektují funerální plastiku. Např. J. VELKOVÁ – J. SLAD, *Historické náhrobníky*, 14–44. Pro šlechtické prostředí 19. století je velmi přínosný příspěvek Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98–104. Podrobnější rozpracování problematiky přináší ve své kvalifikační práci Václav Grubhoffer, který se zaměřil na obě schwarzenberské hrobky. V. GRUBHOFFER, *Fenomén*, 24–27, 28–29; TÝŽ, *Paměť rodu v zrcadle smrti. Funerální obřady v rodině Schwarzenberků v občanské době*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Paměť*, s. 188–208.

představují zakázky od měšťanské vrstvy novum. Postavení sochařství procházelo obtížnou proměnou, a to také díky celkově se měnícím představám o procesu umělecké tvorby. Bez ohledu na všeobecný ideál, shledávaný právě u antických mistrů, byla nyní sochařská práce spojována více s manuální nežli intelektuální činností.³⁸³ Do českého kamenosochařství se v této době dostala neblahá zvyklost pracovat s domácími, lacinějšími druhy kamene. Pískovec, a zejména jeho měkké odrůdy, byl zpracovatelný nepoměrně snáze, nežli klasický materiál sochařství – mramor. Práce s dostupnějšími a rychleji zpracovatelnými materiály umožnila sice rychleji reagovat na narůstající poptávku, ale za cenu menší trvanlivosti děl. V oblasti Chebska byli zaznamenáni hlavní dva sochaři – Wilfert a Lugert.

Nejenže náhrobek nese hodnotu uchování památky na zemřelého, ale hlavní přínos ukazuje symbolika použitých motivů. Na počátku 19. století dochází k určité racionalizaci a systematizaci tradiční náhrobní ikonografie. Uplatňují se ctnosti, múzy a temperamenty. Zdůraznění vrcholu křesťanských ctností (Víra, Naděje a Láska) bývá vyjádřeno nejen figurami, nýbrž i symboly, jako je kotva, kříž nebo srdce. Antické a křesťanské motivy se někdy doplňují – například pochodeň a její protějšek pozoun Posledního soudu a Zmrtvýchvstání. Křesťanská specifika představují Boží oko,

některá zvířata jako pelikán, symbol Ježíše, ale také starověký Fénix. K nejstarším a nejrozšířenějším motivům patří palmové ratolesti a vavřínový věnec, odkazující k ideji Kristova vítězství nad smrtí. Prastará je i rouška, do níž byli nebožtíci baleni, osvojená křesťanskou tradicí do podoby roušky Kristovy a v symbolické dekoraci pomníků baroka a 19. století prolutá s oblíbeným motivem textilního závěsu. Podobně je tomu s květinami nebo květinovým věncem, kladeným do hrobu nebo kolem něj. Oblíbené jsou květinové girlandy. Té se rozumí jako citátu ze starověku, přičemž tehdy byl zvyk věnčit hroby, který odkazoval k ráji nebo Elysiu s věčně kvetoucí vegetací. Vedle vinné révy se v symbolickém dekoru uplatňujeme břečťan jako rostlina věrnosti či solidarity rodiny a přátel; listoví dubu nebo lípy. Od starověku se stal mák běžným představitelem metafory smrti jakožto spánku.³⁸⁴ Z podoby atributu génia spánku přerostl do repertoáru čistě ornamentálních motivů.³⁸⁵ Slovo „odpočívát“

³⁸³ Centralizaci jako rysu moderní doby odpovídalo v uměleckém životě Čech jeho soustředování do Prahy, včetně působení sochařských dílen. Blíže R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 37–41.

³⁸⁴ TAMTÉŽ, s. 134.

³⁸⁵ Ze starověkých symbolů smrti nebo hrobu bylo výrazněji využito další šest. Kromě notoricky známé dolů obrácené pochodně se zhášeným plamenem k nim patřily zejména okřídlené přesýpací hodiny – čas má křídla, protože prchá, Uroboros, had zakusující se do svého ocasu – jako původně egyptský

naznačuje další život, a to nejen ve vzpomínkách lidí, nýbrž i „v Pánu.“³⁸⁶ K náhrobku epochy měšťanské společnosti patří také symbolický dekor vyjadřující socioprofesní zařazení zemřelého.

Ikonografie sochařského náhrobku měla své tradice, ale také aktualizace nebo inovace. V době kolem roku 1800 se zčásti utvářela stále ještě podle tradičních pravidel alegorie nebo personifikace. Celkově se hlavní zájmy tvůrců i zákazníků náhrobku této doby soustřeďovaly do oblastí, v nichž bylo možné aktualizovat tradice. Ikonografie v širším smyslu, není ovšem jen slovníkem jednotlivých výrazů. Nýbrž také jejich syntaxe, způsobu jejich uplatnění. Zůstává proto otázkou, nakolik ony aktualizace neznamenal také hlubší proměnu tradičního alegorického koncipování a čtení uměleckého díla, nebo dokonce i rozvrat staršího ustáleného systému.³⁸⁷

Konkrétní projev funerálního umění představují plastiky. Druhá polovina 19. století je v tomto oboru charakteristická svou dramatičností. Projev výrazu je nesmírně obtížnou záležitostí. Objev, že vyjádření žalu nejlépe odpovídá zastřená tvář, a sice v protikladu k přehnaným vnějším projevům citům, musel vyhovovat humanistům a po nich znovu novohumanistům, pro něž ovšem zároveň platilo už výše zmíněné hodnotící rozlišování mezi velkými vášněmi a běžnými city. Tyto distinkce pomáhaly, do jisté míry paradoxně, udržovat vysoký kurs gestikulaci ve vizuálních uměních, protože vášně nemohly být neprovázeny hnutím těla nebo alespoň obličeje. Naproti tomu právě zájem o vyjádření stavu mysli mimikou narážel při zakrytí obličeje na krajní mez. Zakrývání obličeje nebo očí mělo v evropském umění včetně sochařství různé podoby a také význam; užívalo se při znázorňování řady rozmanitých kvalit, jako např. Spravedlnosti, Cudnosti, Pokory, Dobrosrdečnosti či naopak Pomluvy, Marnotratnosti apod. skrývání tváře mohlo být podobně jako jiné prvky „řeči těla“ ve své význačnosti využíváno.³⁸⁸ Polozahalenou tvář mívají ovšem také personifikace Smrti a některé ikonograficky nekodifikované bytosti, k nimž mj. patřila pro sepulkrální kulturu nezbytná postava „plačky.“ Toto označení je používáno s odkazem na zobrazení ženské truchlící postavy, inspirovaných pohřebními obřady. Na chebském hřbitově tento typ funerální plastiky nebyl dochován, proto není možné uvádět konkrétní případy. Jelikož se jednalo o nejčastější umělecký projev, lze se domnívat, že ani zde

symbol věčnosti. Motýl vzlétá, představujíc duši osvobozenou ze smrtelného těla. Loďka převáží nebožtíky do podsvětí či na onen svět a konečně i nebeský pták, orel, který provází duše k nebi. Nové je zdůrazňování lebky, kostlivce či hada zednáři.

³⁸⁶ N. OHLER, *Umírání*, s. 13.

³⁸⁷ R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 133–136.

³⁸⁸ Týž, *Žal*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén*, s. 112–113.

nechyběly. Dokladem poslouží jiné místní hřbitovy (obrázek č. 1). Obecně je možné konstatovat, že plačky vystupovaly v reprezentativních sochařských náhrobcích někdy jako personifikace jedné z občanských i rodinných ctností, byť nikoliv zesnulých, nýbrž pozůstalých.³⁸⁹ Tato formulace je opět dokladem postupného přesunu zájmu od zemřelých k pozůstalým.

Obrázek č. 1

Dochovaná podoba ztvárnění plačky pocházející z druhé poloviny 19. století (Luby)

VI. 4. 1. Normativní nařízení vztahující se k chebským náhrobkům

Jaký byl projev náhrobní výzdoby v Chebu? Instrukce místního hřbitova rozdělily typologii hrobů. Jmenovitě bylo pojednáno o rodinných hrobkách, samostatných a řadových hrobech. Osmý paragraf stanovuje výzdobu posledního místa spočinutí. Samostatné a řadové hroby mohly být vybaveny náhrobními kameny a pomníky. Také mohou být opatřeny obvodovou mříží. Ta mohla mít výšku jeden metr u samostatných hrobů a půl metru u řadových. Byla dovolena květinová výzdoba

³⁸⁹ R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 150.

i nízkými rostlinami. Nebylo žádoucí osazovat hroby ovocnými stromy nebo keři, protože by kořeny mohly přerůst skrz. Opět se zde nachází zmínka o tom, že zřízení těchto dekorací je volné, avšak rozhodující slovo má městská rada. Pokud uznala počiny za rušící nebo jinak nevhodné, měla právo vyžádat si odstranění. To platilo i v případě zřízení bez povolení.³⁹⁰ Na tomto místě opět vyvstává hypotéza o vlivu finanční úplatnosti. Jak mohli radní rozhodovat o vhodnosti určitých výjevů? Vyvstával vkus každého? Lze hovořit o ovlivňujících faktorech? Jisté zůstává, že kameník musel předložit katalog svých návrhů. Někdy rozhodnutí městské rady mohlo mít zpátečnické vyznění.

Byla vytvořena i domněnka o těžkostech prosazování nových motivů. Je téměř nemyslitelné šíření novátorských myšlenek během let, snad i desetiletí. Z těchto důvodů bylo pracováno i s typologií, kterou uvádí doposud nejkompletnější počín české vědy. Dílo Romana Praha obrací svůj zájem na přelom 18. a 19. století. Po podrobném prostudování a komparaci zjištěných faktů bylo dosaženo závěru, že typy náhrobků, se kterými pracuje, jsou až nápadně podobné v chebské lokalitě. Tento fakt si lze vysvětlit tím, že šíření opravdu neprobíhalo nikterak rychle, ale také motivem modernosti a nadčasovosti. Po empirové době hřbitovní kult upadá, objednávání náhrobků od největších mistrů doby se stává čím dále řidším jevem. Častěji se objevují náhrobky architektonické, nefigurální, a jsou svěřovány rukám podřadných umělců nebo kameníků. Typem náhrobku od čtyřicátých let 19. století je antikizující stéla (plochá, prostá deska s nápisem) nebo z empiru přejatá váza na soklu. Ornametika je mnohem složitější a hojnější než dříve. Z antických motivů je přejat mimo základní formu stély hlavně perlovec, vavřínový list, akant a symboly. V době historického romantismu se často opakuje ornametika přejatá z gotiky, řidčeji z románského slohu. Figurální náměty, pokud se vyskytují, jsou většinou závislé na empiru. Uvedená shrnutí doby druhé poloviny 19. století dokládají, že vybrané období uzavírá epochu velkých děl.

³⁹⁰ SOKA Cheb, *Städt. Friedhof: Friedhofsordnung*, kniha č. 1282/29.

VI. 4. 2. Nenapravitelné zkázy

Každý náhrobek je vlastně stavbou v malém měřítku. Není možné se domnívat, že by se jednalo o objednávky elit, nýbrž o tvorbu pro objednavatele ze střeňích vrstev. Ti byli většinou omezeni nejenom spěchem nebo prostředky, ale také značně kolísavým vkusem. Již nebylo využíváno mramoru jako výsostného materiálu, ale levného pískovce, který tak lehce podléhal povětrnostním podmínkám. Díky těmto zásadním zásahům narážejí na překážky i badatelé. Pískovec často podléhá zkáze, a pokud z něj byla vytvořena deska, je téměř nemožné vyčist z ní údaje (obrázek č. 2). Ale poničení náhrobku tímto způsobem je ještě přijatelné. Říká se, že nic nevydrží věčně. Zásah člověkem může mít fatálnější následky. Náhrobky druhé poloviny 19. století byly často likvidovány po druhé světové válce. Oblast Chebu byla vždy silně proněmecká. Není se čemu divit, že atmosféra odsunu dolehla i na velká díla z oblasti funerální plastiky. Starý kámen byl využíván ke stavbě JZD, resp. k vytváření kvalitních cest pro těžkou techniku. Pokud byly některé hřbitovy uchráněny těmto výstavbám, druhá vlna zkázy dolehla na počátku 90. let 20. století. Jak již bylo řečeno, povětšinou se jednalo o německé hroby. S rodinami odešli i ti, kdo se o ně starali a také platili. Po sametové revoluci již nebylo tolik tolerance k umění, jak by se dalo předpokládat. A jednoduše řečeno, čím hrob nebyl udržován a zaplacen, tak byl zlikvidován (obrázek č. 3). Nespornou výhodou nadneseně řečeno bylo vytvoření dostatečného místa pro další generace. Ale ani tím výčet znehodnocování nekončí. Ze starých cest mířících k JZD byly kamenné náhrobky vyrvávány a našly dalšího využití – jako například na chebském sídlišti, kde brání parkování vozů na trávníku (obrázek č. 4). Snad jen s lítostí je možné přihlížet k zacházení s dědictvím, které tolik odráží úroveň kultury lidstva. Kam se poděla pieta a důstojnost hřbitovů? Staly se náhrobky pouze materiálním prostředkem? Poničení vandaly je bezesporu neomluvitelné, ale výše uvedené příklady se snažily ukázat, že ani „moderní“ civilizace není bez viny. Méně závažné, i když také nepochopitelné, je provinění předělání náhrobku. Takových případů stále přibývá. Výsledkem jsou nevkusné karikatury sochařských děl, které kdysi zdoby běžně naše hřbitovy (obrázek č. 5). K úplnosti tohoto výčtu zbývá již jen podotknout, že zacházení se starými náhrobky nenávratně snižuje vypovídající hodnotu díla. Další generace nebudou moci posoudit vývoj funerální plastiky osobní zkušeností. Východiskem z této patové situace je podrobná dokumentace stávajícího stavu.

Obrázek č. 2

Ukázka poničení náhrobního nápisu povětrnostními vlivy (Milíkov)

Obrázek č. 3

Podoba zlikvidovaného hřbitova k létu 2009 (Sv. Anna)

Obrázek č. 4

Možnosti využití náhrobních kamenů z druhé poloviny 19. století (Cheb)

Obrázek č. 5

Příklad předělaného náhrobku z druhé poloviny 19. století do „moderní“ podoby (Lázně Kynžvart)

VI. 4. 3. Mezi hroby, aneb terénní výzkum

Úkolem předložené práce bylo zmapování dochovaných náhrobků do dnešních dnů.³⁹¹ Překvapivě je možné i dnes naléznout skvosty. Celkově bylo zmapováno 34 hřbitovů. V některých případech se snad již ani nedá o hřbitovech hovořit. Povětšinou se jedná o zcela zapomenutá místa, které odvál duch času. Dokumentace stavu byla spojena s pečlivou terénní prací, která trvala dlouhé měsíce. Výsledkem je 252 zjištěných náhrobků.³⁹²

Bohužel nebylo možné z důvodu rozsahu práce pohovořit o všech městských a vesnických pohřebištích. Jako hlavní reprezentant vysoké kultury byl vybrán chebský hřbitov. Po důkladném zvážení bylo zřejmé, že právě ten může pro demonstraci posloužit nejlépe. Nejvíce dochovaných náhrobků bylo zjištěno v Mnichově. Stav tohoto hřbitova je katastrofální. Skvostné sochařské práce jsou svezeny kolem kostela. Uměle vytvořená prezentace nebyla vhodná jako ukázka zachování vzhledu z druhé poloviny 19. století (obrázek č. 6). Druhým vhodným místem se staly Mariánské Lázně. Lázeňské město uchovalo poklady, o které je s náležitým důrazem pečováno. Ale i přesto se nejedná o místo typické studované době. Do těchto končin se přijížděli lidé léčit. Výskyt úmrtí je vyšší. Často zde zemřeli pacienti, kteří pocházeli z dalekých krajů.³⁹³ Funerální výzdoba je nesmírně pestrá. Tato bohatost souvisí s dobrou finanční situací místní populace. Přezkoumáním celkového stavu bylo zjištěno, že právě v Mariánských Lázních jsou dochovány nejvíce zdobné náhrobky (obrázek č. 7). Po dlouhém zvážení byl vybrán Cheb. Jeho doklady nejsou nadmíru přepychové. Ale byla vytvořena hypotéze, že právě tento stav je unikátním dokladem dochované kultury pohřbívání vyšší střední vrstvy druhé poloviny 19. století. Jedná se také o okresní město, které svou velikostí odpovídalo i historicko–demografickému výzkumu. Také byly zjištěny potřebné archivní materiály, které dokreslily celkovou situaci pohřebního kultu této oblasti.

³⁹¹ Terénní práce byla prováděna během letních měsíců roku 2009.

³⁹² Hlavním kritériem pro zaznamenání náhrobku byla jejich datace. Většinou bylo pracováno s rokem úmrtí nejdéle zaznamenané osoby. Po získání zkušeností z dostupné literatury byly zařazeny i náhrobky, které typologicky odpovídají sledovanému období. Díky těmto postupům bylo možné zlokalizovat i náhrobky bez označení deskou.

³⁹³ V Mariánských Lázních je pohřben např. vídeňský lékárník či pražský architekt.

Tabulka č. 19

Počty zjištěných náhrobků pocházejících z druhé poloviny 19. století v oblasti Chebska dochovaných k letním měsícům roku 2009

LOKALITA	POČET ZJIŠTĚNÝCH NÁHROBKŮ
Hazlov	6
Hranice	20
Cheb	36
Kopanina	2
Kopaniny	3
Lázně Kynžvart	14
Luby u Chebu	10
Mariánské Lázně	42
Milhostov	1
Milíkov	13
Mnichov	49
Nebanice	13
Nový Kostel	12
Palič	2
Rájov	1
Skalná	13
Starý Hroznatou	8
Trstěnice	4
Tři Sekery	3

*Pro přehlednost bylo přistoupeno k abecednímu řazení.

Obrázek č. 6

Uměle vytvořená prezentace skvostných sochařských prací z druhé poloviny 19. století (Mnichov)

Obrázek č. 7

Příklad zachovalé honosné hrobky z druhé poloviny 19. století (Mariánské Lázně)

VI. 4. 4. Dochovaný stav náhrobků. Unikáty nebo projevy okázalosti?

Jak ale vypadala situace v Chebu? Ukazují náhrobní kameny a sochařské výtvořky vzájemný vztah objednavatele a umělce? Co je z prací možno vyčíst? Většina zachovaných náhrobků ukončují dnešní prostory hřbitova. Lze hovořit převážně

o rodinných hrobkách. Jelikož bylo postupováno systematicky, tak první v této řadě je hrobka, kde jsou uloženi chebští převoři (obrázek č. 8). Dva z nich jsou označeni jako emeritní. Tento náhrobek je dokladem přesunu sociálního statutu i do záhrobí. Právě v 19. století se začíná prosazovat profesionální zařazení v nápisových tabulích. Tabule je zde vytvořena z černého materiálu se zlatým písmem. Využití kvalitních barev zapříčinilo velmi dobrou čitelnost, která je narušena pouze rozbitím desky ve spodní třetině.³⁹⁴ Náhrobní deska není symetrická, resp. její horní okraj je menší než spodní. Díky tomu bylo usouzeno, že bylo počítáno s ukládáním ostatků dalších převorů na toto místo. O velkém významu pohřebních osob svědčí i znak nad deskou. Ten nese na svém vrcholu korunu a plasticky je ověnčen růžencem s křížem. Náznakem jsou dochovány nápisy, které jsou již nečitelné. Vyznění celého náhrobku je skvostné. Použit byl již tehdy drahý bílý mramor. Celou kompozici uzavírá plastika Ježíše na kříži. Motiv by mohl na první pohled okázovat na církevní hodnostáře. Ale Kristus byl stále oblíbeným motivem i u světské společnosti.

Následují v řadě je hrob rodiny Lohr (obrázek č. 9). Jedná se o obelisk ve tvaru jehlanu, nesoucího na svém vrcholu další, nízký jehlan.³⁹⁵ Materiál byl zvolen tmavý. Obecně lze konstatovat, že právě obelisk představuje nejčastější, snad i nejjednodušší prezentaci náhrobku druhé poloviny 19. století.³⁹⁶ V případě tohoto není možné práci chebského sochaře Lugerta přesně časově zařadit. Kromě jmenného značení a názorného vyobrazení kříže neodhaluje žádné informace. Jen stupínek před obeliskem dává hádat, že zde stála kamenná podoba vázy či urny. Podstavec monumentu je nezvyklý. Ve většině případů bylo použito pouze nízkého hranolu. V tomto případě

³⁹⁴ P. Petrus Habermann, 1 *. Dezbr. 1834, † 23. Mai 1881.

P. Vincentius Mülling, em. Prior, 1 *. Juni 1829, † 17. Jänner 1883.

P. Albert Leuchtweis, em. Prior, 11 *. Jänner 1833, † 10. Juli 1900.

P. Mattha[...] Ros. Dunst, 21 *. Juni [...] Oktober 1904.

P. Serapf[...] moder, Prior, 15 *. März 1852, † 24. Oktober 1923.

³⁹⁵ Podle připomínek R. Prahl se velmi často uplatnila na náhrobním obelisku reliéfní podobizna zesnulého. Všeobecně řečeno měla podobizna na náhrobku představovat smrt člověka, proto její nezachycovala ani živého, ani mrtvého, ale takového, jaký měl být uchován v paměti. Chebský hřbitov takový podobu nereflektuje. Blíže. R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 188.

³⁹⁶ Svou oblibu obelisky získaly díky mimořádné životaschopnosti. Využití kvalitního materiálu a jednoduchý tvar snadno odolává jinak špatným vlivům počasí.

se jedná o pečlivou sochařskou práci. Linie připomíná antický chrám. Tento náhrobek byl vyhodnocen jako jeden z nejvíce vkusných. I když není nikterak zdobený, ukazuje finančně nákladnější podobu a možnost oživení jednoduchými tvary.

Srovnatelný náhrobek stojí hned vedle zmíněného obelisku. Tvarově i materiálově jej nápadně připomíná. Zdoben je originálním prvkem, který nebyl v žádné oblasti zdokumentován. Obelisk je v horní třetině doplněn horizontální částí. Díky tomuto prvku vzniká dojem trojrozměrného kříže (obrázek č. 10). Celkový dojem je podpořen zlatým vyobrazením plochého kříže nad nápisem, ze kterého je patrné, že se jedná o hrob rodiny Würschnitzer.³⁹⁷ Velmi zajímavě působí právě grafické znázornění. Tento nápis předznamenává, kdo je zde pochován. Ve spodní části je výčet dokončen jednotlivými členy rodiny.³⁹⁸ I v tomto případě bylo počítáno s dalšími členy rodiny. Prvně zde byl zaznamenán zlomkový zápis dat. Vystává tudíž hypotéza, že se přistupovalo k tomuto znázornění z důvodu přehlednosti, ale i ušetření místa.

Řadu těchto obelisků uzavírá třetí, který je zhotoven ze světlé žuly. Jedná se o místo posledního odpočinku rodiny Karg. Zdoben je v horní části plochým křížem. Nápis vzpomíná Wilhelma, který je jako jediný jmenovitě zaznamenán.³⁹⁹ Byla vytvořena hypotéza, že ve spodní části hranolu se dříve nacházela deska s dalšími záznamy. Ta se ale do dnešních dnů nedochovala (obrázek č. 11).

³⁹⁷ Ruhestätte der Familie Würschnitzer.

³⁹⁸ ANTON WÜRSCHNITZER, geb. 5/10 1805 gest. 8/3 1885.

JOSEF WÜRSCHNITZER, geb. 28/3 1844 gest. 23/5 1898.

ELISE WÜRSCHNITZER, geb. 24/11 1851 gest. 26/7 1928.

³⁹⁹ Ruhestätte der Familie Karg.

Obrázek č. 8
Hrobka chebských převorů

Obrázek č. 9
Náhrobek rodiny Lohr

Obrázek č. 10
Náhrobek rodiny Würschnitzer

Obrázek č. 11
Náhrobek rodiny Karg

Kompozice čtyř jednodušších náhrobků je uzavřena velkou rodinnou hrobkou městského architekta Haberzettla.⁴⁰⁰ Již od prvního zhlédnutí této monumentální stavby je patrná finanční situace. Honosnější a lépe kompozičně řešené místo posledního odpočinku není možné na chebském hřbitově naleznout (obrázek č. 12). I přes dnes již poněkud zanedbaný stav, je patrná hojnost využitého materiálu. Zdobení venkovní části připomíná klasicistní stavbu, která by mohla být srovnatelná s velkými díly v Mariánských Lázních. Jisté je, že Haberzettlové byli jedni z nejmovitějších a nejuznávanějších rodů v Chebu. Odraz vkusu a dobových trendů se odráží i v jejich hrobce, která je nepřehlédnutelně inspirovaná antickými prvky.⁴⁰¹ Půdorys je čtvercový. Za zdobné prvky lze pokládat i dórské sloupy.⁴⁰² I přes charakteristické prvky tohoto řádu postrádají žlábkování, které nebylo v klasicismu a jeho pozdější podobě používáno. Dva krajní mají celkovou podobu a vchodové pouze poloviční. Spojením vzniká tvarování průhledů v horní části. Boční sloupy nesou dominantní výzdobu, která je vyjádřena jednoduchou symbolikou. Přes celou výšku je plasticky znázorněna palmová ratolest. Ta odkazuje na Ježíšovo zmrtvýchvstání.⁴⁰³ Nad hlavami sloupů jsou postavena část kládí. I zde je zachován antický řád. Vlys je složen ze střídavě položených obdélných desek – triglyfů se žlábkovým ornamentem a reliéfně zdobenou plastikou. V tomto případě se jedná o střídání květů a zdobná madla držící zakončení rostlinných ozdob. Girlandy⁴⁰⁴ tvořené dubovým listím symbolizují stálou lásku a přízeň pozůstalých a přátel. Zde jsou kvůli zdobnosti doplněny o stuhy ve středu spodní prověšené části. Květiny jsou nejspíše rozevřené máky, které odkazují na metaforu smrtelného spánku. Ve středové části nad vchodem byl zaznamenán latinský letopočet 1883. Rodinná hrobka Haberzettlů není zakončena štítem s tympanonem, ale rovnou římskou na které spočinula deska s označením jména rodu. Po stranách je zakončena dvěma zdobnými volutami. Bylo usouzeno, že tento prvek nese pouze estetickou hodnotu (obrázek č. 13).

⁴⁰⁰ Stavitel Adam Haberzzettel byl pověřen i výstavbou většiny domů dodnes stojících na hlavní třídě vedoucí k náměstí. Byl velmi ovlivněn neoklasicismem, což ostatně dokládá i pojetí rodinné hrobky. Pokračovatelem rodu se stal syn Carl. Blíže Zbyněk ČERNÝ – Karel HALLA – Hana KNETLOVÁ, *Que procedit. Historie pěší zóny v Chebu*, Cheb 2010, s. 38.

⁴⁰¹ Blíže k prosazování antických prvků v klasicismu a novoklasicismu R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 27–35.

⁴⁰² Jedná se o nejstarší sloupový řád. Vznikl v Řecku okolo 7. století př. n. l. přenesením principů tehdejší dřevěné architektury na kámen. Charakteristickým je pro něj kratší a tělo s jednoduchou bočníkovou hlavicí zakončenou čtvercovou deskou – abakusem a okrouhlou poduškou – echinem. Většinou není opatřen patkou.

⁴⁰³ Symbolika palmové ratolesti je velmi stará. Zvláště oblíben byl datlovník – pro užitečnost, krásu a dlouhověkost. Palma je stále zelená a vzdoruje i slunečnímu žáru. Přeneseně se dá uvažovat o nezničitelnosti a nesmrtelnosti této rostliny.

⁴⁰⁴ Ozdobný závěs z květů, větví nebo ovoce. Mezi jednotlivými závěsnými body je charakterickým způsobem prověšen do oblouku. V architektuře se vyskytuje jako plastický ornament – feston.

Vnější část hrobky ukazuje jasnou symbolickou výpověď. Lze vyčíst znaky i uvnitř? Ke vstupu slouží dva schody, které jsou součástí podstavce celého monumentu. Uzamykatelná mříž, sloužící jako dveře, zabraňovala přístupu nepovolaných osob. Byla vytvořena hypotéza, že výplně okenních a vchodových prostor byla řešena tímto způsobem, aby bylo možné komukoliv nahlédnout dovnitř, ale nikoliv vstoupit. Mříž odkrývala vnitřek pomníku, ale v podstatě tvořila hranici mezi světem živých a záhrobím. Prvek dodává na vážnosti a důstojnosti. Uvnitř hrobky se dochovaly tři náhrobníky. Je možné konstatovat, že proti každému otvoru se nachází jeden. Čelně vchodové části je nejhonosnější. Použitý materiál – předpokládaný je mramor – nedovoluje přečíst majitele hrobu. Lze vyčíst rok úmrtí, který je totožný s datací vně hrobky. Jedná se o rok 1883. Z tohoto důvodu byla vytvořena domněnka, že se jedná zároveň i o objednavatele zakázky samotného stavitele Adama Haberzettla. Tvrzení dokládá i středové umístění desky. V horní části se nachází kruhová výseč. Nejspíše se zde nacházel nějaký symbol zemřelého nebo snad i podobizna. Ozdobný prvek se bohužel nedochoval. Okrajové zakončení je řešeno plastickou drážkovou lištou, která byla zhotovena ze stejného materiálu jako hrobka samotná. Podle analýzy se jedná o pískovec. Obě boční desky jsou bez jakéhokoliv zdobení. Na levé straně je čitelné jméno a datum narození,⁴⁰⁵ ale na druhé není možné poznamenat nic.

I přes unikátní podobu rodinné hrobky, je její stav v dnešních dnech katastrofální. Nosné kamenné trámy jsou příčně popraskány a hrozí propadnutí stropní části (obrázek č. 14). Výše uvedené fotografie dokládají i venkovní rozlomení. Celá hrobka je popraskána na tři části. Rozdělení je zajímavé. Prochází samozřejmě místy spojenými sloupy. Mohlo být zapříčiněno drobnými i většími otřesy, které na Chebsku proběhly. Zarážející dělení kompozice, které je totožné s náhrobními deskami. Přesné třetiny odkazují na pochované, kteří zde našli poslední odpočinek.

⁴⁰⁵ MARIE SCHUBERT, 30. SEPT. 1869 [...]. Jelikož se ukázalo ženské jméno s jiným příjmením, lze předpokládat, že se jedná buď o dceru, nebo vnučku objednavatele. Potvrzení by přinesly matriční zápisy.

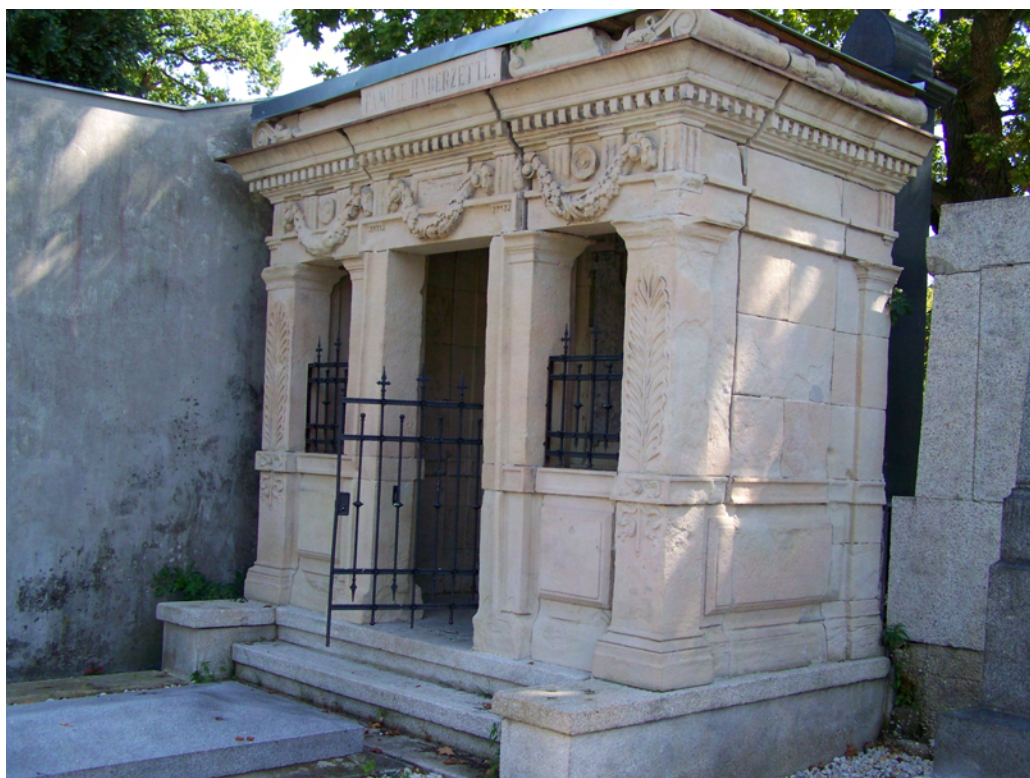
Obrázek č. 12

Rodinná hrobka chebského architekta Haberzettla

Obrázek č. 13

Boční pohled na rodinnou hrobku chebského architekta Haberzettla

Obrázek č. 14

Detail poničení rodinné hrobky chebského architekta Haberzettla

Druhou stranu pomyslné řady náhrobků z druhé poloviny 19. století otevírá opět oblíbený obelisk (obrázek č. 15). Náhrobek patří rodině Kublang von Sellenhof.⁴⁰⁶ Zásadní rozdíl oproti ostatním nebyl zaznamenán. Snad jen za zmínku stojí podoba nápisů. První dva uvedené byly zhotoveny stříbrnou barvou a třetí zlatou barvou. Není možné vyloučit, že nebylo postupováno s ohledem na symbolické významy. Zlatá zastupuje vznešenost, bohatství a moc a stříbrná čistotu. O módnosti v tomto případě není možné uvažovat. Podle druhého a třetí zápisu došlo k úmrtí v témže roce, proto je vyloučeno že by během rozmezí několika měsíců došlo ke změně vkusu nápisové tvorby. Data uvedená na náhrobku odkrývají jinou skutečnost. K úmrtí posledního došlo v lednu roku 1892 a u ženy v listopadu. I přes tuto posloupnost se objevuje domněnka, že k uložení ostatků zemřelého muže došlo až

⁴⁰⁶ Hier ruht in Frieden Herr
Robert Kublang v. Sellenhof
k.k. Hauptmann in P
2 *. Mai 1809 † 16. März 1881.
Tiefbetrauert von seiner Gattin.
Marie Kublang v. Sellenhof
geb. in Kreuth
gest. am. 2. November 1892.
Tiefbetrauert von ihren Geschwistern.
Herr
Josef Kublang v. Sellenhof
6 *. Juni 1818 † 1. Jäner 1892.

po delší době. Tato hypotéza by mohla být vyvrácena tvrzením, že po vytvoření prvního označení bylo vynecháno místo pro věrnou manželku. Již za života bylo myšleno na poslední pout'. Obě tyto hypotézy přicházejí do úvahy. Zajímavostí je, že díky zachovaným čtyřem sloupkům v rozích obvodu hrobu, lze doložit prvně na území chebského hřbitova ohraničení pomocí řetězů. Ty se do dnešních dnů nedochovaly, ale stopy po jejich vedení jsou patrné.

Následuje opět černě vyhotovený obelisk. V tomto případě je řešen poněkud odlišně, než bylo doposud zaznamenáno (obrázek č. 16). Rodina Krausova využila i podstavec, na kterém jsou patrné zápisy dalších zemřelých z rodiny. Poměrně dobře čitelná je levá strana spodního dílu. Záznam je zde učiněn o Marii Krausové, která zemřela roku 1888. Mimo podstavce jsou přičleněny boční přístavby, které jsou dnes vyplněny oblázkou. Lze se domnívat, že tyto prostory sloužily k výsadbě květin nebo malých keřů.⁴⁰⁷ Druhou možnost nabízí vysvětlení v podobě podstavců na drobné sochy, vázy či urny. Výzdoba náhrobku není ničím výjimečná.⁴⁰⁸ Jedná se o ukázkou průměrného náhrobku vyšší střední vrstvy společnosti.⁴⁰⁹ I přes finanční možnosti není pojetí nikterak okázalé a majetek neprezentuje formou funerální kultury. Otázkou zůstává, do jaké míry se projevila rodinná šetrnost. Také musí být brána v úvahu módní strohost konce 19. století. Opět zde vyvstává faktor socioprofesionálního zařazení muže. U žen bývá povolání jen zřídka kdy označeno. Ve většině případů bývá společensky zařazena podle postavení manžela. Tento náhrobek přináší doklad. Uložení ostatků bylo prováděno do vykopaného hrobu. Toto místo je zakryto kamennou deskou. V případě doktorské rodiny se objevuje novum.⁴¹⁰ Jedná se o vyzdobení plastickým křížem. Prvek může odkazovat na zbožnost rodiny. Ale také může dokládat estetické cítění objednavatele.

⁴⁰⁷ O schválených postupech výsadby bylo pojednáno výše.

⁴⁰⁸ FAMILIE KRAUSS.

MARIE KRAUSS.

Oberstabs Arztes Gattin

* am 13. April 1841

† am 15. März 1885.

MED. DR. FRANZ KRAUSS.

k. u k. Generalstabsarzt

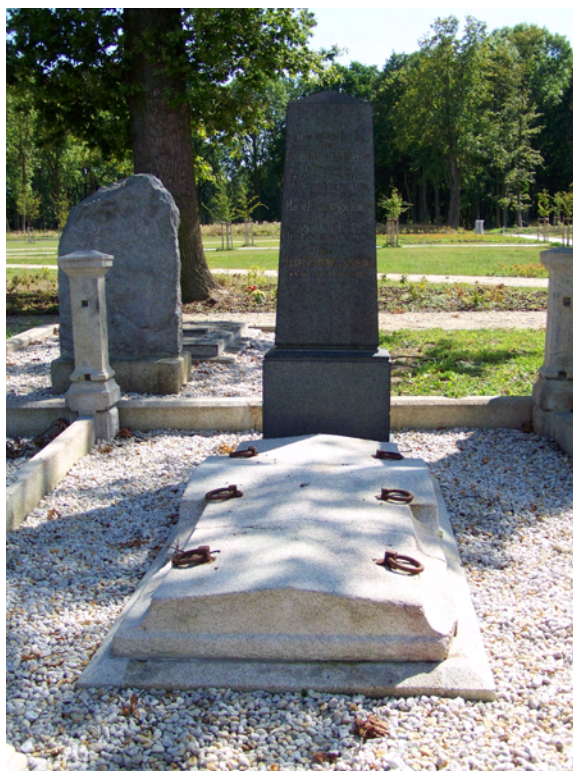
* am 25. März 1825

† am 11. Juni 1905.

⁴⁰⁹ Franz Kraus se pohyboval ve vysoké společnosti. Byl hlavním štabním lékařem.

⁴¹⁰ U zbylých analyzovaných hrobek byl využit prvek šesti až osmi železných madel, která sloučila k vyzvednutí desky a odkrytí hrobu.

Obrázek č. 15
Náhrobek rodiny Kublang von Sellenhof

Obrázek č. 16
Náhrobek rodiny Kraus

Skvostné dílo z černého materiálu představuje hrobka významné rodiny Widtmann (obrázek č. 17). I když profesní zařazení zemřelého bylo již reflektováno, v tomto případě je výčet pozoruhodný.⁴¹¹ Zlatem zdobené nápisy dokládají vážnost osobnosti zde pohřbené.⁴¹² U rodinné hrobky Haberzettlů byla využita architektonická podoba. V tomto případě se jedná o další typ – monumentální náhrobek. Dominantně vystupují dva boční sloupy, které jsou dórského řádu. Zvláštností je, že jejich tělo je tvořeno ještě dalšími dvěma sloupy stejného typu. Rozdílem oproti již zmiňované hrobce Haberzettlů je právě jejich pojetí. Zde nechybí charakteristické žlábkování. Hlavnice mohutných sloupů jsou zakončeny oblými štíty. Prostor je zdoben na každé straně dvěma spojenými palmovými ratolestmi. Středová část je tvořena nápisovou deskou, která je plasticky ohraničena. Prvek je velmi podobný jako u již zmiňované hrobky. V horní části se nachází pojmenování rodiny, které je zakončeno opět oblým štítem. Zde se nenachází palmové ratolesti, jako v případě bočních stran, nýbrž volutová výzdoba. Zlatou barvou jsou zdůrazněné podklady, kde jsou motivy umístěny. Kombinace černé a zlaté ukazují luxusní podobu náhrobku přelomu 19. a 20. století.⁴¹³ Zachovaná podoba ukazuje vkusné spojení starých tradic s novými nápady.

Ve stejném duchu doby byl vyhotoven následující pomník. Tvarově sice připomíná již zmiňované obelisky,⁴¹⁴ ale je mnohem více zdobený. Z dnešního pohledu by se mohlo jevit jako přezdobený. V uvedeném příkladu předchozího náhrobku byla také využita zlato-černá kombinace. Spojení kontrastů bylo provedeno citlivě a pouze podtrhovalo sochařské vyznění monumentu. Rodina Baumann zvolila poněkud přehnanou podobu (obrázek č. 18). Ornamentální zdobení je patrné na všech částech náhrobku. Spodní podstavec nese netypicky pojmenování rodiny – velkým zlatým písmem. Středová část slouží jako místo pro náhrobní nápisy, které jsou přímo vytesány do kamene. Vytvoření dojmu umělé desky je podtrženo zlatým orámováním. V horní i dolní části ohraničení jsou patrné prvky volut a snad i znázornění liliových tvarů. Římsa je zdobená květinovými ornamenty, které vzdáleně připomínají kříže. Mezi nimi

⁴¹¹ J. A. Widtmann
Bürger, Kaufmann, Inhaber des goldenen
Verdinstkreuzes mit der Krone Stadtratt.
Direktionsmitglied d. Egerer SparKassa etc., etc.
23 *. Feber 1826 † 16. Feber 1885.

⁴¹² Ostatní tři osoby byly pohřbeny a na náhrobku uvedeny až po roce 1900.

⁴¹³ Využití této barevné kombinace je spojeno s náhrobkem kubistickým.

⁴¹⁴ Při použití správné klasifikace, se nejedná již o obelisk, nýbrž o stélu. Právě ta patřila již od starověku k základnímu repertoáru forem umění náhrobku. Rostoucí frekvence odpovídá historickému odpoutání se náhrobku ode zdi a jeho přesunutí na hřbitov či volné prostranství. Stéla jako plochý vertikální útvar vyhovovala základním potřebám moderní pohřební kultury. Více R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 203.

se nacházejí osmicípé hvězdy. Nebylo dosaženo dojmu, že by toto výtvarné znázornění skrývalo symbolickou hodnotu. Lze se domnívat, že se jedná o umělecké ztvárnění. Průčelí vrcholí trojúhelníkovým štítem. Jeho výplň není reliéfně zdobená. Ornamenty jsou pojaty shodně jako u těla. Využito je opět volutových prvků se znázorněním lilií. Uprostřed je posazen kříž. Podle tvarů zakončení by se mohlo jednat o liliový (pisánský) kříž. Celá výzdoba se nese v duchu profese zemřelého. Náhrobní nápis odkrývá, že byl zlatníkem.⁴¹⁵ Proto materiál, který ho provázel životem, byl hojně použit i na výzdobu jeho věčného spánku.

Příkladů pro bohatě výtvarně pojaté náhrobky lze nalézt několik. Unikátní z hlediska ztvárnění je místo odpočinku rodiny Adama Kreuzingera.⁴¹⁶ Již samotné pojmenování rodiny je v jistém slova smyslu originální. Doposud žádný náhrobek nenesl společenské zařazení rodiny podle jména i příjmení zemřelého muže. Lze předpokládat, že tak bylo učiněno v případě více mužských potomků, kteří nesli shodné jméno. Aby nedocházelo ke spojování různých rodin, bylo zdůrazněno celé jméno (obrázek č. 19). I přes velkou zdobnost nejsou vypsáni jednotliví členové, kteří odpočívají na tomto místě. Středová část stély je nevídaně ztvárněná. Jedná se o jakousi hru. Divák má při prvním pohledu dojem, že je zde připevněna deska. Po bližším prozkoumání zjistí, že je vše zhotoveno z jednoho kusu kamene. Prvně vystupuje prvek dokonalého očního klamu, i když naznačení nápisové desky bylo provedeno i u výše zmíněného náhrobku rodiny zlatníka. V tomto případě je fikce dokonalá. K jejímu vytvoření napomáhají šrouby, které jsou zvýrazněny v rozích. Architráv (násloupí) je zdobeno pravidelnými geometrickými tvary. Vzor já pásový. Celé koncepci vévodí zdobná hlavice. Jak již bylo řečeno, stély mívaly hlavici ve tvaru trojúhelníku. Typ, který je prezentovaný zde, ukazuje korunovou podobu. Uprostřed na vrcholu se objevuje motiv, který může znázorňovat palmovou ratolest. Zdobení je provedeno volutovými prvky a liliovými motivy.

⁴¹⁵ Joh. Adam Baumann
Bürger u. Goldarbeiter
1885 † 1814 *.
Kunigunde Baumann
geb. Thorn
1 † 1815 * . Jäner 1901.

⁴¹⁶ Ruhestätte
der Familie
Adam
Kreuzinger.

Shodná výzdoba byla zaznamenána již výše.⁴¹⁷ Ukazuje se prosazování módnosti těchto prvků. Důkazem je následující náhrobek rodiny Fritz Welzel. Obecně lze hovořit o shodném typu, jaký byl uveden. Prvky ornamentů se stále opakují. Novinkou je výzdoba u podstavce. Uprostřed se nachází vyobrazení třech makovic, které nesou obdobnou symboliku jako květy máku. Tělo stély je poněkud odlišné. Zlatem orámované pojmenování rodiny dává tušit opět klamu s deskou. Tento prvek byl již několikrát zaznamenán. Novum je ornamentální zakončení středové části náhrobku. Voluty přecházejí z malované podoby do architektonické. Spirálovité zakončení může odkazovat na hlavice iónského řádu – zde by se jednalo o sloup obrácený. Náhrobek se oprostňuje od jednoduché geometrie jehlanu a kvádrů a začíná se prosazovat oblý tvar (obrázek č. 20). Shodný motiv jako u podstavce je v pásovém provedení prezentován u násloupí. Hlavice je méně zdobná, než ta předešlá. Ale stále se jedná o korunový typ. Zde se prosazuje přechod. Zachována je jehlanová kompozice, avšak postupně se přidává oblých tvarů na bocích. Uprostřed se nachází zlatý liliový kříž.

Obrázek č. 17

Náhrobek rodiny Widtmann

⁴¹⁷ Srov. náhrobek rodiny Sommer-Ernst.

Obrázek č. 18
Náhrobek rodiny Baumann

Obrázek č. 19
Náhrobek rodiny Adama Kreuzingera

Obrázek č. 20
Náhrobek rodiny Fritz Welzel

Zcela opačného vyznění v užití výzdoby je náhrobek ze světlého materiálu. Mohlo by se zdát, že se jedná o místo odpočinku ne tolik majetné rodiny, která si nemohla dovolit honosnější hrobku (obrázek č. 21). Opak je pravdou. Tento strohý pomník patří rodině Gschier.⁴¹⁸ Podle vyzískaných zkušeností z terénního výzkumu bylo konstatováno, že použití světlého materiálu (mramoru, žuly, pískovce) vedle k rychlejšímu zničení nápisů. Povětrnostní podmínky se odrážejí na jejich čitelnosti. V tomto případě bylo využito vytesání nápisů přímo do těla obelisku.⁴¹⁹ Jelikož nedošlo k žádnému zvýraznění, bez konzervace stavu nebude možné za pár let nápis přečíst vůbec. Zní to až poeticky, ale dá se hovořit o tom, že jej odvane vítr a déšť.

⁴¹⁸ Dr. Anton Julius Gschier se narodil 19. 12. 1814 v Chebu a zemřel 30. 6. 1874 tamtéž. Byl synem magistrátního rady Jeremiáše Gschier a obdržel v rodném městě advokátní kancelář. Mnohokrát se zasloužil o všeobecné blaho a byl vyznamenán řádem Franze Josefa. Roku 1867 začal vykonávat post starosty. V tradici pokračoval i jeden ze tří synů Gustav v letech 1892–1911. Více L. SCHREINER, *Heimatkreis*, s. 559.

⁴¹⁹ Ruhestätte
der Familie
Gschier.

Dá se předpokládat, že ve spodní části pomníku se nacházely údaje o zemřelých osobách. Ty se nedochovaly.⁴²⁰

Spojením černého pomníku a světlé desky vyznívá poněkud neobvykle, ale přináší opět další posun ve výtvarném ztvárnění rodinných hrobek (obrázek č. 22). Nejspodnější část nese jméno zhotovitele.⁴²¹ Na podstavci je uvedeno jméno zemřelého.⁴²² Postup směrem vzhůru přináší opačné pořadí pohřbených na tomto místě. Druhý jakýsi podstavec odhaluje další zemřelé.⁴²³ Díky jednotlivým podlažím je možné demonstrovat, jakým způsobem bylo s náhrobky nakládáno v případě potřeby rozšíření. Časové rozmezí mezi prvním a posledním pohřbem čítá 43 let. Byla vytvořena hypotéza, že v prvním plánu bylo počítáno pouze s uložením prvních dvou. Nebylo totiž ponecháno další místo pro další rodinné příslušníky. Proto bylo nejspíše přistoupeno k pořízení nejspodnějšího podstavce, který působí poněkud navíc. Nutno podotknout, že celková kompozice působí jednotným dojmem. Namítnuto může být, že i ten byl prvoplánově postaven a nápísem opatřen až při úmrtí posledního pohřbeného. I tato varianta nemůže být vyvrácena. V každém případě se jedná o další nový typ náhrobku. Samotný obelisk nese pod jehlanovým vrcholem označení kříže a pojmenování rodiny.

Jak již bylo v úvodu nastíněno, dochází zde k propojení černého náhrobního kamene se světlou deskou. Kontrastní propojení oživuje celou scénérii. Jako u rodiny Krauss i zde je využit plastický motiv kříže – v tomto případě jetelový. Není nutné hledat symbolické vyznění. Lze se domnívat, že kříže, které zdobí kamenné desky hrobů, bývaly voleny z hlediska estetiky. Samozřejmě nesmí být vynechán aspekt pevné víry rodiny. Shodné kompozice využilo i několik dalších rodin. Příkladem poslouží vedlejší obelisk (obrázek č. 23). Jedná se o typický náhrobek, který je opatřen jedním podstavcem. Nese všechny již zmíněné prvky – jehlanový tvar, jenž je v tomto případě více zploštělý, černý materiál se světlým písmem, socioprofesi zařazení.⁴²⁴

⁴²⁰ Stejný osud postihla hrobka rodiny Kramling. Výčet členů je opatřen ve spodní části obelisku. Text na těle z bílého pískovce není možné přečíst.

⁴²¹ Signace kameníků byla uvedena ve všech zjištěných případech v nejspodnější části podstavce.

⁴²² J.U.Dr. Hans Stanka

Rechtsanwalt

Ehrenbürger der Stadt Eger

6 * . Jänner 1864, † 20. Juli 1936.

⁴²³ Rosina Stanka

geb. Krämling

1 * . März 1841

† 6. Jänner 1893.

Kais.Rat Adolf Stanka

Kaufmann u. Altbürgermeister der Stadt Eger

17 * . Juni 1828 † 20. Novbr. 1907.

⁴²⁴ FAMILIE CHR.DEIXLER.

Obrázek č. 21
Náhrobek rodiny Gschier

JOSEF DEIXLER
Leder Fabricks Besitzer
17 *. Juli 1854. † 14. Nov. 1886.
KATHARINA DEIXLER
geb. Riedl,
28 *. Sept. 1825. † 15. Aug. 1896.
CHRISTOF DEIXLER
8 *. Juni 1822. † 8. Feber 1905.

Obrázek č. 22
Náhrobek rodiny Stanka

Obrázek č. 23
Náhrobek rodiny Deixler

Dalším unikátem je hrobka z pískovce opatřená dvěma tabulemi s bílého mramoru. Je ohraničena nízkou zídkou, proto byla vytvořena domněnka o bývalé mříži. Dokladem poslouží zbylé díry, které mohly sloužit k upevnění tyčí (obrázek č. 24). Není možné jednoznačně určit, zda se hrobka dochovala celá, nebo zda část chybí. Lze uvažovat o postavení sochy ve středové části náhrobku. Ten je postaven v duchu novoklasicismu. Jedná se o poměrně nízkou podobu, která se nesnaží dosáhnout nebeských výšin, jako je tomu např. u obelisků. Je možné si představit, že byl doplněn křížem – znamením Božím. Tento motiv chybí i na kamenné desce. Boční strany jsou opatřeny mramorovými nápisovými deskami. Opět se ukazuje nevhodnosti světlého materiálu.⁴²⁵

Vedlejší hrobka připomíná svým sezřením chrám. Jak bylo ukázáno na několika uvedených příkladech, druhá polovina 19. století se ráda inspirovala antikou. Vždyť právě klasicistní prvky jí jsou tak podobné. V tomto případě se jedná o edikulu, jež je vedle stély dalším typem plochého výškového náhrobku.⁴²⁶ Bylo pracováno se světlým, žíhaným mramorem. Středová část je o valér tmavší než boční přístavky a podstavec (obrázek č. 25). Využití dórský sloupů bylo již zaznamenáno ve dvou případech. Presentovaná hrobka ukazuje práci s korintským řádem.⁴²⁷ Nejdominantněji působí střední část, která je ohraničena právě těmito sloupy. Ty jsou již ukončeny patkou. Tělo není zdobené, přirozeně vyvstává charakter materiálu. Nejdobnější je hlavice. Využití akantu dodává trojrozměrného vyznění. Jedná se o nejvíce náročnou techniku zdobení hlavic sloupů.⁴²⁸ I když je toto podání poněkud zjednodušené, nese všechny charakteristické prvky – akant i voluty. V horní části hlavice se nachází květina. Byla vytvořena domněnka, že se opět jedná o rozkvetlou podobu máku. Jak již bylo uvedeno, ten symbolizuje věčný blažený spánek. Boční části mají připravené náhrobní desky, které nejsou opatřeny žádnými nápisy a údaji o zemřelých.

⁴²⁵ J.U.Dr. LUBERT GRAF
Kaiserlicher Rath Advokát, Landtagsabgeordneter
em. Bürgermeister der Stadt Eger etc., etc.
geboren am 11. Mai 1831.
gestorben am 6. Novb. 1888.

⁴²⁶ Srov. R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 204.

⁴²⁷ Korintský řád se vyznačoval štíhlými vysokými sloupy. Hlavice je obrůstána trsy listů a na rozích jsou umístěny voluty. Rostlinný prvek tvoří akant, což je druh středomořského bodláku.

⁴²⁸ Podle legendy měl jeho autor Kalimachos za úkol najít nový architektonický prvek. Nemohl na nic přijít, až jednoho dne šel na hřbitov, kde mu utkvěl zrak na dětském hrobu. Podle starořecké tradice bylo zvykem pokládat dětem všechny hračky, které měly. Časem tyto hračky prorostly bodláky, které přinesly Kalimachovi inspiraci.

Obrázek č. 24
Rodinná hrobka Luberta Grafa

Obrázek č. 25
Náhrobek neznámé rodiny

Další unikát přináší náhrobek, který na první pohled ničím nevyniká (obrázek č. 26). Tmavý obelisk, který není zakončen ani výrazným jehlanem, ani korunou. Druhý pohled připoutá bílý polštář, který leží na kamenné desce před monumentem. V tomto případě není ani tak důležité, komu hrobka patří, jako originalita projevového výrazu. Až nápadně připomíná bílou atlasovou podušku do rakve, která byla popisována u nejdražší třídy pohřebního ústavu Pietät (obrázek č. 27). Může se jednat o náhodu, v tomto případě byla prezentace zhodnocena jako velmi originální a odkazující na luxus. Rozdílnost lze chápat i z pozice toho, že se jedná o první dochovaný odkaz na dětský pohřeb v projevu funerálního umění.⁴²⁹ Náboženské cítění je podtrženo ozdobením vrchní části křížem, ale i latinská citace.

Obrázek č. 26

Náhrobek rodiny Rossberg

⁴²⁹ Oskar Stippel,
Gymnasiast,
7 *. Oktober 1890.
† 4. September 1900.

Obrázek č. 27

Detail dekorativního kamenného polštáře, který leží na desce náhrobku rodiny Rossberg

Další řadu klasických obelisků otevírá hrob rodiny Niklas Ott (obrázek č. 28).⁴³⁰ Nejedná se o žádnou výjimečnou práci.⁴³¹ Nápis je opatřen v podstavcové části. Společenské zařazení je učiněno jménem i příjmením muže. Odkaz na ostatní členy rodiny zcela chybí. Ani o muži není podrobnějších záznamů. Typově zcela shodný monument je umístěn na levé straně. Ve spodní části se nenachází jméno rodiny, nýbrž označení čestného hrobu.⁴³² Zajímavé je, že před pomníkem stojí pět do oblouku složených menších desek hranolovitého tvaru (obrázek č. 29). Bohužel ani jeden z těchto náhrobků nenese známky nápisu. Podle různosti materiálu byla vytvořena hypotéza, že na předních stranách byly připevněny desky sloužící k charakteristice zemřelého. Nebylo možné dohledat, koho ukrývá tento čestný hrob a u jaké příležitosti byl vystaven. Na tomto místě může být hodnocena pouze originalita kompozičního řešení.

⁴³⁰ Ruhestätte
der
Familie
NIKLAS OTT.

⁴³¹ Srov. i náhrobek rodiny DIETZ.

⁴³² Použit je německý výraz Ehrenggrab.

Obrázek č. 28
Náhrobek rodiny Niklas Ott

Obrázek č. 29
Čestný hrob

Zakončení dvojřadí náhrobků ze druhé poloviny 19. století je prezentováno navýsost okázale. Z doby přelomu století se dochovaly dvě monumentální hrobky. První patřila rodině Peter a druhý rodině Richter. Obě jsou zajímavé svým pojetím v duchu blížící se moderny. I když nesou prvky klasicismu, je patrný velký posun ve funerální architektuře. První jmenovaný spojuje strohé geometrické prvky a zdobností dórských sloupů (obrázek č. 30). Půdorys není pravidelného tvaru, nýbrž se využitý jakýsi výklenek, který dnes slouží ke květinové výzdobě. Podle dřívějších postřehů je možné si představit, že na tomto místě plál věčný oheň. Na podstavci jsou opřeny dva sloupy, které jsou zdobeny výraznými žlábkami. V tomto případě ohraničují i desku se zlatými nápisy s údaji o zemřelých.⁴³³ Architráv je nebývale mohutný. Po bližším pohledu je vysvětlení nasnadě. Původně zde byl připevněný nápis, který je dnes patrný pouze z obrysů.⁴³⁴ Dominance je zde nadmíru patrná. Již z dálky musel být nápis vidět. Jistě vypovídá o vážnosti, kterou se tento člověk ve společnosti těšit. Vrchol hrobky je tvořen jehlanovým zakončením. Použité vyobrazení bylo analyzováno jako podoba slunce, které stále září.

Shodný prvek zářícího slunce lze spatřit ve štítu objemově největší hrobky chebského hřbitova. Tato zajímavá stavba byla vytvořena převážně z leštěného mramoru. Tmavá žula byla použita při zhotovení sloupů. Nejenže monument zaujme sám svou velikostí, nebývale mohutné je i ohraničení celé plochy hrobu. To je pořízeno také z žuly – zde v kombinaci světlejší a tmavší v olemování (obrázek č. 31). Většinou bývají schody umístěny až před vstupem do hrobky samotné. Na tomto místě tvoří předstupeň ke kamenné desce, která je z tmavého mramoru. Schodiště je na druhém stupínku ozdobeno římsou ve tvaru volutu, což je dalším dokladem oblíbenosti tohoto prvku. Boční sloupky zídky napovídají, že zde kdysi stály také ozdoby. Je předpokládáno, že se jednalo o vázy nebo svícny. Plocha kolem kamenné

⁴³³ FERDINAND PETER

geb. 21. April 1868, gest. 6. März 1885.

KARL PETER

geb. 18. August 1878, gest. 3. Jänner 1888.

KATHARIAN PETER

geb. 15. Mai 1846, gest. 12. Juli 1891.

BABETTE PETER

geb. Ernst

geb. 2. Mai 1844, gest. [...] März 1898.

Kais. Rat LUDWIG PETER

Grosskaufmann

geb. 15. Juli 1842, gest. 30. Jänner 1913.

⁴³⁴ RUHESTÄTTE

HERR

LUDWIG PETER

desky je velká natolik, aby se mohlo shromáždit dostatečné množství lidí k modlitbě.⁴³⁵ Nesmírně zajímavě je pojetí vnitřních rohů. Zde jsou uměle vytvořená sedátka ze stejného materiálu jako u zbylého prostoru ohraničení. Jistě bylo počítáno i se staršími členy rodiny. Místo také mohlo sloužit k postavení květinové výzdoby (obrázek č. 32).

Samotný náhrobek se skládá ze tří částí. Jedná se opět křídlové pojetí. Bylo zjištěno, že právě toto využití a zpracování bývalo u bohatých hrobek nejoblíbenější. Středová část je ohraničena dvěma sloupy. Jedná se o jednoduše opracovaný žulový materiál, který nenese známky žádného antického řádu. Patky jsou zdobené a hlavice také. Motivy jsou různé. Zatímco u patek je pracováno s prostorem a trojrozměrným pojetím, zakončení sloupů je opatřeno nedokončenými kruhy s kříži. Není zcela klasický. Hovoří se o tzv. tlapatém kříži.⁴³⁶ Jestli měly symboly odkazovat na vojenské zásluhy člena rodiny nebo sympatie templářského hnutí, není možné jednoznačně určit. Není vyloučen pouze dekorativně estetický aspekt. Ve štítu se nachází znázornění zářícího slunce. Lze se domnívat, že tento prvek byl použit díky obloukovitému zakončení. Jedná se o zcela přirozený tvar. Sluneční paprsky zcela vyplňují potřebnou plochu. Pod vyobrazením se nachází pojmenování rodiny. I zde je sociální zařazení provedeno skrze celé jméno muže. Nejzajímavější je prostor mezi sloupy. Je možné hovořit o jakémsi výklenku. Jeho funkce není známá. Působí neúplným dojmem. Snad si lze představit, že by zde stála nějaká monumentální socha, popřípadě plápolal věčný oheň. Oblé tvary by tomu napovídaly. Zarážející je ale rozdělení uprostřed prvku. Dává tušit, že by mohlo dojít k rozevření. Mělo ztvárnění evokovat bránu do jiného světa? Jedná se o symboliku odchodu ze života? Věčně svítící slunce by doprovázelo na poslední cestě a celá kompozice by byla všemi motivy podtržena.

Podle vytvořeného místa pro zápisy se mělo jednat o velké pohřební místo rodiny Richter. K poslednímu uložení došlo roku 1913, tedy rok před první světovou

⁴³⁵ Prostor kolem kamenné desky, který byl jakýmkoliv způsobem ohraničen, náležel rodině. Ta jediná se zde mohla pohybovat. Jak bylo uvedeno výše, za pořádek odpovídal hrobník, který dohlížel, aby byl zamezen vstup cizích osob právě sem.

⁴³⁶ Druh kříže, který je používán v heraldice a symbolice. Na rozdíl od normálního kříže se jeho ramena rozšiřují od středu směrem ven. Často se používá při vytváření řádových dekorací a vyznamenání. Tvar byl využit pro pruský železný kříž, což je německé válečné vyznamenání. To bylo zřízeno pruským králem Fridrichem Vilémem III. Na kruhovém podkladu byl používán ve smyslu Rakousko-uherského Vojenského záslužného kříže. Podobný byl původně symbolem Řádu německých rytířů a také templářů.

válkou.⁴³⁷ Z toho důvodu lze usoudit, že rodina opustila oblast Chebu. Konkrétní osud není znám. Zajímavý je zápis na této desce. Nejspíše bylo počítáno s mnohaletým používáním hrobky. Zemřelí byli zaznamenáváni ve dvojicích do jednoho řádku, což velmi ušetřilo místo. Ošizeny je i datace. Zapsán je pouze konkrétní datum narození a úmrtí. Poprvé je zde spojeno využití arabských a latinských číslic. Absolutně chybí socioprofesionální zařazení. Pouze u zemřelé ženy je podotknuto její rodné příjmení. Necelá polovina připravené desky je opatřena nápisy. Pravé křídlo zůstalo zcela prázdné. Pavučiny a prorůstající plevele ukazují, že monumentální funerální stavba stojí dnes mimo zájem okolí. Lze se domnívat, že ji z rodiny nikdo neoperovával dlouhá desetiletí, pomalu jedno století.

Pronikání kubismu není možné nepostřehnout. I když tyto náhrobky nepocházejí ze sledovaného období druhé poloviny 19. století, bylo nutné je zaznamenat pro komplexní výčet zachovalých památek. Také lze jejich prezentaci chápat jako ukázkou cesty, kterou se umění náhrobku v českých zemích ubíralo na počátku 20. století. Inspiraci stoletím 18. a 19. není možné nepodotknout. Možná i proto se hovoří vrcholu, kterého funerální architektura dosáhla v době klasicismu. Zda bylo dosaženo maxima je sporné. Stejně tak i konstatování, že od té doby docházelo pouze k poklesu pohřební kultury. Lze se domnívat, že právě poslední dva uvedené příklady dokládají opak. Vždyť každá doba má pro umění nějaký přínos a posouvá ho stále kupředu.

⁴³⁷ Eugen Emil Richter

9. VI. 1855 – 19. XI. 1888. Marie Richter
10. III. 1885 – 13. I. 1889. Fritz Richter
20. III. 1887 – 21. I. 1889. August Richter
8. XII. 1888 – 23. I. 1889. Anton Richter
1. IV. 1883 – 11. I. 1890. Friedrich August Richter
29. XII. 1813 – 14. II. 1897. Therese Richter
geb. Schindler
10. IV. 1849 – 31. V. 1910. Paul Georg Richter
1. VII. 1850 – 29. VIII. 1913.

Obrázek č. 30
Náhrobek rodiny Peter

Obrázek č. 31
Náhrobek rodiny Richter

Obrázek č. 32
Detail náhrobku rodiny Richter

Uvedením do prvních desetiletí 20. století by mohlo přehled chebského hřbitova ukončit. Jak již bylo ale podotknuto, většina náhrobků ze sledovaného období druhé poloviny 19. století byla zachována ve dvojradí. Po podrobném terénním zmapování bylo objeveno ještě několik jednotlivých hrobů. Pro komplexní výčet není možné je nezmínit, i když typologicky odpovídají již analyzovaným rodinným náhrobkům. Takovým příkladem je i pomník chebského lékárníka Adolfa Tachezy (obrázek č. 33)⁴³⁸ Nachází se ve společnosti hrobů o sto let mladších. Umístění je zarážející. Ale díky pořízené fotografii bylo nasnadě vysvětlení. Na podstavci obelisku byly položeny čerstvé květiny. Není předpokládáno, že by se jednalo o náhodu. Z tohoto důvodu byla vytvořena hypotéza, že se o místo někdo z rodiny či přátel stará a platí za něj. Proto jej nepostihl osud většiny. Díky financím a péči byl zachráněn od zániku.

Shodná hypotéza byla vytvořena i v případě náhrobku, který je téměř ztracen v koruně košatého stromu (obrázek č. 34). Plocha je ohraničena ornamentálně zdobenou mříží, která je připevněna k nízké zídce. Z hlediska zpracování je navýsost unikátní.

⁴³⁸ Adolf Tachezy
Apotheker
1814 – 1892

Jak již bylo uvedeno výše, A. Tachezy zastával v letech 1873–1882 post starosty. Byl držitelem řádu Franze Josefa. L. SCHREINER, *Heimatkreis*, s. 565.

Vstup do prostoru je možný pouze uzamčenou brankou.⁴³⁹ Monument stojí na stejném podstavci, jako bylo použito u mříže. Opět dochází ke spojení kontrastujících barev. Černý náhrobek s mříží a světlá kamenná deska a zídka. První a druhé patro hranolovitého pomníku je opatřeno nápisy s údaji o zemřelých. Čelní strana nese barvu stříbrnou⁴⁴⁰ a pravá boční zlatou.⁴⁴¹ Zajímavě působí zachování stejného stylu zápisu během téměř padesáti let. Podle výzdoby, která je nad nápisovou částí, lze usuzovat, že se jedná o náhrobek pocházející až z přelomu 19. a 20. století. První zaznamenaný mohl být pohřben na tomto místě, ale monument byl postaven až později. Bylo usouzeno, že se tak dělo i v případě dalších rodin. Hrobka znamenala reprezentaci vlivu a vážnosti ve společnosti. Opatření údaji o již dávno pohřbeném jistě vedlo k podpoření kontinuity rodu. V tomto ohledu je výzkum náhrobků složitým úkolem. Nelze řadit vznik pouze podle letopočtu zemřelého, ale je nutné posuzovat všechny znaky a vnější projevy. Konkrétní případ rodiny Adler odkazuje na rodinnou tradici i výzdobou vrchní části. Použití zlomeného sloupu⁴⁴² odkazuje na rodokmen.⁴⁴³

⁴³⁹ O uzavřeném prostoru plochy hrobky bylo pohovořeno již výše. Předchozí ohraničení nebylo zcela odděleno od okolí. Dá se hovořit o jakémsi symbolickém ohraničení.

⁴⁴⁰ Thomas Adler

Bauer

geb. 9. Feber 1834, gest. 20. Juli 1883.

Anton Adler

Kaufmann

geb. 13. März 1848, gest. 27. Feber 1915.

Anna Adler

geb. Deixler

geb. 11. April 1845, gest. 15. Oktober 1918.

Marianne Adler

geb. am 4. Okt. 1874,

gest. am. 24. Feber 1929.

Gustav Adler

Bankoberinspektor

geb. am 22. Sept. 1864, gest. am 13. Aug. 1930.

⁴⁴¹ Elizabeth Fischbach

geb. 7. August 1897, gest. 29. Juli 1931.

⁴⁴² Problematikou užití sloupu ve smyslu náhrobku R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 195–198.

⁴⁴³ Už od doby baroka zasahovala tradiční představa „rodokmene,“ resp. její tragická verze, naznačená ulomenými nebo osekanými větvemi stromu.

Obrázek č. 33

Pomník chebského lékárníka Adolfa Tachezy

Obrázek č. 34

Náhrobek rodiny Adler

Na tomto místě zbývá ještě poznamenat zajímavosti, které se na chebském hřbitově dochovaly. Konkrétně bude pohovořeno o dvou náhrobcích. První z nich je duchovní. Na první pohled se neodlišuje od ostatních pomníků. Ale v něčem je jiný (obrázek č. 35). V tomto případě se jedná o hromadný hrob jeptišek z roku 1881.⁴⁴⁴ Výjimečnost přináší jeho anonymita. Nápis je sice dochovaný, ale na druhé straně není možné určit, či ostatky spočinuly právě zde. Východisko by představovaly seznamy milosrdných sester, které zemřely v tomto období. Také vyvstává hypotéza o pouhé symbolice hrobu. Není vyloučeno, že žádné ostatky neskrývá a nese funkci pamětní.

Zakončení vyznívá narušeně. Bylo by očekáváno, že v případě řádových sester bude místo označeno přinejmenším křížem. Na tomto místě se ukazuje druhé unikum. Kříž s Ježíšem se dochoval. Není možné jednoznačně určit, zda se ulomil díky vnějším přírodním vlivům, nebo po zásahu člověk. Případů, kdy uvolněná část zůstane zachována a v místě hrobu, je velmi neobvyklá. Lze se domnívat, že církevní hrob zůstal mimo zájem nenechavců.

Druhou zajímavost představuje náhrobek ve tvaru malé rakve (obrázek č. 36). Při prvním pohledu by se mohlo zdát, že se jedná o dětský hrob. Nápis po delších stranách upřesňuje situaci.⁴⁴⁵ Pěvecký spolek jej nechal vystavět na památku svého sbormistra. Typologicky se jedná o zachování unikátního skvostu. Jeví se totiž jako zjevný příklad kenotafu.⁴⁴⁶ Jedná se o náhrobek fiktivní a na rozdíl od řady pomníků byl být věnován jedné kontrétní osobě. Nelze předpokládat, že by v sobě ukrýval ostatky. Symbolizuje vyjádření úcty a projevy citů k zemřelému. Je možné uvažovat, že se jednalo o velmi oblíbenou osobu ve veřejném životě chebské společnosti. Zřízení takové pocty bylo jistě nákladné, ale odrážel odkaz přínosného člověka. Pro srovnání byl nalezen podobný sarkofág, který je zaznamenaný v knize Romana Prahla. Ten pochází již z roku 1830 a je součástí hřbitova v Praze na Olšanech. Nápisová deska zcela chybí, proto je označen jako náhrobek neznámého. V čele nese emblém s českým lvem.⁴⁴⁷ Chebský kenotaf prezentuje symboliku harfy a listů vinné

⁴⁴⁴ Ruhestätte
der
barmherzigen Schwestern
aus der Congregation
vom heiligen Kreuzen.
1881.

⁴⁴⁵ Der Egerer Sängerbund seinem unvergesslichten
Chormeister Ignaz Bendurek. 1869.

⁴⁴⁶ Od doby klasicismu bývá takto označován fiktivní sarkofág. Odloučením od hřbitovů prožívá renesanci ve spojení se zahradou a jejími pomníky, často bývá doplněn o urnu. Blíže R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 169.

⁴⁴⁷ R. PRAHL a kol., *Umění*, s. 177.

révy. Hudební nástroj charakterizuje profesi zemřelého a rostlinná ozdoba věrnost a solidaritu rodiny a přátel.

Obrázek č. 35

Hromadný hrob řádových sester

Obrázek č. 36

Katafalk mistra chebského pěveckého sboru Ignaze Benderka

Ukázka fiktivního uložení zemřelého nastínila důstojné uctění památky. Doba nedávno minulá smysl vysoké úrovně zpracování pohřební tematiky převrátila a vyložila si ho podle svých potřeb. S tím souvisí i méně zmiňované téma, totiž přetváření náhrobků, o kterém bylo stručně již pohovořeno. Také bylo poznamenáno, že „moderní“ podoba není vždy šťastným řešením. Je zřejmé, že k využití docházelo kvůli finanční stránce. Jistě bylo méně nákladné pořídit novou desku a připevnit ji na starý náhrobek (obrázek č. 37). Obrisy, které se dochovaly na spodní části, nechávají hádat dřívější místo nápisové desky. Snad podobenka paní Marie Kuchlerové nahradila vyobrazení původního obyvatele hrobu. Jedná se ještě o umění? Je možné přistupovat k památce pohřbeného překrytím? Vystávající otazníky jsou spíše etického podnětu. O vkusu ani nemluvě. Nově pořízená deska může být nápomocna jako ukázka posunutí vnímání funerální tematiky. Palmová ratolest a kříž jako symboly doby dávno minulé a stále neztrácejí svou aktuálnost. Otázkou zůstává, do jaké míry se jedná o opisování známých motivů a jakou roli hraje jejich původní smysl. Leštěná deska byla zaznamenána již ukázána dříve. Novinkou se stávají citově zabarvené vzkazy pozůstalých, kteří se přesouvají z prostoru před hrobem přímo na něj. Co je důležité? Zaznamenat, kdo na tom místě odpočívá, nebo kdo na něj vzpomíná? Zcela se vytrácí socioprofesionální zařazení a celkově informace o zemřelém.

Konkrétní případ bohužel zcela znehodnotil snad nejkrásnější náhrobek pocházejícího ze druhé poloviny 19. století. I přes modernizaci si zachoval nejčistší a nejdetailnější funerální plastiku plnou symbolů. Jedná se o citlivou práci, která ukazuje nejjemnější detaily zpracování (obrázek č. 38). Ústřední motiv představuje mohutný kamenný kříž, který je na svém vrcholu ovit květinovou girlandou. Zvyk věnčit hroby se odkazuje k ráji s věčně kvetoucí vegetací. Tento symbol ukazují květiny všeobecně (obrázek č. 39). Dominantní postavení mezi ztvárněnými zastává mák, jenž je běžným představitelem metafory smrti. Spojení kříže a květin bylo provedeno zavázanou mašlí. V přeneseném slova smyslu by mohl být tento prvek chápán jako textilní látka. Ta by souvisela s motivem roušky, do níž byli baleni nebožtíci s odkazem opět na Krista. Byla vytvořena hypotéza, že podobných náhrobků čítal chebský hřbitov více. Podobné byly zjištěny i na hřbitovech okolních obcí.

Obrázek č. 37
Náhrobek paní Marie Kuchlerové

Obrázek č. 38
Detail výzdoby horní části náhrobku paní Marie Kuchlerové

Obrázek č. 39

Detail provedení sochařského zpracování květinového motivu náhrobku paní Marie Kuchlerové

Výše uváděné práce měly posloužit k demonstraci různorodosti výtvarného pojetí náhrobku druhé poloviny 19. století. Mnoho prvků bylo převzato z doby předešlé. Po spojení projevů docházelo k rozšíření pohřební kultury ze šlechtického prostředí na vyšší střední vrstvy. Prezentované postřehy a argumenty nesou subjektivní vypovídající hodnotu. K závěrům bylo možné dojít díky podrobné terénní práci a konfrontaci s citovanou literaturou. Hlavním cílem bylo zajistit dokumentaci stávajícího stavu. Každým rokem skvostných prací ubývá. Přeneseně je možné konstatovat, že za vznikem uměleckých děl stáli lidé a za jejich zkázou také. Povídání o náhrobcích začalo pochmurně, kdy byly uváděny příklady necitlivého přístupu k vypovídajícím pramenům lidské kultury. Konec byl záměrně shodně postaven na příkladu znehodnoceného díla. I přestože se jedná o nejlépe zachovalý projev funerální plastiky z druhé poloviny 19. století, celkové vyznění není možné posoudit jinak než jako nevkusné. Opravdu se společnost zcela podřídila vlivu financí? Copak už neplatí, že hřbitov je brán jako galerie pod širým nebem?

VII. ZÁVĚR

Cílem výzkumu vytyčeným v úvodu diplomové práce bylo odhalit fenomén smrti druhé poloviny 19. století v co nejširší perspektivě. Bylo využito hned několika přístupů a historických metod. Na základě spektra pohledů byly potvrzeny hlavní dvě teze, které vyvstaly před vytvořením samotného textu. Jak již bylo uvedeno, oblast Chebska nebyla vybrána náhodně. Pomyslná izolovanost území zapříčinila nezájem dřívějších autorů. Začlenění do celorepublikového kontextu bylo možné pouze na základě regionálních přístupů, které bývají ovlivňovány lokálním patriotismem. Do doby relativně nedávné se jednalo o území, kde vedle sebe žili Češi i Němci. Vzájemné ovlivnění prostoupilo i do rituálů spojené se smrtí. Němčina se projevila nejen v matričních zápisech a v ostatním archivním materiálu, ale také v dostupné literatuře a náhrobních nápisech. Jazyková vybavenost byla prvním předpokladem úplného vytěžení pramenů. Hlavním záměrem bylo ukázat specifika a odhalit limity překladů, díky kterým často dochází k nepřesnostem.

Druhá domněnka byla založena na tvrzení, že sledované období přineslo změnu ve společenské struktuře. Rozhodujícím faktorem nebyl již šlechtický titul, nýbrž peníze spojené s obchodem. Za ideál byl považovaný pravý kavalír, který se měl vyznačovat vlastenectvím, českým jazykem, zájmem o veřejné záležitosti, podporou chudiny a umění. Starobylá šlechta postupně ztrácela výsadní společenské postavení. Již otázka češtiny byla v tomto případě sporná. Měšťanstvo se usilovně snažilo přiblížit ideálu, který byl tolikrát prezentovaný na stránkách Světozoru. Obecně lze konstatovat, že na jedné straně stála urozená šlechta a na druhé straně bohatá vyšší střední vrstva, které nezbývalo nic jiného, než svou nobilitu prezentovat veřejně. Ustavičné přesvědčování vedlo k dokonalé iluzi. Odlišnost pojetí sociální stratifikace dala vyvstat také hypotéze, že postup měšťanské vrstvy musí nalézt odraz i v projevech poslední pouti života. Co zapříčinilo zásadní změnu vnímání? Kde hledat předobraz?

Pro získání komplexního pohledu bylo téma zpracováno se snahou o interdisciplinární přístup. Základ textu však tvoří historicko-demografický výzkum, který odhalil mnoho bílých míst. Pro komparativní metodu bylo použito snad nejvíce vhodné práce z pole historické demografie. Díky závěrům mikrohistorických sond Sabiny Duškové, Věry Kalouskové a Markéty Vaňkové bylo možné posoudit situaci v západním koutu republiky z pohledu celonárodního. V žádném případě si předkládaná

práce nenárokovala srovnání z hlediska kvality zpracování. Cílem nebylo postavit studii do pozice ukazatele nedostatků výše citovaných prací, ale je nutné zmínit postřehy a námitky. Díky publikovaným studiím bylo možné dokreslit situaci, která převládala ve druhé polovině 19. století. Každý z autorů má svůj postup při vyhodnocování závěrů, proto není možné ve všech případech dopátrat se shodných výsledků.

První zkoumaný ukazatel úmrtnosti byl průměrný věk zemřelých. Do konce 19. století byl zaznamenán stále se zvyšující trend. I situace ve sledované oblasti je srovnatelná s uvedenými závěry. Průměrná délka života se začala postupně zvyšovat a rozdíly u pohlaví prohlubovat. Bohužel se nepodařilo prokázat shodu s úmrtnostními tabulkami. V tomto ohledu jsou výsledky dosti podprůměrné a hranici třiceti let se nepodařilo postihnout v žádném sledovaném desetiletí. Hlavní důvod odlišného závěru byl spatřen v možném zkreslení údajů. Zkoumaný vzorek nebyl úplný a analýza nepostihla celou druhou polovinu 19. století. Ani komparace s uvedenými výsledky autorek článků o demografickém vývoji v již zmíněných oblastech neukázal shodné závěry. Vysvětlení může být shledáno v typové odlišnosti srovnávaných míst. Ústí nad Labem představuje zcela průmyslovou oblast a Žitenice s Lochenicemi zemědělské vesnice. Různé časové pojetí ukázalo také rozdíly. Zatímco zmíněné autorky obsáhly případně veškeré mortalitní krize, tyto projevy nebyly ve sledované oblasti prokázány. Velký nedostatek se ukázal v absenci počtu zemřelých u srovnávaných prací. Z tohoto důvodu nebylo možné docílit kompletní komparace.

Další faktor představovala kojenecká a dětská úmrtnost. Obecně bývá považována za odraz celkové vyspělosti společnosti. Je ukazatelem sociální péče státu a rodiny. Zajímavá se jeví skutečnost, že díky analýze je možné odhalit postavení dítěte v rodině, popřípadě rozdíly dané pohlavím. I když byl dosažený výsledek kvůli výše uvedeným důvodům zčásti zkreslený, není možné jej z přehledu vyloučit. Ve sledované oblasti byla dětská úmrtnost shodná se závěry ostatních autorek. Křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně sledovala křivku úmrtnosti kojenecké. Díky rozdělení tabulek podle pohlaví bylo možné konstatovat, že se v žádném případě neodráží rozdíly mezi pohlavími. Preferování jednoho z pohlaví nebylo prokázáno. Jisté zůstává, že vysoká dětská úmrtnost měla podstatný vliv na mentalitu tehdejších lidí. Ke spolehlivému poznání postoje rodičů a celé společnosti ke smrti dítěte by bylo třeba systematické analýzy souboru pamětí. Obecně lze konstatovat, že mentalita zůstávala v zásadě ovlivněna křesťanským fatalismem, v němž bylo úmrtí chápáno jako projev Božího záměru.

Sezónní pohyb demografických událostí nepatří sice k významným charakteristikám reprodukce obyvatelstva, ale není možné jej z přehledu vypustit. I zde bylo zjištěno, že rozložení demografických událostí během kalendářního roku bylo dlouhodobě téměř neměnné. V rámci celého sledovaného období připadlo nejvíce úmrtí na březen a červen a nejméně na říjen. Stejně výsledky ukázaly i analýzy srovnávaných oblastí. Vrchol projevů mortality v jarních měsících byl způsoben nejspíše vyčerpáním organismu po zimě a nepříznivými stravovacími návyky. Nedostatečná kvalita jídla bývá připisována převážně nedostatku vitamínů a prochladnutí organismu. Naopak podzimní minima byla dána příznivým klimatem. Dále se odráží dostatek výživně hodnotné stravy po sklizních. Největší přínos předkládané práce z hlediska pohybu sezónnosti byl shledán v rozdělení počtu zemřelých podle pohlaví a na věkové skupiny. Ani jedna komparativní práce s takovými údaji nepracuje. Díky sondě bylo možné nahlédnout do sezónního pohybu úmrtí právě dětí. Bylo předpokládáno, že rozdělení úmrtí podle jednotlivých dní v týdnu ukáže specifika a že některé dny odhalí mortalitní krize. Tato hypotéza byla mylná. Žádné větší výkyvy se nepodařilo prokázat ani po rozdělení na muže a ženy.

Stěžejní díl práce představuje analýza příčin úmrtí. Bez ní by celý výzkum byl pouhým popisem ukazatelů. Jelikož nebylo záměrně pracováno s žádným již uveřejněným tříděním nemocí, bylo možné vytvoření vlastního systému. Na tomto místě se ukázalo nedocenitelné pozitivum německých zápisů v matrikách. V mnohých případech není čeština schopna rozlišit rozmanitost překladu. Proto byly názvy příčin úmrtí ponechány v originálním znění a pro přehlednost byl sepsán vlastní německo-latinsko-český slovník výrazů, se kterými bylo pracováno. Pro zpracování údajů byly vypracovány kategorie plicních, mozkových, břišních a střevních onemocnění. Každý graf byl prezentován na základě valérů jedné z použitých barev. Tím bylo docíleno maximální přehlednosti. Kvůli vlastnímu systému třídění a vytváření kategorií nebylo možné a snad ani žádoucí srovnání s ostatními oblastmi. Obecně byly shledány nejčastějšími příčinami úmrtí plicní onemocnění, dětský psotník a sešlost věkem. Naopak byla zjištěna i velmi neobvyklá onemocnění. Příkladem poslouží ochrnutí jedné strany těla, zánět zad a očí, ale také změknutí kostí.

V rámci této kapitoly byl učiněn exkurz na základě hypotézy o postupném otevírání společnosti, které lze vysledovat v matričních zápisech. Zjištěné případy potratů a sebevražd vedly k rozšíření analýzy příčin úmrtí o anomálie, kterým hranice určovala sama doba. Bylo pojednáno o postupném přechodu ve vnímání svobodných

matek, ale i uznání potratu jako jediného možného řešení. V případě očekávání několikátého potomka bylo předpokládáno, že v rámci záchrany ekonomické situace rodiny, žena podstoupí interrupci. Změna nastala i v případě péče. Nelegální potraty prováděly tzv. andělíčkářky, které získaly své pojmenování z náboženské představy o posmrtném putování miminek přímo do nebe. Pokud došlo k samovolnému vypuzení plodu, byl přivolán lékař. Hranici mezi dobrovolným a nechtěným určovala sama žena. Proto byla vytvořena hypotéza o častém zastírání skutečnosti. K jistému zkreslení mohlo dojít i v případě sebevražd. Rozdíl mezi nešťastnou náhodou a vykonaným soudem nad vlastním životem byl jen těžko prokazatelný. Úvahy bylo možné vytvořit na základě neúplného matričního zápisu, který nereflektuje způsob provedení.

I když v průběhu 19. století intenzita demografických krizí slábla, bylo také pojednáno o infekčních chorobách. Obyvatelstvo českých zemí bylo na jedné straně konfrontováno s tradičními projevy hromadného umírání a na straně druhé svědkem poklesu intenzity a četnosti demografických krizí. Nezodpovězenou otázkou zůstává, do jaké míry mohlo dojít k ovlivnění populace z hlediska přesnější a spolehlivější diagnostiky. Díky archivnímu materiálu sanitárních nařízení z roku 1895 a výsledkům historicko-demografických přístupů bylo možné nahlédnout do myšlenkového světa obyvatelstva. Lidé stále pociťovali bezprostředním ohrožení nákazou, která ve většině případů znamenala jistou smrt. Postupně si začali uvědomovat úspěchy medicínského pokroku, který se nejvíce odrážel u pravých neštovic, postihujících zejména dětskou a kojeneckou složku populace. Počáteční nedůvěra k očkovaní byla odstraněna až ke konci sledovaného období. Konkrétně bylo pojednáno i o choleře, která však nebyla ve sledovaném období zjištěna v žádném záznamu. Další nemoci byly již zjištěny – tyfus, spála a spalničky, záškrť, horečka omladnic a chřipka. Ani jedna z uvedených nemocí nepředstavuje pro dnešní populaci smrtelné ohrožení. Tento závěr lze konstatovat jen díky objevům a pokrokům učiněným během 19. století. Postupná důvěra, kterou si lékařské objevy získaly, zachraňuje životy dodnes.

Jak již bylo uvedeno, lze uvažovat o souvislosti pronikání zásad hygieny mezi obyvatelstvo i na základě velkých urbanistických zásahů. Stěhování hřbitovů neodvratně změnilo tvář měst. Zásadní vliv na pohřbívání měly reformy, které byly provedeny na konci 18. století v celé Habsburské monarchii. I když dílčí snahy lze vysledovat již za vlády Marie Terezie, klíčovou změnu uvedl v platnost až její syn. Doposud využívaný model pohřbívání v kostelech a prostorech kolem nich (*ad sanctos*

et apud ecclesiam) se stal pro moderní společnost absolutně nevyhovujícím. I když předobraz byl dán pařížskou situací ze 60. let 18. století, zde byl prosazen až roku 1786. Zásadní obrat nastal v myšlenkových pochodech. Společnost začala více dbát na hygienické podmínky. Bylo zřejmé, že šíření nákazy pochází i z nepřetržitého kontaktu se zemřelými. Druhá vlna, která přinutila městské rady k jednání, bylo zrušení poddanství roku 1848. Města musela čelit větší vlně přistěhovalců z vesnic, kteří zde hledali nový způsob obživy. Nejenže vytvářeli hodnoty, ale také umírali. Z těchto důvodů nebylo nadále možné využívat hřbitovy uvnitř měst. Nebylo únosné řešení odkládat na neurčito. Obecně se dá konstatovat, že vznik nových pohřebišť mimo zastavené plochy, proběhl téměř sto let po vydání zákazu používání kostelních prostor.

Ideální stav při vytváření nových oblastí nastínil ve své práci Johann Philipp Jöndl. Návrhy, které vznikly ke konci 20. let 19. století, musely být současníky přijímány jako nerealizovatelné. Čas a zkušenost ukázaly nadčasové myšlení stavitele. Po důkladném studiu je zřejmé, že snad není hřbitova, jenž by nečerpal s těchto instrukcí. V práci je myšleno i na největší detaily. Je zde možné nalézt zmínku o podzemních vodách, minerálním složení půdy, ale i o porostu. Snad každý si při vzpomínce na hřbitov vybaví obrázek, kde je prostor ohraničen zdí a vzrostlými stromy. Ve většině případů se jedná o topoly. I na ně Jöndl myslel. Představovaly pro něj dokonalou izolaci případných pachů rozkládajících se těl. Souhrnně lze konstatovat, že při procházce po dnešních hřbitovech je možné spatřit pronikání jeho návrhů do praxe.

S měnící se podobou hřbitovů a způsobu pohřbívání docházelo ke změnám i v postoji ke smrti a umírání a ve vztahu k zemřelým. Ve středověku byla smrt vnímána jako ukončení strastiplné pozemské pouti a počátek posmrtného života. Pozemský život byl chápán jen jako příprava na to, co přijde po smrti. Hřbitovy nebyly místem smutku, ale prostorem pro naději na zmrtvýchvstání. Smrt sama byla naprosto přirozenou součástí života. 19. století přichází se změnami ve vnímání. Uctívá se památka zemřelých, zvyšuje se význam citových pout v rodině a mění se chápání víry. Hroby již nejsou anonymní a podle možností jsou zdobeny skvostnými náhrobkami. Konkrétní projevy byly demonstrovány na příkladu chebského hřbitova, který byl otevřen 1. května 1879. Adolf Tachezy vydal z místa starosty řád, podle kterého měl být zaručen jeho bezproblémový chod. Bylo podrobně pojednáno o jednotlivých paragrafech instrukcí. Velkou neznámou zůstává, do jaké míry je možné hovořit o objektivní výpovědi. Normativní pramen přináší pohled na problematiku zkrásleně.

Opět je ukázán ideální stav. Ale jaká byla skutečnost? I dnes je zákoník plný podrobně rozpracovaných zákonů a přestupků stále přibývá. Snad lze uvažovat o nezkažené mentalitě obyvatelstva. Právě druhá polovina 19. století přinesla nový fenomén. Jak upozornil Phillipp Ariès ve své obširné práci, hřbitov se proměnil v místo návštěv a rozjímání. Sledované období přináší vzestup kultu mrtvých. Pokud lidé přicházeli na tato místa posledních odpočinků v dobrém úmyslu, nedopouštěli se porušování stanovených pravidel. Pro možnost srovnání bylo pracováno s instrukcemi z Českých Budějovic a Vídně. Velkou výhodou byl shodný rok jejich vydání. Jelikož se dochovaly v chebském archivu, je možné tento jev interpretovat jako hledání inspirace. Při zakládání hřbitovů bylo vše nové, proto bylo důležité srovnávat situaci i v jiných částech monarchie. Tato praxe nebyla ničím neobvyklým. Ke stejnému závěru došel i Jan Plaček ve své kvalifikační práci. Na příkladu Českých Budějovic dokázal, že místní radní hledali inspiraci ve Vídni a Brně.

Velký přínos byl shledán převážně v možnosti doložení poplatků, které byly spojeny s pořízením hrobu. Díky dvěma tabulkám mohlo dojít k vzájemnému porovnání celkové částky a odměny pro hrobníka. Práce člověka, který celý život trávil na okraji města i společnosti nebyl nikterak jednoduchý. Byla vytvořena domněnka, že se stal jakýmsi novodobým katem. Lidé jej potřebovali, ale zároveň jím opovrhovali. Jeho práce byla nenahraditelná. Díky instrukcím bylo zajímavé nahlédnout do jazykového pojetí slova. V oblasti Chebu byl nazýván hřbitovním zahradníkem. Komparace s českobudějovickými odstavci vyloučila, že by se jednalo o dobový zvyk. Právě toto označení ukazuje široké spektrum zaměření jedné osoby. Zmiňovaný pramen také umožnil rekonstruovat možnou podobu běžného dne na hřbitově. Hrobník strávil celý život v obležení věčných připomínek smrti. Jeho pocity by odhalily pouze prameny osobní povahy. V prezentované práci bylo možné nahlédnout do jeho pracovních povinností, které tvořily rámec „všedních dní.“

Poslední třetina 19. století přinesla společnosti nový fenomén. Pohřební ústavy pomáhaly pozůstalým s přípravou pohřbů. V oblasti Chebu byly činné dva. Jistě si byly zdravou konkurencí. Pro prezentaci služeb byla vybrána nejvyšší třída, kterou nabízely. Po dlouhém uvážení byla prezentována jejich konkrétní nabídka, která silně připomínala bohaté barokní pohřební slavnosti. Právě na činnosti ústavů bylo možné demonstrovat emancipaci vyšší střední vrstvy. Jisté je, že peníze otvíraly i tu poslední cestu. Při výběru spolupráce s institucí nehrálo roli hledisko financí. Právě nejdražší nabízená třída byla u obou ohodnocena shodně. Proto byla vytvořena hypotéza, že rozhodující

byla nabídka služeb. V zásadních věcech se nelišila, ale rozdíly byly také zjištěny. Nelze se domnívat, že by byly využívány běžně. Důvodem k pojednání byla demonstrace hledaného jevu. Sebe prezentace vyšší střední vrstvy přesáhla stavovské rozdíly. Měšťanská sociální skupina se přesunula do kulis barokního divadla. Myšlenkový svět bohatých se chtěl připodobnit šlechtě. Ať již to bylo způsobem života, nebo ukončením bytí.

Poslední velkou podkapitolu otevíralo všeobecné pojednání o funerálním umění. Hlavním motivem ve druhé polovině 19. století bylo ztvárnění smutku. Těžiště zájmu se přesunulo od zemřelých k pozůstalým. Obecně lze konstatovat, že péče o mrtvé tělo, obstarávání pohřbu a pohřební obřady přinášely spíše útěchu pro živé nežli pro zemřelé. K pochopení vnitřního světa byly jednotlivé fáze aplikovány z hlediska teorie přechodových rituálů Arnolda van Gennepa. Projevy hlubokých citů nebyly již více žádoucí. Vrcholem ctností bylo, pokud se člověk dokázal se ztrátou vyrovnat sám, resp. v sobě. Naopak žádoucí bylo ztvárnit svůj žal v plastice náhrobku. Zajímavé bylo zjištění, že postava jeho zhotovitele, byla brána jako řemeslník. Umělecký pohled nebyl společností vnímán. I když se doba halila do moderního závoje, tento přístup se navrátil do myšlení středověku. Tento krok zpět byl zhodnocen také jako projevoování silné vyšší střední vrstvy. Její vkus na volbu témat vyobrazení byl také rozporuplný.

Právě postava objednavatele náhrobku byla nejvíce reflektována. Ve středověku bylo jednoznačně určeno sociální postavení zemřelého. Vrchnost byla pochována v kostele, poddaní na nádvoří. Přesná poloha konkrétního hrobu ukazovala společenský statut. Jak jej rozpoznat v druhé polovině 19. století? Honosné náhrobky si mohl dovolit každý, kdo disponoval značným finančním obnosem. Zchudlá šlechta si musela na zhotovení mnohdy půjčovat, zatímco vyšší střední vrstva byla dostatečně zaopatřená a svůj majetek a vliv promítla i do funerální plastiky. Poslední odpočinek se stal demonstrací moci. Komparace dobové literatury a archivních pramenů dopomohla odhalit osudy konkrétních osob. Obecně lze konstatovat, že čím byl náhrobek střídmější a méně zdobnější, tím se jednalo o osobu významnější. Veřejní činitelé, jakými byli např. starostové, se těšili účtě již za svého života. Umělé vytváření iluze důležitosti si na onen svět nepřenášeli.

Před začátkem práce na této kapitole vystavilo několik inspiračních podnětů. Procházkou po hřbitovech vždy představovaly relaxaci spojenou s opuštěním ruchu města. Postupné seznamování s literaturou přinášelo odpovědi na nevyřčené otázky. Odkrývání dalších a dalších souvislostí bylo impulzem pro dotvoření obrazu mortality

druhé poloviny 19. století. Číslo byla doplněna o konkrétní projevy, a tím dostala práce zcela jiný rozměr. K vytvoření by jistě nedošlo, pokud by nebylo vydané dílo Romana Prahla, které je v tomto oboru nepřekonatelné. Ukazuje možné přístupy, ale také dokládá konkrétní případy podrobné dokumentace. Není v silách jednoho autora postihnout takový komplex. Původně bylo při vytváření konceptu počítáno s analýzou všech dochovaných náhrobků v oblasti Chebska. Terénní práce proběhly v letních měsících roku 2009 a opravdu vznikly fotografie těchto artefaktů. Po dlouhém zvažování bylo přistoupeno k rozboru „pouze“ chebského hřbitova. Důvodů tohoto příklonu bylo několik. Historicko-demografický výzkum byl prováděn na vzorku městské části. Proto bylo jednoznačně rozhodnuto o nutnosti dokladu konkrétních projevů funerálního umění. Druhořadě byla vytvořena hypotéza o emancipaci vyšší střední vrstvy. Její projevy bylo možné doložit na základě práce s archivními prameny, které se opět týkaly Chebu. V neposlední řadě sehrála svou úlohu i atmosféra samotného hřbitova. Byl zajištěn ucelený soubor s mnoha skvostnými díly.

Kvůli zachování stávajícího stavu k létu roku 2009 bylo přistoupeno nejen k fotodokumentaci, ale i k zapisování náhrobních nápisů. Ty jsou uváděny v citacích. Byla jim ponechána grafická stránka shodná s podobou záznamu na náhrobcích. Z hlediska identifikace a symbolického vyjádření byl popis nejdůležitější. Tento projev byl dobře srozumitelný ostatním. Základním atributem náhrobku je pojmenování osob, které zde odpočívají. Označení jménem a příjmením se objevuje od vrcholného středověku. Právě nápisy uchovávají nejvíce vzpomínkovou podstatu pomníků. Za nejdůležitější se obecně považuje den úmrtí, který umožňuje každoroční připomínku zesnulého. Prosté náhrobky i velkolepé pomníky svědčí o touze člověka zvěčnit jednotlivce, jeho rodinu, rod či dynastii až za hranice smrti. Hlavním požadavkem je zabránit tomu, aby zemřelý upadl v zapomnění.

Každý nápis byl nadále analyzován. Bylo využito komparační metody. Snad největší vypovídající hodnotu nese kniha Lorenze Schreiner, která se zabírá problematikou Chebska komplexně. Zmíněny jsou všechny aspekty veřejného života. Proto bylo velkým překvapením, když po důkladném prostudování bylo zjištěno, že se zde nenachází žádná zmínka o novém hřbitově. Důležité v této kapitole byla otázka identifikace osob poznamenaných na náhrobcích. Byla vytvořena domněnka, že by bylo nadmíru zajímavé, přiřadit jim konkrétní postavu objednavatele. Kniha Heimatkreis Egerland reflektuje krátké biografie významných osobností města. Každé jméno bylo se seznamem porovnáváno. V některých případech se podařilo

informace doplnit. Jistě by bylo přínosné přiřadit jejich fotografie, které za jejich funkčních období vznikly, k zachovalým náhrobkům. To už je podnět k jiné práci.

Díky prostudované literatuře a zkušenostem získaných terénním výzkumem bylo možné obohatit pouhý popis o subjektivní postřehy, které vyvstaly během prohlížení fotografií. I když je práce časově omezená na druhou polovinu 19. století, záměrně byly použity příklady honosných hrobek z prvních desetiletí století následujícího. Tento počín měl být chápán jako vyvrácení tvrzení, že umění náhrobku v českých zemích dosáhlo svého maxima v době empíru. Jak již bylo podotknuto, každá doba vnáší svůj přínos. V tomto okamžiku není možné hodnotit, zda se jedná o obohacení pozitivní či degenerativní. Pravdou zůstává, že nemůže být umění moderny odvrhnuo. V prognózách se lze domnívat, že se bude jednat o další velké téma historiků umění. Bohužel o náhrobky druhé poloviny 20. století zájem nebude. V tomto případě se o velkém umění hovořit nedá. Doba po roce 1948 přinesla opravdový úpadek uměleckého citění a projevů. Zastavení vývoje náhrobní plastiky je možné chápat právě tímto datem.

Předkládaná práce měla za úkol nastínit pohled na nenahraditelnost funerálních děl, které jsou dokladem doby, ale i smýšlení populace. Sledované období bylo postaveno ještě na pevných základech lidských hodnot. Prezentace rodinné kontinuity stála v popředí pohřebních slavností zakončených vystavením honosného náhrobku. Pokles pohřební kultury představuje nepochybně snižování úrovně nejen společnosti, ale i roztržštění rodinných vazeb. Záchrana dochovaných památek tohoto druhu by měla stát v popředí zájmu každé obce, každého státu. Není možné naleznout názornější materiální pro dokládání tradičních hodnot celé společnosti. Proto je prioritní uchránit je pro další generace, které se snad jednou navrátí k vysoké pohřební kultuře a objeví její nezaměnitelně tajemné kouzlo.

Předložené shrnutí ukázalo základní otázky, kterými se předkládaná diplomová práce zabývala. Již v úvodu bylo řečeno, že se jedná pouze o skromný příspěvek k doposud opomíjenému časovému období. Při pokusu o proniknutí do problematiky vyvstávají stále nové a nové otázky. I když se text snažil o různorodost pohledů, nebylo možné zohlednit všechny faktory. Primárně byl vypracován historicko-demografický průzkum, který měl za úkol zmapování situace v oblasti Chebska, kterou se doposud žádný badatel z hlediska studia mortalitních projevů nezabýval. Cílem analýzy bylo přispět k možnosti srovnání výsledků v rámci celorepublikových výzkumů. Společně se zjišťováním míry úmrtnosti byl velký prostor věnován epidemickým

onemocněním a vlivu prevence. Druhá zásadní sonda odhalila konkrétní projevy pohřebního ritu a stav dochovaných náhrobků. Současně byl sledován i prostor hřbitova a jeho zaměstnanců. V sekundární rovině byl zohledněn exkurz do lidových zvyklostí a rozbor hesla „Smrt“ prezentovaného na stránkách dobových výkladových slovníků.

Jak bylo uvedeno výše, další posun práce by znamenal odhalení životních osudů vzpomínaných osob na náhrobních kamenech. Zajímavé by bylo, kdyby lidé, kteří našli místo posledního odpočinku na chebském hřbitově, vystoupili z anonymity a získali konkrétní podobu. Dále by bylo možné například analyzovat vztah mezi pozůstalými a zemřelými na základě smutečních oznámení v místním tisku. Otázkou zůstává, do jaké míry by se odrazily skutečné vazby a opět motiv sebe prezentace. V rámci dějin umění by mohlo být bráno do úvahy samotné grafické ztvárnění, které jistě neneslo jednotnou podobu. Prezentované úvahy pouze nastiňují další možné podněty a cesty bádání, kterými se lze ubírat, i když téma fenoménu smrti nelze v žádném případě zcela vyčerpat.

VIII. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

VIII. 1. Prameny

Státní oblastní archiv Plzeň

Matriky zemřelých

Římskokatolická fara Cheb – Sv. Anna (Eger)

FÚ Farní obvod 1842–1901, kniha č. 20

FÚ Horní Hraničná (1842–1928), kniha č. 23

FÚ Podhoří (1843–1925), kniha č. 24

Římskokatolická fara Cheb – Sv. Bartoloměj (Eger)

FÚ Cheb 1832–1853, 1853–1860, 1860–1867, 1868–1886, 1886–1909, knihy č. 13– 16, 24, 27

Římskokatolická fara Cheb – Sv. Mikuláš (Eger)

FÚ Dolní Dvory 1798–1913, kniha č. 143

FÚ Háje, Sv. Kříž, Mechová 1798–1864, kniha č. 82

FÚ Horní Brána 1839–1859, 1859–1876, 1876–1890, 1890–1904, knihy č. 85, 139–140, 164

FÚ Horní Dvory 1798–1910, kniha č. 144

FÚ Cheb 1836–1850, 1850–1859, 1859–1865, 1865–1871, 1878–1888, 1888–1903, knihy č. 79–81, 136, 138, 160

FÚ Chvoječná 1802–1911, kniha č. 166

FÚ Jindřichov 1802–1907, kniha č. 167

FÚ Krásná Lípa 1786–1860, 1798–1878, knihy č. 95, 145

FÚ Lodní Brána 1842–1870, 1871–1899, knihy č. 88, 141

FÚ Maškov 1798–1888, kniha č. 146

FÚ Mostní Brána 1835–1874, 1874–1905, knihy č. 142, 165

FÚ Podhrad, Slapany 1845–1898, kniha č. 147

FÚ Velká Všeboř 1798–1899, kniha č. 148

Státní okresní archiv Cheb

Krankenhaus

sign. R 57, fasc. 27, kniha č. 1122

Krankenwesen. Vergabe der Lieferung der Steinkohlen, Särge, Brennholz, Bettstroh und Petroleum für das Krankenhaus 1879–1889, 1892, 1895–1897

sign. R 56, fasc. 27, kniha č. 1121

Sanitätsberichte 1881–1936

sign. R 116, fasc. 47, kniha č. 1198

Städt. Friedhof: Friedhofsordnung 1896–1921

sign. R 181, fasc. 74, kniha č. 1280/1, 1280/2, 1282/29, 1282/91, 1282/98

Städt. Friedhof: Personalakte der Friedhofsgärtner Georg Fritsch, Karl Stadler, Georg Hautmann, Karl Helm und Wenzl Engelhart

sign. R 179, fasc. 74, kniha č. 1280/637, 1280/451

VIII. 2. Literatura

ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti* I-II, Praha 2000.

BACCI, Massimo Livi, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.

BACHMANN, Johan, *Egerländer Totenbräuche*, UE 9, 1905, s. 28–33.

BACHMANN, Johan, *Egerländer Volksbräuche*, EJ 36, 1906, s. 207–219.

BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost*, České Budějovice 2003 (= MH V).

BÍLEK, Vilibald – NIKLÍČEK, Ladislav, *Úvod do studia dějin zdravotnictví a sociálního lékařství*, Praha 1981.

BLAŽKOVÁ, Jarmila, *Malostranský hřbitov v Košířích*, Praha 1940.

BOHÁČ, Antonín, *Obyvatelstvo v Československé republice. Československá vlastivěda II. Národopis*, Praha 1936.

BOHÁČ, Jaromír, *Cheb – město*, Domažlice 1999.

BRAUDEL, Fernand, *Dlouhé trvání*, in Václav Hubinger (ed.), *Antologie textů francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie*, Praha 1995, s. 145–188.

Brockhaus. Konversationslexikon XV, Leipzig 1886, s. 727–728.

- BRONCOVÁ, Dagmar (ed.), *Historie farmacie v Českých zemích*, Praha 2003.
- BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I*, Praha 2007, s. 297–299.
- BURKE, Peter, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004.
- BŮŽEK, Václav – JAKUBEC, Ondřej – KRÁL, Pavel, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002.
- CIBULKOVÁ-SEKOTOVÁ, Věra, *Ekonomické a demografické poměry na králickém panství v 2. polovině 18. století*, HD 3, 1969, s. 73–76.
- ČÁNOVÁ, Eliška, *Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*, HD 26, 2002, s. 29–35.
- ČERMÁKOVÁ, Ludmila – KALVAROVÁ, Marta, *Demografický vývoj Hrabůvky a Čeledné v 19. století*, HD 3, 1969, s. 88.
- ČERNÝ, Karel, *Jazyk nemoci či nemoc jazyka? Aneb tři příběhy o problematice dějin medicíny*, in: Dagmar Blümlová – Petr Kubát a kol. (edd.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, JSH, Supplementum 2, České Budějovice 2009, s. 91–99.
- ČERNÝ, Zbyněk – HALLA, Karel – KNETLOVÁ, Hana, *Que procedit. Historie pěší zóny v Chebu*, Cheb 2010.
- ČIŽMÁŘ, Josef, *Sociální postavení venkovského lékárníka na přelomu 19. a 20. století*, ČsF 20, 1971, s. 223–228.
- DITERTOVÁ, Eva – MALOVICKÝ, Václav, *Kuchyně starého Chebu*, Praha 2007.
- DOKOUPIL, Lumír, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193–203.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemíchna sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158.
- DOKOUPIL, Lumír – ŠIMEČKOVÁ, Alena, *Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století*, HD 9, 1985, s. 144.

- DOMORÁZEK, František, *Lidové zvyky, pověry a báje při úmrtí a pohřbu*, ČL 4, 1895, s. 241–244.
- DUBEC, Václav, *Návštěva mrtvých. Lidové podání na Mirovicku*, ČL 22, 1913, s. 383–384.
- VAN DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.
- DUŠEK, Ladislav, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*, ÚSH 1985, s. 143–239.
- DUŠEK, Ladislav, *Obyvatelstvo Ústí nad Labem do konce 18. století*, Ústí nad Labem 1974.
- DUŠKOVÁ, Sabina, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162.
- ERBEN, Karel Jaromír, *Prostonárodní české písně a říkadla VI. Marnost světská, smrt a pohřeb*, Praha 1990.
- FASORA, Lukáš, *Epidemie břišního tyfu na Moravě a jejich prevence v letech 1881–1913. (K otázce zásobování obyvatel Moravy kvalitní pitnou vodou)*, ČMM 121, 2002, s. 47–81.
- FIALOVÁ, Ludmila, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v Českých zemích v 17. a 18. století*, HD 18, 1994, s. 127–166.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*, HD 24, 2000, s. 163–188.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, D 37, 1995, s. 9–21.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 219–276.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.
- FIETZ, Alois, *Begräbnis Bräuche in einigen Orten der Jechnitzer Sprachgrenze*, UE 9, 1905, s. 15–16.
- FIRLOVÁ, Ivana – LUTOVSKÁ, Pavla – SKIPALOVÁ, Alena, *Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách*, HD 11, 1987, s. 21–50.
- VAN GENNEP, Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- GRUBHOFFER, Václav, *Fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století. Smrt a pohřby v rodině Schwarzenbergů v letech 1873–1939*, České Budějovice 2006 (diplomová práce).

- GRUBHOFFER, Václav, *Paměť rodu v zrcadle smrti. Funerální obřady v rodině Schwarzenberků v občanské době*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 188–208.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008 (= MH X).
- GRULICH, Josef, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146.
- GRÜNER, Johann Sebastian, *Über die ältesten Sitten und Gebräuche der Egerländer*, Marktredwitz 1974.
- HANZAL, Josef, *Demografické poměry v šumavské oblasti v 2. pol. 17. a poč. 18. st.*, HD 2, 1968, s. 9–16.
- HAVELKA, Miloš, *Sebevražda u Masaryka*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 289–297.
- HLAVAČKA, Milan, *Jubilejní výstava 1891*, Praha 1991.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Snahy o vytvoření sítě obecních (obvodních) lékařů v Čechách v letech 1856–1859*, AČ 4, 1971, s. 198–213.
- HLINOMAZ, Milan, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= OH 3), s. 395–399.
- HLINOMAZ, Milan, *K pohřbům barokních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= OH 5), s. 532–533.
- HOFMANN, Josef, *Die Tracht im ehemaligen Elbogner Kreise*, UE 12, 1908, s. 3–25, 33–54, 62–82, 88–101.
- HOFMANN, Josef, *Egerländer Begräbnis aus der Zeit um 1860*, UE 21, 1917, s. 33–34.
- HOLAS, Čeněk, *České národní písně a tance*, Praha 1908.
- HOLASOVÁ, Martina, *Každodenní život městského obyvatelstva za časů morové epidemie v 16. a 17. století (České Budějovice 1680)*, HD 29, 2005, s. 5–28.
- HOLÝ, Martin – MIKULEC, Jiří (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, FHB, Supplementum I, Praha 2007.
- HORÁK, Jiří – CHÓTEK, Karel – MATIEGKA, Jindřich (edd.), *Československá vlastivěda. Řada II, Národopis*, Praha 1936.
- HORSKÁ, Pavla, *Umělé přerušování těhotenství pohledem historické demografie*, HD 27, 2003, s. 225–242.

- HRAŠE, Jan Karel, *Pověry o předpovídání smrti*, ČL 6, 1897, s. 476–477.
- HRDLIČKA, Richard, *O věrohodnosti starých matrik*, ČRSČ 1, 1929, s. 88–89.
- HRUŠKA, Emmerich Alois, *Romantické Olšany. Reportáže o hřbitově, hrobech a mrtvých*, Praha 1940.
- IGGERS, Geogr G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- JANČÁREK, Petr, *K problematice demografického vývoje Jáchymova v době předbělohorské*, HD 2, 1968, s. 17–27.
- JANČÁREK, Petr, *Zdravotní stav obyvatelstva Zubnic v první polovině 19. století*, HD 17, 1993, s. 233.
- JEMELKA, Martin, *Populace Šalamounské hornické kolonie v Moravské Ostravě (1890–1930)*, HD 28, 2004, s. 157–199.
- JIRÁSKOVÁ, Šárka – NEKVAPIL, Ladislav, *Historická demografie v kvalifikačních pracích studentů Univerzity Pardubice*, HD 33, 2009, s. 181–187.
- JÖNDL, Johann Philips, *Die Landwirtschaftlich Baukunst. Dritter Theil*, Praha 1829.
- KALIBOVÁ, Květa, *Úvod do historické demografie*, Praha 2005.
- KALIBOVÁ, Květa – PAVLÍK, Zdeněk – VODÁKOVÁ, Alena, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993.
- KALOUSKOVÁ, Věra, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.
- KALSEROVÁ, Jaroslava, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.*, HD 1, 1967, s. 28–63.
- KÁRNÍKOVÁ, Ludmila, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.
- KLECANDA, Jan, *Devatenácté století slovem i obrazem. Dějiny politické a kulturní*, Praha 1902.
- KÖFERL, Josef, *Die Kleidung in Sprüchen, Sitte wie im Volksglauben*, UE 20, 1916, s. 5–6.
- KOLÁŘÍK, Matěj, *Lidové věštby o smrti*, ČL 31, 1931, s. 172–173.
- KOLÁŘÍK, Matěj, *Mluva a moc zvonů v podání lidovém*, ČL 27, 1927, s. 71–72.
- KOŠÁK, František, *Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách, v pověstech a obyčejích lidu na Rokycansku*, ČL 8, 1899, s. 194–198.
- KOŠTÁL, Josef, *Milá v hrobě. Píseň rozpravná z Bydžovska*, ČL 13, 1904, s. 157.
- KOŠTÁL, Josef, *Stráž na hřbitově*, ČL 17, 1908, s. 101.

- KRÁL, Pavel, *Člověk českého raného novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 9–53.
- KRÁL, Pavel, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a v první polovině 17. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (= OH 10), s. 439–456.
- KRÁL, Pavel, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 173 – 187.
- KRÁL, Pavel, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550–1650*, České Budějovice 2002 (= MH II).
- KRÁL, Pavel, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= OH 6), s. 401–512.
- KRÁL, Pavel, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= OH 8), s. 315–332.
- KRÁL, Pavel, *Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku*, SPFFBU, C 49, 2002, s. 76–83.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= MH IV).
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= OH 3), s. 387–393.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Úmrtnost na Vimperském panství v letech 1842–1849*, HD 8, 1983, s. 80–85.
- KŮRKA, Pavel B., *Pohřby a záduší. Ekonomická stránka pohřbu ve městech kolem roku 1600*, in: Martin Holý – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, FHB, Supplementum I, Praha 2007, s. 69–78.
- LÁNÍK, Jaroslav, *Development of mortality in czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries*, HD 13, 1989, s. 175–192.
- LAŠTOVKOVÁ, Barbora, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 59–74.
- LEGO, Jan. *Pohřební zpěv zvonů*, ČL 15, 1906, s. 245.
- LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.

- LENDEROVÁ, Milena a kol., *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století II. Život všední a sváteční*, Pardubice 2005.
- LENDEROVÁ, Milena – JIRÁNEK, Tomáš – DOUŠOVÁ, Hana, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století I. Dějiny hmotné kultury*, Pardubice 2001.
- LIPOVSKI, Radek, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48.
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.
- LUTOVSKÝ, Boleslav – ČERNÝ, Jaroslav, *Latinsko-německý-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*, Praha 1995.
- LUTOVSKÝ, Michal, *Hroby předků*, Praha 1996.
- MACEK, Josef (ed.), *Československá vlastivěda III. Lidová kultura*, Praha 1968.
- MACEK, Stanislav, *Chebský venkov v 19. století. Hrad Ostroh-etnografická expozice*, Františkovy Lázně 1995.
- MAREK, Jaroslav, *Fernand Braudel v dějepisectví naší doby*, *ĎaS* 11, 1969, č. 3, s. 10–21.
- MAREK, Jaroslav – ŠMAHEL, František, *Škola Annales v zrcadle českého dějepisectví*, *ČČH* 97, 1999, s. 1 – 18.
- MATĚJČEK, Jiří, *Ke zvláštnostem demografického vývoje v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914*, HD 4, 1970, s. 93–101.
- MAUR, Eduard, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*, *SAP* 20, 1970, s. 425–457.
- MAUR, Eduard, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s. 37–71.
- MAUR, Eduard, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4–15.
- MAUR, Eduard, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 245–254.
- MAUR, Eduard, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–58.
- MAUR, Eduard, *Základy historické demografie*, Praha 1983.
- MELKESOVÁ, Miroslava, *Církevní matriky Českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56.

- MYŠKA, Milan, *Pohřbívání bohatých aneb cesta na věčnost moravského podnikatele Alberta Kleina*, SM 72, 1996, s. 21–26.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NERAD, František, *O umírajících a mrtvých. Pověry sebrané v Jesenicích u Sedlčan*, ČL 4, s. 536.
- NIKLÍČEK, Ladislav, *Historie provokující současnost aneb proměny nemocného pojištění v letech 1888–1938*, ĎaS 15, 1993, s. 24–28.
- NOVÁ, Naděžda, „*Co stála moje nemoc.*“ *Průběh nemoci Anny Gabrielové na stránkách jejího deníku od srpna 1900 do ledna 1901*, in: Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT a kol. (edd.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, JSH, Supplementum 2, České Budějovice 2009, s. 147–158.
- NOVÁKOVÁ, Olga, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, D 45, 2003, s. 177–188.
- OHLER, Norbert, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany 2001.
- ORLITA, Zdeněk, *Pohřební průvod mezi pietou a sebereprezentací. Tradice vyprovázení mrtvých v prostředí pobělohorských mariánských kongregací*, in: Martin Holý – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, FHB, Supplementum I, Praha 2007, s. 187–208.
- OSEČANSKÝ, Josef Vystyd, *Návštěvy nebožtíků*, ČL 12, s. 124–126.
- OSEČANSKÝ, Josef Vystyd, *Pověry o zemřelých z Osečanska*, ČL 13, s. 58.
- Ottův slovník naučný XXIII*, Praha 1905, s. 538–539.
- PAVLÍK, Zdeněk, *Demografický vývoj Prahy od poloviny 19. století do poloviny 20. století*, D 44, 2002, s. 250.
- PAVLÍK, Zdeněk, *Nejvýznamnější tendence světového populačního vývoje*, D 46, 2004, s. 230–234.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘIKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena, *Základy demografie*, Praha 1986.
- PEJML, Karel, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941.
- PELIKÁNOVÁ-NOVÁ, Anna, *Demografický vývoj Prahy v 18. a v první třetině 19. století*, HD 2, 1968, s. 28–41.
- PETRASOVÁ, Taťána, *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 65–78.

- PLAČEK, Jan, *Sto let dějin Českých Budějovic v zrcadle městského hřbitova*, České Budějovice 2003 (diplomová práce).
- PRAHL, Roman, *Žal, melancholie a sepulkrální sochařství v Čechách kolem roku 1800*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 111–126.
- PRAHL, Roman a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004.
- PROCHÁZKA, Karel, *Pohřeb na Strašecku*, ČL 12, 1903, s. 316.
- RANDÁK, Jan, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.
- Riegerův slovník naučný VIII*, Praha 1887, s. 712–713.
- RICHTER, Alois, *Die alte Tracht in ihrer letzten Gestalt*, UE 42, 1938, s. 23–32.
- SEKERA, Václav (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I*, Praha 1978.
- SCHREINER, Lorenz, *Eger und das Egerland, Volkskunst und Brauchtum*, München 1988.
- SCHREINER, LORENZ, *Heimatkreis Eger. Geschichte einer deutschen Landschaft in Dokumentationen und Erinnerungen*, Amberg 1992.
- SINKULOVÁ, Ludmila, *Z historie základních zdravotních zákonů rakousko-uherských*, I-II, ČsZ 18, 1970 s. 425–432, 579–585.
- SOBOTKA, Primus, *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských. Příspěvek k slovanské symbolice*, Praha 1879.
- SPFFBU, C49, 2002.
- SRB, Vladimír, *Úvod do demografie*, Praha 1965.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – RŮŽIČKA, Ladislav, *Demografie*, Praha 1971.
- SRB, Vladimír – MOLINOVÁ, Jarmila, *Střední délka života (naděje dožití) obyvatelstva v českých zemích v 8. až 20. století*, D 45, 2003, s. 189–196.
- SUŠIL, František, *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*, Praha 1941.
- SVOBODNÝ, Petr, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Petr Svobodný – Jan Havránek (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126–146.
- SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.
- SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Lékař a smrt*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 383–398.
- SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.

- SZABO, Miloš, *Pražské hřbitovy. Olšanské hřbitovy I – II*, Praha 2010.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–90.
- TINKOVÁ, Daniela, „Sváteční historik“, „historik existence“: Philippe Ariès (1914–1984), in: Philippe Ariès, *Dějiny smrti II*, Praha 2000.
- TOŠNEROVÁ, Marie, *Obyvatelstvo města Berouna na konci 18. století*, HD 26, 2002, s. 63–79.
- TYKAČ, Jan, *Písně pohřební z Českotřebovka z polovice věku 19.*, ČL 29, 1929, s. 321–327.
- URBANCOVÁ, Daniela, *Lidová muzika na Chebsku*, SCHM 6, 1998, s. 124–138.
- VALCHÁŘ, Jan, *Co vyzvánějí zvony*, ČL 12, s. 36–38.
- VÁLKA, Josef, „Nové dějepiscectví“ a české dějiny, ČMM 157, 1998, s. 465–475.
- VAŇKOVÁ, Markéta, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, s. 145–194.
- VAŘEKA, Josef, *Chebsko. Vznik a vývoj etnografického regionu*, SCHM 7, 1999, s. 43–45.
- VELKOVÁ, Jitka – SLAD, Jiří, *Historické náhrobníky a pohřby v 16. – 18. století v kostele chelčickém*, VaV 5, 2002, 14–44.
- VĚLNAS, Vít, *Druhý život barokního pohřbu*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 13–22.
- VOJTIŠKOVÁ, Marie, *Úmrtnost při prvních třech choleroých epidemiích 19. století v České Lípě*, HD 5, 1971, s. 89 – 117.
- VONDRÁČEK, Vladimír, *Lékař vzpomíná*, Praha 1978.
- WEIS, Karel, *Český jih a Šumava v lidové písni I–XV*, Praha 1928–1941.
- WITTLICH, Petr, *Umělecké sebevraždy*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 138–146.
- WIRTH, Zdeněk, *Pražské hřbitovy I*, Praha 1923.
- ŽIPEK, Josef, *Pověry, obyčeje o nemoci, smrti a pohřbu na Strakonicku*, ČL 4, s. 534–535.

IX. SEZNAM ZKRATEK

AČ	Archivní časopis
ČČH	Český časopis historický
ČL	Český lid
ČMM	Časopis Matice moravské
ČRSČ	Časopis rodopisné společnosti československé
ČsF	Československá farmacie
ČsZ	Československé zdravotnictví
D	Demografie
ĐaS	Dějiny a současnost
EJ	Egerer Jahrbuch
FHB	Folia historica Bohemica
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
MH	Monographia historica
OH	Opera historica
SAP	Sborník archivních prací
SCHM	Sborník Chebského muzea
SM	Severní Morava
SPFFBU	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
UE	Unser Egerland
ÚSH	Ústecký sborník historický
VaV	Vodňany a Vodňansko

X. SEZNAM VYOBRAZENÍ V TEXTU

1. Dochovaná podoba ztvárnění plačky pocházející z druhé poloviny 19. století (Luby)
2. Ukázka poničení náhrobního nápisu povětrnostními vlivy (Milíkov)
3. Podoba zlikvidovaného hřbitova k létu 2009 (Sv. Anna)
4. Možnosti využití náhrobních kamenů z druhé poloviny 19. století (Cheb)
5. Příklad předělaného náhrobku z druhé poloviny 19. století do „moderní“ podoby (Lázně Kynžvart)
6. Uměle vytvořená prezentace skvostných sochařských prací z druhé poloviny 19. století (Mnichov)
7. Příklad zachovalé honosné hrobky z druhé poloviny 19. století (Mariánské Lázně)
8. Hrobka chebských převorů
9. Náhrobek rodiny Lohr
10. Náhrobek rodiny Würschnitzer
11. Náhrobek rodiny Karg
12. Rodinná hrobka chebského architekta Haberzettla
13. Boční pohled na rodinnou hrobku chebského architekta Haberzettla
14. Detail poničení rodinné hrobky chebského architekta Haberzettla
15. Náhrobek rodiny Kublang von Sellenhof
16. Náhrobek rodiny Kraus
17. Náhrobek rodiny Widtmann
18. Náhrobek rodiny Baumann
19. Náhrobek rodiny Adama Kreuzingera
20. Náhrobek rodiny Fritz Welzel
21. Náhrobek rodiny Gschier
22. Náhrobek rodiny Stanka
23. Náhrobek rodiny Deixler
24. Rodinná hrobka Luberta Grafa
25. Náhrobek neznámé rodiny
26. Náhrobek rodiny Rossberg

27. Detail dekorativního kamenného polštáře, který leží na desce náhrobku rodiny Rossberg
28. Náhrobek rodiny Niklas Ott
29. Čestný hrob
30. Náhrobek rodiny Peter
31. Náhrobek rodiny Richter
32. Detail náhrobku rodiny Richter
33. Pomník chebského lékárníka Adolfa Tachezy
34. Náhrobek rodiny Adler
35. Hromadný hrob řádových sester
36. Katafalk mistra chebského pěveckého sboru Ignaze Benderka
37. Náhrobek paní Marie Kuchlerové
38. Detail výzdoby horní části náhrobku paní Marie Kuchlerové

39. Detail provedení sochařského zpracování květinového motivu náhrobku
paní Marie Kuchlerové

XI. SEZNAM GRAFŮ V TEXTU

1. Celková sezónnost v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
2. Počty úmrtí mužů v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století
3. Počty úmrtí žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století
4. Počty úmrtí mužů a žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých dnech v měsících druhé poloviny 19. století
5. Příčiny úmrtí v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
6. Plicní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
7. Mozková onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
8. Břišní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
9. Střevní onemocnění v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století

XII. SEZNAM TABULEK V TEXTU

1. Průměrný věk zemřelých v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
2. Průměrný věk zemřelých a jejich počet v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
3. Skladba počtu zemřelých osob podle věkových skupin v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
4. Zemřelí podle věku v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
5. Celkový počet zemřelých v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
6. Počet zemřelých mužů v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
7. Počet zemřelých žen v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
8. Celkový počet zemřelých 15+ v Chebu a okolních obcích jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
9. Počet zemřelých mužů 15+ v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
10. Počet zemřelých žen 15+ v Chebu a okolních obcích v jednotlivých desetiletích druhé poloviny 19. století
11. Kvalifikace příčin smrti podle Lumíra Dokoupila a Aleny Šimečkové
12. Počty chebských lékařů na přelomu 19. a 20. století
13. Soupis počtu nemocných, dnů ošetření, celkového příjmu, nákladů na ošetření jednoho pacienta a procento úmrtí v chebské nemocnici v letech 1884–1893
14. Měsíční pohyb počtu pacientů v chebské nemocnici v roce 1890
15. Celková úspěšnost léčby pacientů v chebské nemocnici v roce 1890
16. Náklady spojené s pořízením řadového hrobu na chebském hřbitově od roku 1879
17. Poplatky hrobníkovi na chebském hřbitově od roku 1879
18. Finanční náklady u pohřebních ústavů Enterprise des pompes funèbres (1879) a Pietät (1880)
19. Počty zjištěných náhrobků pocházejících z druhé poloviny 19. století v oblasti Chebska dochovaných k letním měsícům roku 2009

XIII. SEZNAM PŘÍLOH

1. Mapa Chebu a okolních obcí z druhé poloviny 19. století
2. Německo – český seznam názvů obcí v chebské oblasti
3. Německo a latinsko – český slovník příčin úmrtí ze druhé poloviny 19. století,
které byly zaznamenány v použitých matrikách
4. Plán chebské kanalizace z roku 1884
5. Překlady proslovů u zemřelého používaných na Chebsku ve druhé polovině
19. století
6. Překlady pohřebních písní používaných na Chebsku ve druhé polovině
19. století
7. Plné znění nabídky chebského pohřebního ústavu Eterprise des pompes
funèbres z roku 1879
8. Plné znění nabídky chebského pohřebního ústavu Pietät z roku 1880

XIV. PŘÍLOHY

Příloha č. 1

Mapa Chebu a okolních obcí z druhé poloviny 19. století

Příloha č. 2

Německo – český seznam názvů obcí v chebské oblasti

NĚMECKÝ NÁZEV OBCE	ČESKÝ EKVIVALENT
Brückthor-Vorstadt	Mostní Brána
Eger	Cheb
Gehaag	Háje
Gross-Schöba	Velká Všeboř
Heligón Kreutz	Svatý Kříž
Honnorsdorf	Jindřichov
Kreuzenstein	Podhoří
Matzelbach	Maškov
Mies	Mechová
Ober-Kunreuth	Horní Hraničná
Ober-Pilmersreuth	Horní Pelhřimov
Ober-Schön	Horní Dvory
Oberthor-Vorstadt	Horní Brána
Pograth	Podhrad
Sebenbach	Chvoječná
Schiffthor-Vorstadt	Lodní Brána
Schloppenhof	Slapaný
Schönlind	Krásná Lípa
Schwarzenteich	Černý Rybník
Unter-Kunreuth	Dolní Hraničná
Unter-Pilmersreuth	Dolní Pelhřimov
Unter-Schön	Dolní Dvory
Hohlerhof	obec zaniklá po roce 1945*
Nonnenhaus	obec zaniklá po roce 1945
Siechenhaus	obec zaniklá po roce 1945

* Obce zaniklé po roce 1945 se nedočkaly českého ekvivalentu.

Příloha č. 3

Německo a latinsko – český slovník příčin úmrtí ze druhé poloviny 19. století, které byly zaznamenány v použitých matrikách

NĚMECKÝ ČI LATINSKÝ NÁZEV	ČESKÝ EKVIVALENT
Abort (der)	Potrat
Abortus lat.	Potrat
Abzehrung (die)	hubnutí, chřadnutí
Altersschwäche (die)	sešlost věkem
Anämie (die)	chudokrevnost
Angeborene Schwäche (die)	vrozená slabost
Apoplexia řec.	krvácení do tkáně spojené s rozdrčením
Apoplexia řec.	Mrtvice
Asphyxia řec.	dušení z nedostatku vzduchu
Atrophie (die)	zmenšení normálně vyvinutého orgánu
Augenentzündung (die)	zánět očí
Bauchfellentzündung (die)	zánět pobřišnice
Blutung (die)	Krvácení
Bronchitis řec.	zánět průdušek
Candidosis lat.	Kandidóza
Darmbrand (der)	zánět slepého střeva
Darmbruch (der)	Kýla
Darmentzündung (die)	zánět tenkého i tlustého střeva
Darminvagination (die)	neprůchodnost střev
Darmkatarrh (der)	katar střev
Darmlähmung (die)	ochrnutí střev
Darmverschlingung (die)	zauzlení střev
Diarrhöe (die)	Průjem
Diphtheritis (die)	Záškrt
Durchfall (der)	Průjem
Endokarditis (die)	zánět srdeční nitroblány
Epilepsia řec.	Padoucnice
Fallsucht (die)	Padoucnice
Fieber (das)	Horečka

Příloha č. 3

Německo a latinsko – český slovník příčin úmrtí ze druhé poloviny 19. století, které byly zaznamenány v použitých matrikách

Fraisen (die)	Psotník
Gedärmentzündung (die)	zánět tenkého i tlustého střeva
Gehirnblutung (die)	krvácení mozkové
Gehirnentzündung (die)	zánět mozku
Gehirnfellentzündung (die)	zánět mozkových blan
Gehirnkontusion (die)	zhmoždění mozku
Gehirnlähmung (die)	krvácení mozkové
Gehirnödem (das)	otok mozku
Gehirnschlag (der)	krvácení mozkové
Gehirnschlagfluss (der)	krvácení mozkové
Gehirnwassersucht (die)	vodnatelnost mozku
Gelbsucht (die)	žloutenka
Gicht (die)	dna
Graviditätskrankheit (die)	komplikace v těhotenství
Hemiplegie (die)	ochrnutí jedné strany těla
Herzlähmung (die)	ischemická srdeční choroba
Husten (der)	kašel
Hydronephrose (die)	rozšíření ledvinné pánvičky
Influenza (die)	chřipka
Kindbettfieber (das)	horečka omladnic
Knochenfrass (der)	zánět kostní dřene
Krebs (der)	zhoubný nádor
Leberverhärtung (die)	ztvrdnutí jater
Leberzirrhose (die)	ztvrdnutí jater
Lungen- und Darmkatarrh (der)	katar plic a střev
Lungenblutung (die)	chrlení krve
Lungenblutung (die)	krvácení do plic
Lungenbrand (der)	zánět plic
Lungenemphysem (das)	rozedma plic

Příloha č. 3

Německo a latinsko – český slovník příčin úmrtí ze druhé poloviny 19. století, které byly zaznamenány v použitých matrikách

Lungenentzündung (die)	zánět plic
Lungenkatarrh (der)	katar plic
Lungenlähmung (die)	ochrnutí plic
Lungenödem (das)	otok plic
Lungenschwindsucht (die)	tuberkulóza
Lungensucht (die)	tuberkulóza
Lungentuberkulose (die)	tuberkulóza
Lungenwassersucht (die)	vodnatelnost plic
Magen - und Darmkatarrh (der)	katar žaludku a střev
Magenentzündung (die)	zánět žaludku
Magengeschwür (das)	vředové onemocnění žaludku
Magenkatarrh (der)	katar žaludku
Magenleiden (das)	zánět žaludku
Magenschwür (das)	vředové onemocnění žaludku
Marasmus (der)	sešlost věkem
Masern (die)	spalničky
Meningitis řec.	zánět mozkových blan
Myokarditis (die)	zánět srdečního svalu
Nierenleiden	onemocnění ledvin
Osteomalazie (die)	změknutí kostí
Pneumonie (die)	zánět plic
Pneumotyphus (der)	tyfus plicní
Pyrexia řec.	horečka
Rachitis (die)	křivice
Röteln (die)	zarděnky
Rothlauf (der)	růže
Rückenentzündung (die)	zánět zad
Ruhr (die)	úplavice
Selbstmord (der)	sebevražda
Scharlach (der)	spála

Příloha č. 3

Německo a latinsko – český slovník příčin úmrtí ze druhé poloviny 19. století, které byly zaznamenány v použitých matrikách

Schlag (der)	krvácení mozkové
Schlagfluss (der)	krvácení mozkové
Schleimschlag (der)	tyfus břišní
Schwäche (die)	slabost
Schwämmchen (das)	kandidóza
Stirnhöhleenerung (die)	zánět dutiny čelní
Todgeboren	mrtvě narozené
Tuberculosis lat.	tuberkulóza
Tuberkulose (die)	tuberkulóza
Typhus (der)	tyfus
Urämie (die)	otrava močí
Wassersucht (die)	vodnatelnost
Wochenbettfieber (das)	horečka omladnic
Zahnfieber (das)	zánět okostnice

Příloha č. 4
Plán chebské kanalizace z roku 1884

1. Proslov u zemřelého

Nyní vy křesťanští přátelé a ti, kteří doprovázejí mrtvolu! Nás všechny stvořil Bůh otec, Bůh syn nás spasil svou drahou krví a svatý duch nás posvětil svatým křtem; proto jsme zapsáni v knize křesťanstva a jako křesťané se máme milovat podle výroků Ježíše Krista: „Milujte své bližní jako sebe samé, stejně jako bratry a sestry!“ Tato láska se nemusí pouze vztahovat na nás živé, nýbrž také na naše zemřelé bližní. Pohlédneme-li tam do rakve, tak tam nalezneme zesnulého člověka, totiž našeho zemřelého bratra; tento pohled nám nemůže být lhostejný, protože nás napomíná jeho barva obličeje hrozbou: „Člověče, vzpomeň si, co jsi a co budeš moci!“ Nyní milovaní přátelé a ti, kteří doprovázejí mrtvolu! Měl-li by snad náš zemřelý bratr křivdu způsobit, tak chceme my mu ze srdce odpustit, jako Kristus pán svým nepřátelům odpustil a pravil: „Pane, opusť jim, neboť oni nevědí, co konají!“ Teď chceme ale Boha pána prosit, aby nekonal podle přísnosti své spravedlnosti, nýbrž ať ho ve dnech posledního soudu s vyvolenými do věčné blaženosti přijme. Amen

2. Modlitba za zemřelého otce

Smiluj se, o Bože, nad tímto zemřelým otcem, kterého jsi právě skrze smrt povolal! Zachovej mu přízeň před Tvým spravedlivým soudem a přijmi ho do Tvého věčného příbytku! Zároveň Ti děkujeme od tvého narození až ke smrti za dobrodiní, které mu prokazuješ! Nyní dobře obstál v tomto zkušebním čase, tak není mrtví a je u Tebe. – Jednou budeme i my takto ležet, naše oči vyhasnou, naše ústa oněmí, duše opustí tělo a k Tobě se navrátí. Dej, dobrotivý otče, ať to je šťastný okamžik! Abychom se na šťastnou hodinu smrti připravili, slibujeme tady před zemřelým, nastávající Tvé přikázání přesně plnit. Utěš, milosrdný otče, pozůstalé a propůjči jim také věčný klid a věčné světlo! Amen.

3. Modlitba za zemřelou matku

O nejdobrotivější, nejlaskavější Otče na nebi! Ty jsi stvořil mateřské srdce a naplnil jej něžnou láskou. Ach, viz! Takové dobré mateřské srdce jsem teď ztratil. Je studené a mrtvé a již více nebije. Ach jak jsem teď chudý! Nikde více nenaleznu takové srdce na zemi; jen Ty, o můj Bože, pouze Ty sám máš jen jedno mateřské srdce pro mě. Tvé srdce je ještě laskavější a něžnější vůči mně než všechny matky lidí; proto vrhám se o Bože, do Tvé náruče; Tobě odporoučím celý svůj život. Ach, buď mi jedinou radostí a mou jedinou útěchou mé milované matky! Ach, odpusť všechny chyby a hříchy a odměň její mnohé útrapy, starosti, bolesti a bezesné noci věčným klidem a blažeností! Nech mě, o Bože, obracet se s důvěrou na Tebe samého a skrze duchovní život Tobě ke cti a mé matce v hrobě k chvále přispět skrze Ježíše Krista našeho Pána! Amen.

4. Rozloučení s rodiči

Nyní moji ze srdce milovaní rodiče! Nyní přišel čas a hodina, které určuje Bůh, že se musím od vás odloučit. Nebyla to má vůle, nýbrž boží. Nezamýšlejte se o mém smutném stavu, který jde vám nepochybně k srdci! Ale je to vůle Boha; neboť co Bůh koná, je prospěšné. Také vám děkuji, moji ze srdce milovaní rodiče, za vaše úsilí a starost, kterou jste mi prokázali! Amen.

5. Rozloučení matky s manželem a dětmi

Nyní můj milovaný muži a děti! Nyní nastala hodina, kterou určuje Bůh, že se musím od vás odloučit. Neplačte však kvůli mému pohnutému stavu, jenž je vůle Boží a co Bůh koná, je prospěšné! Nyní můj milovaný muži a děti, nyní vám děkuji mnohotisíckrát za vaše úsilí a starost pro všechnu vytrpěnou bolest, kterou jste se mnou trpělivě snášeli! Já vám to nemohu více oplatit; ale až Bůh vás za to odmění a pokud jsem vás ve své nemoci měla urazit, pokud možno odpuste mi. Tak žijte blaze, dokud se my jednou opět neshledáme ve věčnosti. Amen.

6. Rozloučení se zemřelými sourozenci

Nyní moji ze srdce milovaní sourozenci! Teď odcházím pryč od vás a již více se neshledáme na tomto světě, protože nás Bůh od sebe odloučil. Děkuji vám ještě jednou za vaši věrnost a lásku, kterou jste mi prokázali! Ctěte otce a matku, dokud je ještě máte! Také vás prosím ještě jednou za odpuštění, pokud jsem vás měl urazit. Amen.

7. Rozloučení s příbuznými

Nyní moji milovaní příbuzní! Teď odcházím pryč od vás a již více se neshledáme na tomto světě, protože si mě k sobě povolal Bůh. Nyní vše uplynulo; já ležím již v rakvi. Vezměte si ze mě příklad, jak krátký je život a jak brzy končí! Buďte zbožní a dobří, příbuzní, využijte ten krátký čas! Děkuji vám ještě jednou za vaši věrnost a lásku, kterou jste mi prokázali, za navštívení v mé nemoci a za doprovod mého mrtvého těla! Pokud jsem možná jednomu nebo jiným učinil újmu, tak vás prosím ještě jednou za odpuštění! Nezapomeňte ale na mě s otčenášem! Amen.

Překlady pohřebních písní používaných na Chebsku ve druhé polovině 19. století

1. Píseň u hrobu otce

- a) Dobrý otče, ty opouští ty své, kteří zarmouceně stojí u tvého hrobu, aby před Bohem, soudcem se zjevují, jelikož musí všichni lidé pominout. Náhle, dříve než se domníváme, přijde smrt, nás prudce zkosit. Jděte, jeho zastihl teď tento úděl! On jde dnes do lůna země.
- b) Milý muži, který si mě opustil, děkuji za tvou lásku a za opravdovou věrnost! Na tvrdé, hrbolaté cestě životem chrání tě stále Bůh a stojí při tobě! Prosím Boha denně, on si to od tebe zaslouhuje!
- c) Dobré děti, kvůli vašemu osudu, vytlačilo to od něj mnoho žalu. Vezměte poslední otcovské požehnání a myslte často na jeho a váš hrob! Žijte zbožně, tak vtiskne on vás každé do svého srdce v nebeské říši.
- d) Bratři, sestry, sousedé a vy přátelé, žijte blaze, v žádném případě nezapomeňte na mě! Stále myslte, že on to myslel spravedlivě! Stále jednejte, jak praví svědomí! Pak půjdete každý bez zármutku do věčné blaženosti!
- e) Ježíši, Kriste, vyslyš své prosebníky, přijmi jej, promiň jeho viny! Nech jej stát dnes po tvé pravici, buď jeho otcem, daruj mu svou přízeň! Vytrhneš ho z některé bídy, buď také dobrotivý na nás ve smrti!

2. Píseň u hrobu matky

- a) O smrti, jak tě přeci musíme hořce snášet! Tuto těžkou lidskost pomohl Bůh mě přestát. Můj konec a cíl je zde; já jdu do domu smrti. Žádné prosby tomu nepomohly, to znamená: „Jen pryč s tebou!“
- b) O muži, žij blaze! Zasáhl mě úděl, míra je již celá plná, cíl je nyní vylosován. Nyní prosím tě o toto: „Nezapomeň na mě! Pros Boha za vše, a aby byl dobrotivý ke mně!“
- c) Ach nejmilovanější mé děti, zanechte pláče! Proste Boha mnohokrát za mě, aby mě vzal k sobě! Dávám požehnání vaší spáse duše. Důvěřujete milému Bohu, pomůže v každé nouzi!
- d) Přátelé a sousedé moji, žijte blaze všichni pohromadě! Loučím se teď s vámi, noste proto utrpení! Vám se nyní poroučím, proste za mou duši! Vám žehná Ježíš Kristus, který je náš Spasitel!

Překlady pohřebních písní používaných na Chebsku ve druhé polovině 19. století

e) Nyní zvony začněte, nechte váš hlas rozeznít! Neboť já musím chválu zemi zazpívat.
Nyní nosiči přikročte! Vy víte, kdo já jsem. Neste mě k hrobu, k mému věčnému klidu!

3. U hrobu dítěte

a) Jakmile se člověk narodí, je také přítomno umírání; k životu právě vyvolení,
smrt udělá svůj konec. Nepomohou žádné peníze, žádné jmění, žádná urozená krev;
mladý a starý musí do hrobu, když se zlomí hůl.

b) Zkouška na mě pohlédla: kvítek svěže kvetl, vítr nad ním sotva vane; vede to
pravdivě k mysli! O lidé, rozvažte, berte ohled na poslední konec, smrt nalezneme jistě,
hodina je utajená.

c) Dejte mi poslední požehnání, ze srdce milovaní rodičové moji! Nenechte se velmi
otřást! Žijte blaze vy sourozenci moji, známí a vzácní přátelé, mé odloučení
neoplakávejte! Tady v nebeské říši budu prosit za vás!

d) Co je zde očekáváno než hlasitý strach a svár! Já jsem to zcela plně natrefil, u Ježíše
nalézám potěšení. Odcházím pryč, o bláhový světe! Jdu do nebeského stánku,
kde se nalézá jeho zármutek ve vší věčnosti.

Plné znění nabídky chebského pohřebního ústavu Eterprise des pompes funèbres z roku 1879

74 f

„Entreprise des pompes funèbres.“

Leichenbestattungs-Anstalt

mit
mehreren eleganten Trauer-Equipagen
und
Dienerchaft in feiner galonirten Trauer-Livree
von
Gründern und Inhabern
Reichel & Comp.,
Eger, Bahnhofstraße.

Concessionirt durch die hohe k. k. Statthalterei im Jahre 1879.

Ceremoniell für Aufbahrungen und Leichenbegängnisse in
sechs absteigenden Classen.

Tarif:

I. Classe fl. 550	IV. Classe fl. 50
II. „ 300	V. „ „ Kinderbegängnisse . . . 40
III. „ 85	VI. „ 30

PROGRAMM

der
**ersten Egerer allgemeinen Leichen-
bestattungs-Anstalt.**

Allgemeine Bestimmungen.

Die Anmeldung eines Todesfalles hätte gleich nach dem Hinscheiden des Betreffenden in der Anstalts-Kanzlei zu erfolgen, worauf von den Bediensteten derselben die Vorbereitungen zum Leichenbegängnisse ohne Hinzutun und möglicher Schonung der Angehörigen erfolgen.

Ohne Inanspruchnahme der Trauernden werden von Seite der Anstalt von der Leichenbeschau bis zur Beerdigung der Crequien alle Vorkehrungen getroffen.

Der Text der Partezettel, sowie jener der Dankfügungen in den Zeitungen wird wunschgemäß in einem würdevoll gehaltenen und dem traurigen Anlasse entsprechenden Style von der Anstalt besorgt.

Die Versendung der Partezettel an Abwesende wird nach Angabe der Adressen ebenfalls übernommen und ist hiefür blos das Postporto zu entrichten.

Ausdrücklich wird bemerkt, daß an Beerdigungskosten blos der klassenmäßig festgesetzte Betrag mit Ausschluß aller Nachzahlungen — es seien denn die angeführten Ausnahmefälle — zu leisten ist. Bedienstete und Funktionäre der Anstalt sind unter keiner Bedingung — aus welchem Titel immer — berechtigt, Nebenleistungen oder Trinkgelder zu fordern und wären derartige Vorkommnisse der Anstalt anzuzeigen.

Die weitere Verantwortlichkeit für ihre Bediensteten und Funktionäre übernimmt die Anstalt.

— 4 —

Sollte statt eines Holzсарges ein Metallсарge gewünscht werden so wäre die daraus resultirende Differenz zu begleichen.
Ein Gleiches gilt, wenn Fadeln statt Lichtern in Anwendung gebracht werden sollen oder die Begleitung der Leiche durch eine Trauermusik erwünscht wäre.
Verlebene ledigen Standes werden ortsüblich beerdigt.
Die Thätigkeit der Anstalt beginnt gleich nach erhaltener hoher Genehmigung.

I. Classe, Betrag 550 Gulden
(ganzer Conduct.)

Aufbahrung der Leiche.

Der Verlebene wird in einen gefächten schwarz polirten und austapezirten Holzсарge mit 10 Handhaben, Schloß und Wändern, auf Wunsch in einen reich verzierten Metallсарge gelegt, in die gekreuzten Hände erhält er ein schönes Kreuzifix.
Der Sarg wird auf einen mit einem schwarzen Tuche überzogenen und mit Silber verzierten Statafalk gestellt und mit 16 auf hohen Kirchenleuchtern brennenden Kerzen umgeben.
Zu Füßen derselben wird eine 8 Pfund schwere Familienkerze mit dem Trauer- und Wappenschilder aufgestellt.
Die Aufbahrung kann je nach Wunsch in einem Paradeszimmer oder im Hausflur geschehen. Soll dieselbe in einem Paradeszimmer erfolgen, so ist hiefür eine klassenmäßig festgesetzte Mehrgebähr zu entrichten.
1000 Stück schwarz beränderte Partezettel und einstündiges Mittagsgeläute an 3 Tagen.

Uebersführung der Leiche nach dem Friedhofe.

Am Begräbnistage ertönt eine halbe Stunde vor dem Leichenbegängnisse das Präludgeläute, worauf die Hauseinssegnung durch 5 Geistliche, welche mit dem Kirchendiener, den Ministranten und einem Gesang-Chore die Leiche bis in die Nähe des Gasthofes „zur Schwane“ begleiten, erfolgt. Bei der Hauseinssegnung spielt ein Musikchor die Trauerweisen.

— 5 —

Den Zug eröffnet ein Arrangeur der Leichenbestattungs-Anstalt in Trauerkleidern.
Zur Uebersführung der Leiche auf den Friedhof wird der vier-spännige Galla-Leichenwagen benützt; denselben begleiten 12 schwarzgekleidete Lichterträger.
Der Trauermusik für die nächsten Angehörigen werden unentgeltlich beige stellt.
Sollte jedoch die Begleitung der Leiche durch die Geistlichkeit bis zum Friedhofe und kirchliche Ceremonien daselbst erwünscht sein, so ist hiefür ein klassenmäßig festgesetzter Mehrbetrag zu entrichten.

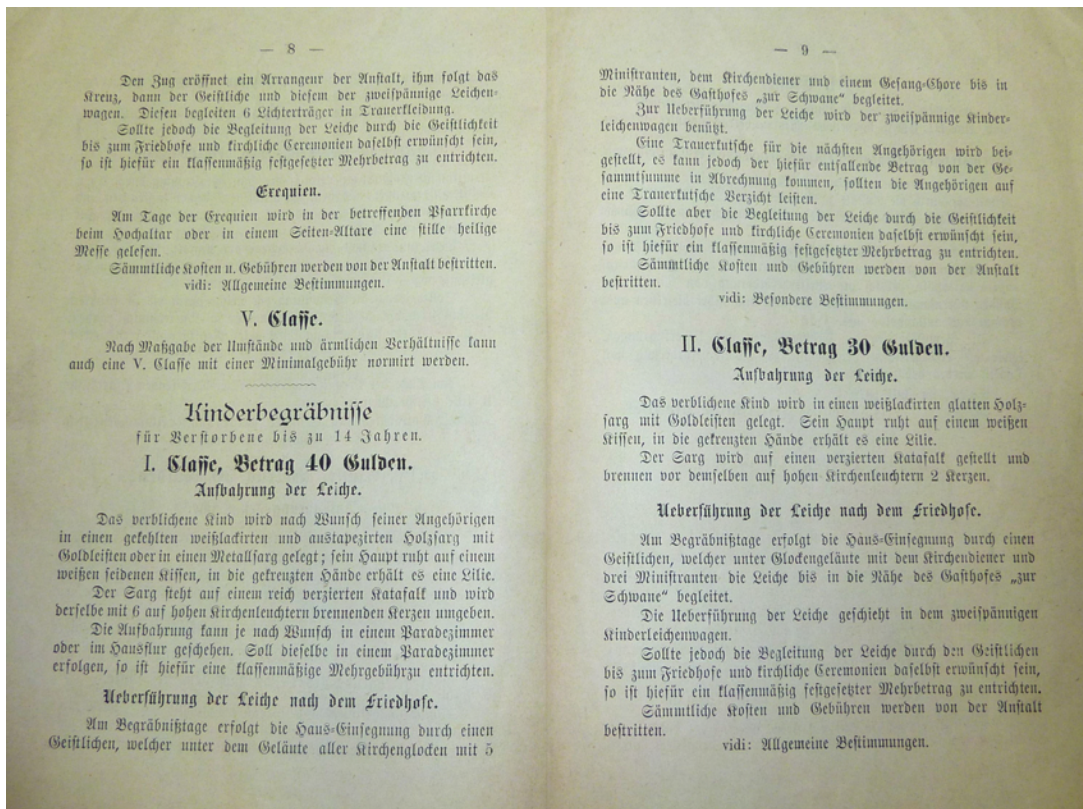
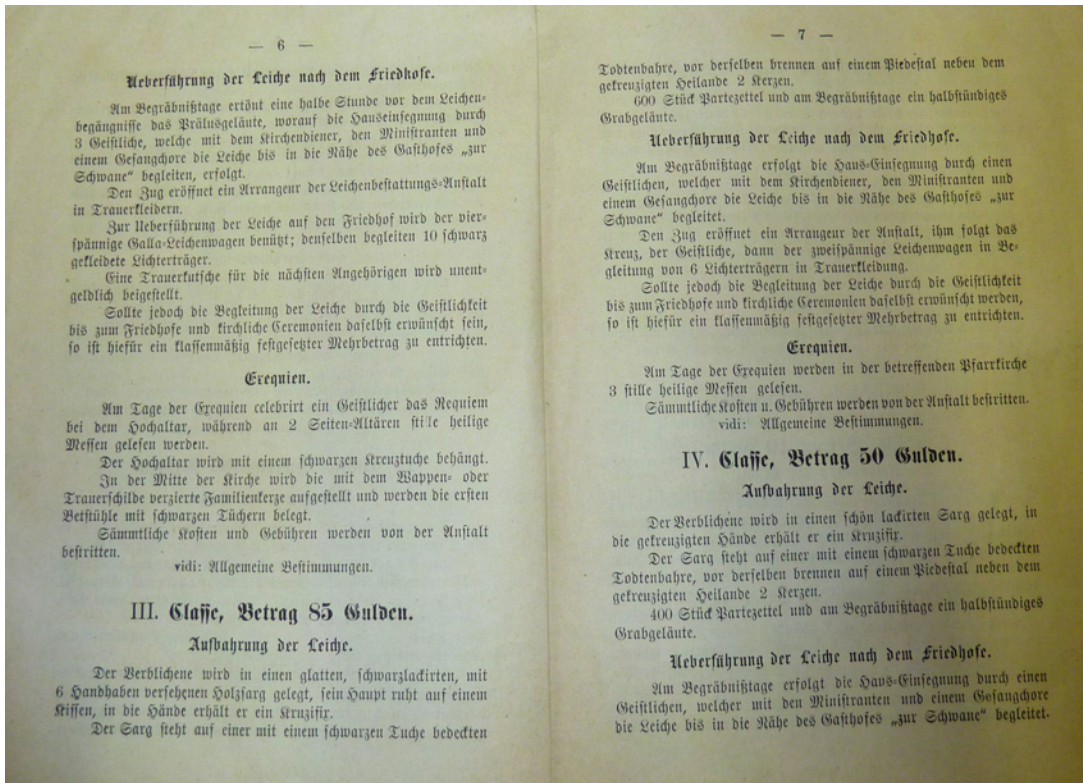
Crequien.

Am Tage der Crequien wird in der Kirche ein eleganter Statafalk mit 16 brennenden Wachskerzen, dann der 8 Pfund schweren Familienkerze mit dem Trauer- oder Wappenschilder aufgestellt.
Der Hochaltar ist mit einem schwarzen Kreuztuche verhängt und werden vor demselben das Requiem, sowie bei 4 Seitenaltären stille heilige Messen gelesen.
Die ersten Bestühle werden mit schwarzen Tüchern belegt.
Sämmtliche Kosten u. Gebühren werden von der Anstalt berichtigt.
vidi: Allgemeine Bestimmungen.

II. Classe, Betrag 300 Gulden.

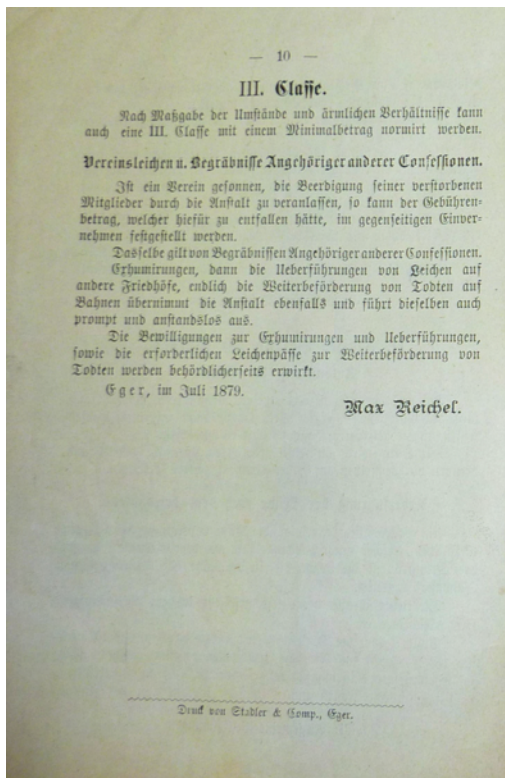
Aufbahrung der Leiche.

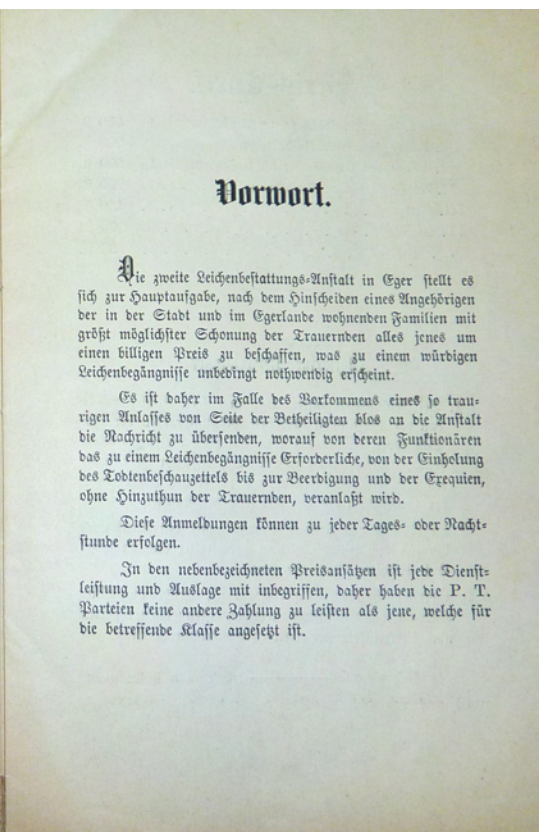
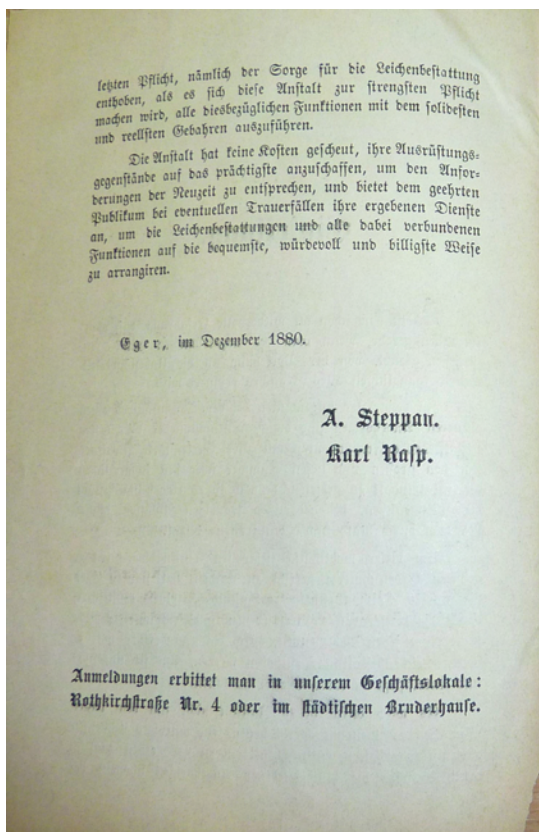
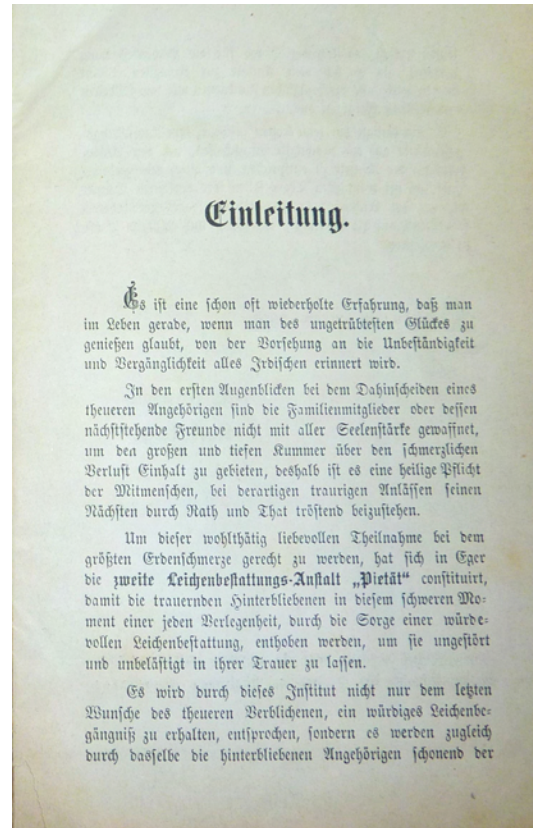
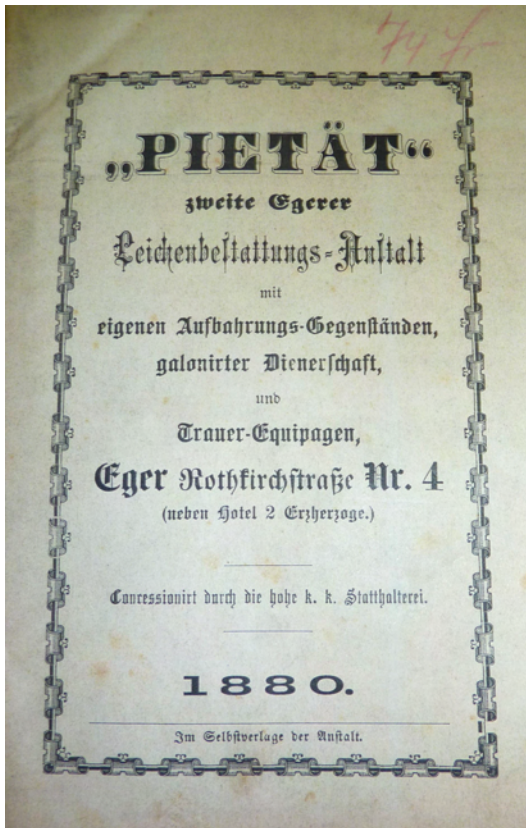
Der Verlebene wird nach Wunsch der Hinterbliebenen in einen glatt polirten, mit 8 Stück Handhaben versehenen und austapezirten Holzсарge oder in einen Metallсарge gelegt, sein Haupt ruht auf einem weißen Kissen, in die Hände erhält er ein schönes Kreuzifix.
Der Sarg wird auf einen mit einem schwarzen Tuche überzogenen Statafalk gestellt.
Zwölf in hohen Kirchenleuchtern befindliche Wachskerzen umgeben die irdische Hülle des Verlebeneden.
Zu Füßen des Verlebeneden wird eine 6 Pf. schwere Familienkerze, welche nach der Einssegnung in die Kirche übertragen wird, aufgestellt.
1000 Stück schwarz beränderte Partezettel und am Begräbnistage ein halbstündiges Grabgeläute mit allen Kirchenglocken.

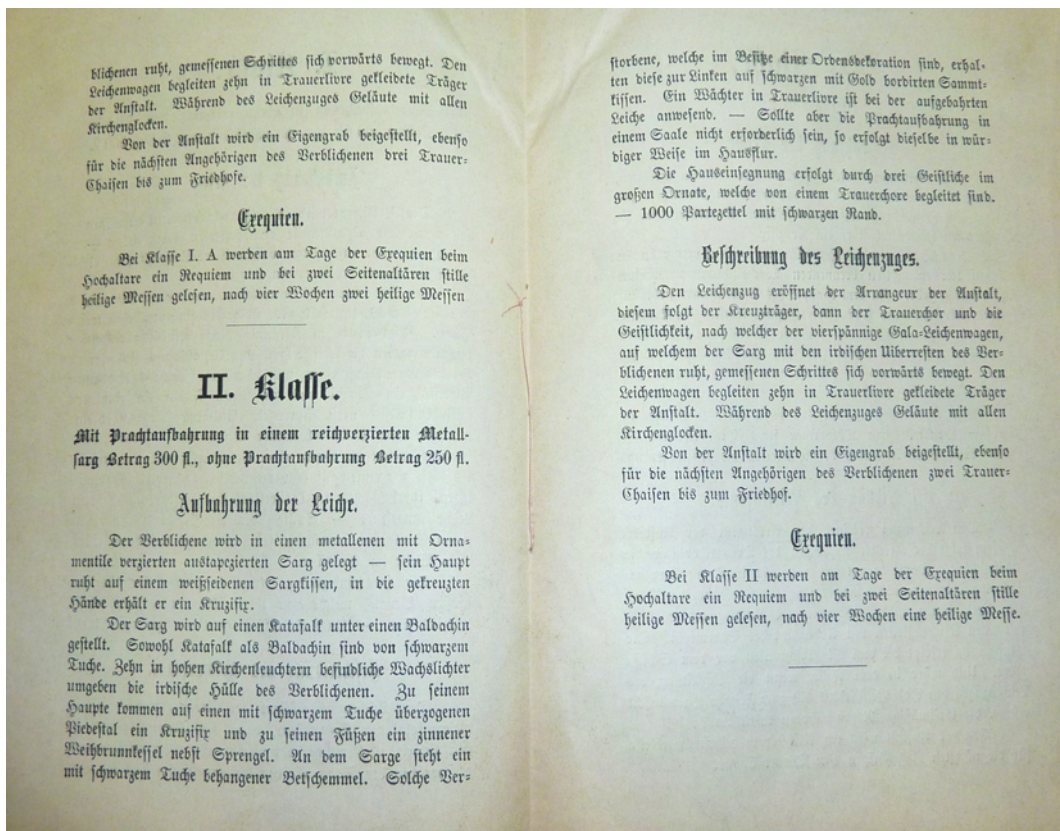
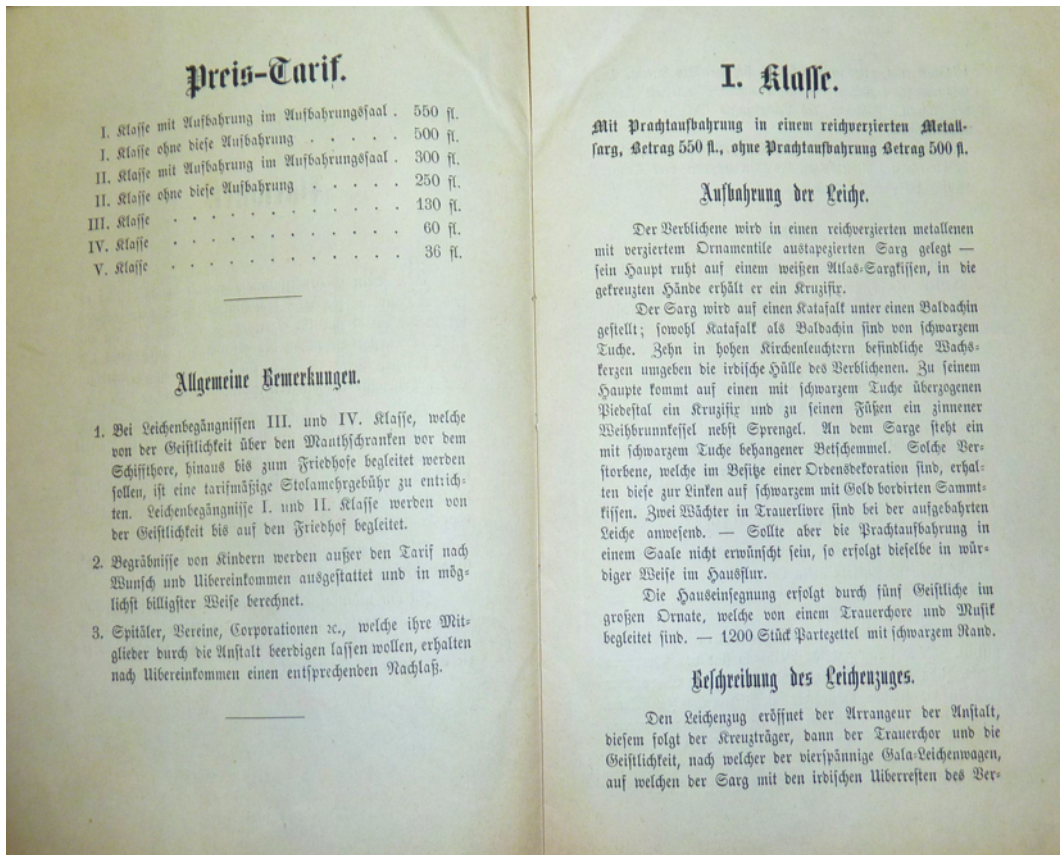

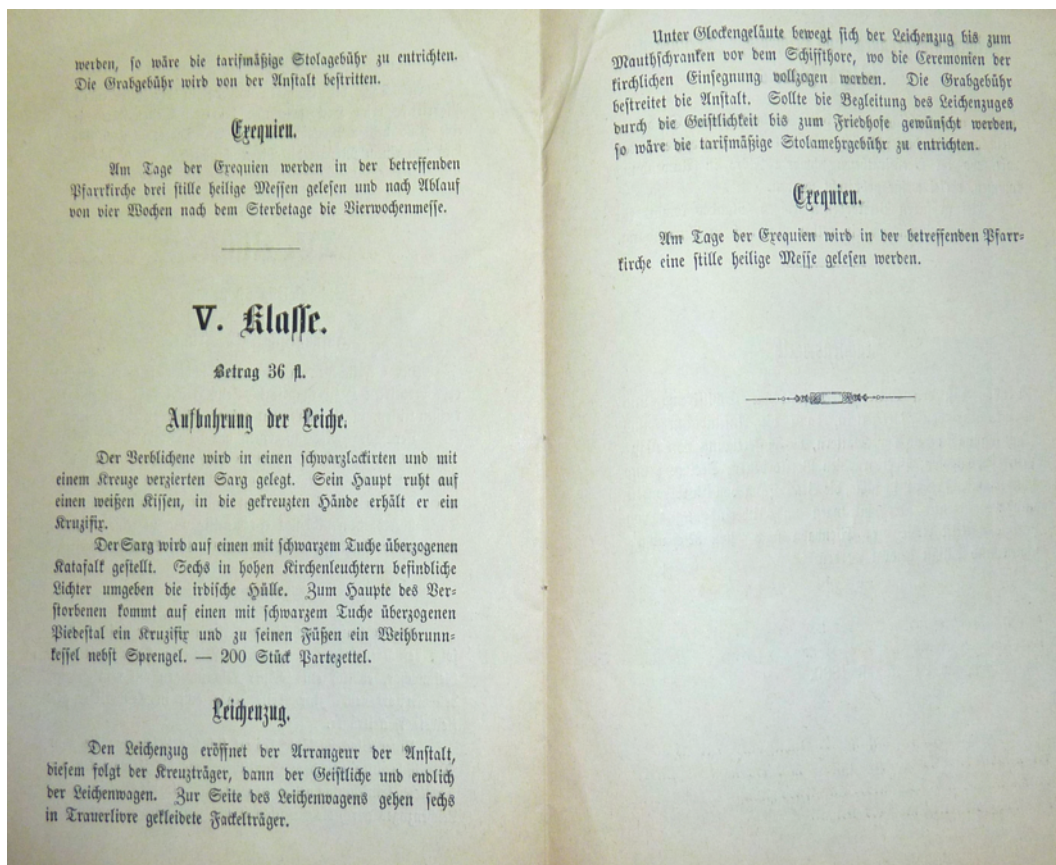
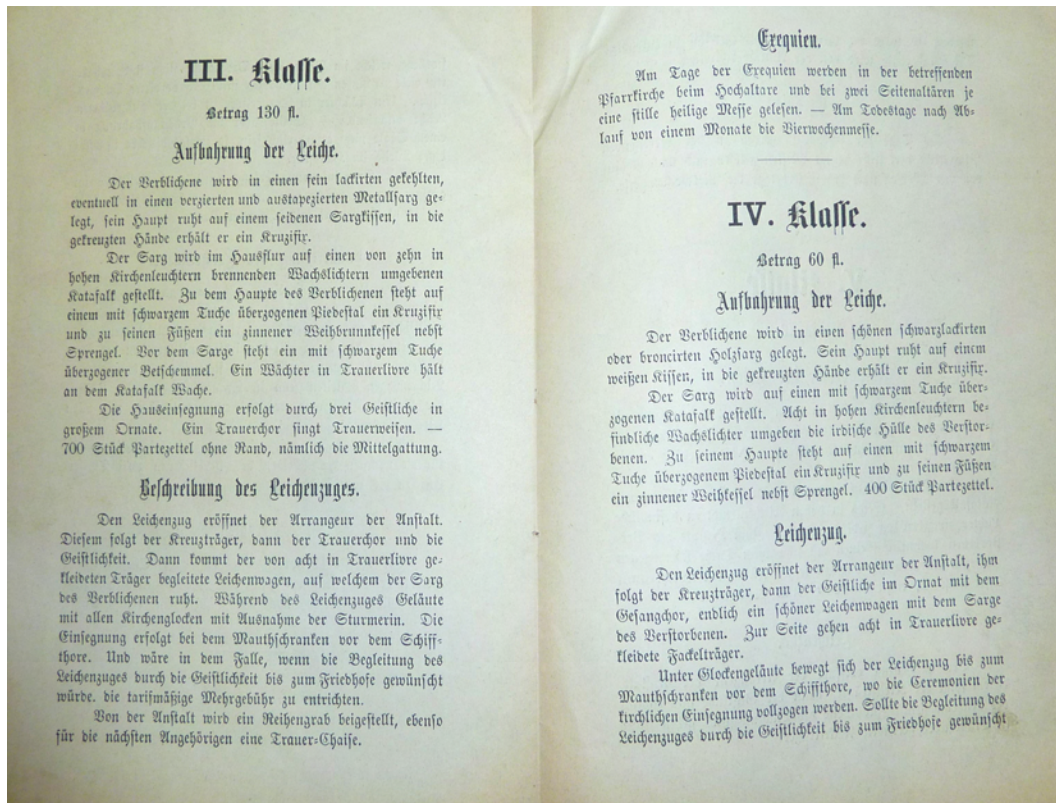
Příloha č. 7

Plné znění nabídky chebského pohřebního ústavu Eterprise des pompes funèbres
z roku 1879

Příloha č. 8

Plné znění nabídky chebského pohřebního ústavu Pietät z roku 1880

Leichenaufbahrungen und Leichenzüge Verstorbener ledigen Standes

werden in ortsüblicher Form, den eben beschriebenen Conducten gleichkommend, bewerkstelligt, nur mit dem Unterschiede, daß dort, wo bei Verheiratheten schwarze Färbre in Anwendung kommen, dieselb weisse gebraucht werden.

Bei größeren Verstorbenen ledigen Standes kommt ein blaues und bei Kindern ein rothes Bahrtuch in Anwendung.

—————

Beachtenswerth

ist noch, daß von Seite der Anstalt die Stichstreuung und Drucklegung von Partegetteln, dann die Ankündigung und Dankagung in den Tagesblättern, die Anfertigung von Wappren, Sperrmasken, Photographien Verstorbener, Secirung und Einbalsamirung der Leichname, die Beschaffung von Grabkreuzen und Monumenten, Erhumirungen und Ueberführungen von Leichen mittelst Achse oder Eisenbahn nach allen Richtungen schnell und billigt besorgt werden.

Eger, am 24. August 1880.

„PIETÄT“
zweite Egerer Freidenkbestattungs-Anstalt
mit eigenen Aufbahrungs- (Begenständern), galonirter Dienerschaft und
Traner- Equipagen,
Eger, Marktstraße Nr. 4
(neben Hotel 2. Etage)

unterhält ein großes Lager von Metall-, Glas- und Holzkräzen, Feuertisch, Leichenstühlen,
Sargstuden, Särge, sowie alle in das Geschäft der Leichen-Bestattung einfließenden, selbst
Leichen stühle.

Bestellungen in die fernsten Gegenden, werden bis zur nächsten Eisenbahn-Station
umgehend als Siquit befördert.

Druck von J. Rehrich & Co. in Eger

17 2014